

$$x \rightarrow y$$

KEELE MODELLERING PROBLEME

$$x \rightarrow \{y, z\}$$

$$x \rightarrow (y, z)$$

$$x \rightarrow y$$

5.

$$x \rightarrow \{y, z\}$$

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ACTA ET COMMENTATIONES UNIVERSITATIS TARTUENSIS
ALUSTATUD 1893.a Vihik 363 Выпуск ОСНОВАНЫ В 1893.г.

ПРОБЛЕМЫ
МОДЕЛИРОВАНИЯ ЯЗЫКА
5
KEELE MODELLEERIMISE
PROBLEEME

Tartu 1975

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ACTA ET COMMENTATIONES UNIVERSITATIS TARTUENSIS

ALUSTATUD 1893.a

Vihik 363 Выпуск

ОСНОВАНЫ В 1893.г.

KEELE MODELLEERIMISE PROBLEEME

5

TARTU 1975

Reet Kasik

VERBIDE JA VERBAALSUBSTANTIIVIDE
TULETUSVAHEKORRAD
TÄNAPÄEVA EESTI KEELES

e e s s õ n a

Praktiliste keeleküsimustega tegelevate lingvistide tähelepanu keskpunkti on viimastel aastatel tõusnud terminoloogiaprobleemid. Järjest sagedamini märgitakse aga, et tõsiseks takistuseks sõnaloojate tegevusele on derivatsiooniga seotud teoreetiliste probleemide läbitöötamatus eesti lingvistikas. Tsiteeritagu näiteks "Keelt ja Kirjandust":

"Tuletusvõimaluste avaram ning julgem rakendamine on aga kaasa toonud üha tungivama vajaduse sellealaste näpunäidete järele, mis pakuksid suuremat selgust niisugustes küsimustes nagu tuletusmehaanika, derivaatide sünnitähenduse ja tegeliku tähenduse vahetamine, suhtumine reeglipärasusesse tuletistesse ... Hädasti oleks vaja põhjalikumat tuletusõpetust ..." (Kull 1970: 399). Käesolev uurimus püüab seda lünka mõnevõrra täita. Eesmärgiks on esitada reeglid eesti keeles võimalike verbaalsubstantiivide deriveerimiseks (nii semantiliselt kui morfoloogilis-foneetiliselt), mida peaks edaspidi arvestama uute sõnade tuletamisel.

Keeles olemasolevate derivatsioonireeglite väljasegitamiseks on läbi analüüsitud ÕS-is ja terminoloogia-sõnastikes leiduvad verbaalsubstantiivid, millest koostati kartoteek. Kartoteegi baasil on selgitatud võimalikud tuletusmallid.

Tuletised näitematerjalina on püütud esitada võimalik

kult ammendavalt, ainult väga suurte rühmade puhul on puht ruumi kokkuhoiu mõttes osa autorile teadaolevaid verbaal-substantiive jäetud esitamata ja piiratud vaid teatud hulga näidetega. Näitelauseid on enamasti autori enda koostatud, lisamaterjali on saadud ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnaraamatute sektori kirjakeele kartoteegist. Kartoteegilauseid on varustatud vastava viitega (KK).

DERIVATSIOONIST JA SELLE KÄSITLEMISEST

1

Keel rikastub pidevalt uute sõnadega. Olulisim tee uute sõnade saamiseks on sõnamoodustamine, s.t. uusi sõnu luuakse keeles olemasolevate sõnamoodustuselementide baasil (sõnade liitmine ja tuletamine sufiksrite abil). Üks võimalus sõnade moodustamiseks on nende tuletamine liidete abil. Kahjuks on aga sõnatuletus selliseid lingvistika osi, mis alles ootab põhjalikku läbitöötamist, ja seda mitte ainult eesti keeleteaduses.

Sõnatuletuse kohta määramisega traditsioonilises lingvistikas on tegelnud mitmed keeleteadlased ja vastavalt sellele on ka mitmeid eri seisukohti. Derivatsiooni on peetud omaette grammatikaosaks, mis eksisteerib seal kõrvuti morfoloogia ja süntaksiga; on peetud morfoloogia osaks ja vaadeldud kõrvuti sõnamuutmise (vt. näit. Vinogradov 1952; Levkovskaja 1952). Mõned keeleteadlased on toonud argumente ka sellise seisukoha kasuks, et sõnatuletus on osa leksikoloogiast, s.t. seisab täielikult väljaspool grammatikat (näit. Smirnitcki 1959; Isačenko 1954; ka Levkovskaja 1960).

Sõnatuletuse käsitlemine kas siis grammatika või leksikoloogia all pole vaba puudustest. Need lingvistid, kes peavad derivatsiooni grammatika (või veel kitsamalt - morfoloogia) osaks, pööravad põhitähelepanu sõnatuletuse formaalsetele vahenditele, jättes kõrvale tuletusprotsessi sisulise külje. Vaadeldes tuletust leksikoloogia piirides,

on puudus vastupidine - käsitlesest jääb välja tuletiste grammatiline külg, põhitähelepanu on pööratud tuletiste semantilis-leksikaalsetele omadustele.

Eesti kooligrammatikates on sõnatuletust käsitletud enamasti leksikoloogia peatükis, nii N.Remmeli, E.Riik-oja, J.Valgma grammatikas (1964) kui ka hilisemas E.Vää-ri grammatikas (1972), samuti ka J.Valgma & N.Remmeli kä-siraamatus "Eesti keele grammatika" (1968). On kasutatud siiski ka teistsugust lähenemist. J.Aavikul näiteks kuulub derivatsioon morfoloogia alla (Aavik 1936; 283-289). Käes-olevas uurimuses käsitletakse sõnatuletust omaette ling-vistikaharuna, mis on tihedalt seotud nii grammatika kui leksikoloogiaga. Seda seisukohta aktsepteeritakse enamikus viimasel ajal ilmunud derivatsioonikäsitlestes (vt. Kubr-jakova 1965, Potihha 1970, Zemskaja 1973, Marchand 1969 jt.).

2

Traditsioonilistes derivatsioonikäsitlestes võib eris-tada vähemalt kolme lähenemisviisi uuritavatele faktidele. Esiteks - sõnatuletuse diakrooniline kirjeldus. Sellise lä-henemisviisi juures on tähelepanu keskpunktis see, kuidas üks või teine liide on keelde tulnud, millal ta on tulnud ja kust on tulnud. Soome-ugri ja läänemeresoome sufiksiste ajaloo ja päritolu kohta on mitmeid töid. Juba möödunud sa-jandi lõpust pärinevad A.Ahlqvisti uurimused (1877), käes-oleval sajandil pakuvad sellele lisa J.Szinnyei tööd (1922, 1927), millele hiljem lisanduvad veel mitmed tõsised uuri-mused (Lehtisalo 1936; Györke 1935; Hakulinen 1941; Ravila 1945; Bubrich 1955; Collinder 1960; Décsy 1965; Hajdú 1966).

Sünkroonilisest aspektist võib sõnatuletust vaadelda kaheti. Üks lähenemisviis on deskriptiivne, kirjeldav. Sel-le meetodi ülesanne on töötada välja reeglid liigendamata teksti (siin: tuletiste hulga) üheseks ja ökonoomseks lii-gendamiseks. Sellise lähenemisviisiga on seotud kogu tule-tusliku analüüsi praktika ja ta on omane ka kõigile senis-

tele eesti keele grammatikatele.

Teine lähenemisviis traditsioonilises grammatikas on selline, mille puhul tekst (s.o. tuletiste hulk) loetakse juba liigendatuks, s.t. eeldatakse, et me oskame jaotada sõna tuletusmorfeemideks ja leida tuletise lähtetüve. Sel juhul on tähelepanu keskpunktis hoopis teised küsimused, nagu derivatiivsete tähenduste hulk ja väljendusviisid, sufiksrite tähenduslikud vahekorrad keelesüsteemis, sufiksrite tähenduste muutmise viisid jms. Vene lingvist O.Revzina nimetab sellist lähenemist paradigmaatiliseks - selles mõttes, et tähelepanu keskpunktis on sufiksrite vahekorrad süsteemis ja sufiksrite kõiki omadusi hinnatakse nende vastandamise seisukohalt teistele sufiksitele (Revzina 1969: 4).

Ulatuslikumates tuletusõpetuse käsitlustes on tavaliselt kõik kolm lähenemisviisi põimunud. Suurematest derivatsioonialastest uurimustest võiks nimetada H.Marchandi monograafiat (1969), kus antakse ülevaade inglise keele tuletussufiksrite päritolust, tuletiste analüüsist, sufiksrite tähendustest ja tähendusrühmadest. Samalaadse üldülevaate saksa keele tuletussufiksitest on koostanud W.Fleischer (1971).

Ka eesti keele derivatsiooniprobleemide uurimisel on kasutatud kõiki kolme lähenemisviisi. Esimese süsteemaatilise ülevaate eesti keele noomenite tuletamisest on andnud A.Knüpffer (1814). Ta jaotab nimi- ja omadussõnad kolme rühma: 1) tüvisõnad, 2) liidete abil tuletatud sõnad, 3) liitsõnad. Tuletatud sõnad rühmitab ta sufiksrite järgi. A.Knüpfferi eeskujul on analüüsinud tuletatud sõnu ka E.Ahrens (1843). Ka kõigis teistes grammatikates kuni tänapäevani välja on põhimõtteliselt vähe uut võrreldes selle käsitlusega. On laienenud ainult analüüsitavaate sufiksrite hulk, mõningal määral on hakatud tähelepanu pöörama ka sufiksrite liitumisviisidele. Kahjuks on tuletiste kirjeldamine jäänud seni põhiliselt kooligrammatika raamidesse. Üksikuurimustest on

nimetada vaid H.Rätsepa artikkel i-sufiksiliistest verbidest (1956), metodoloogilise näitena pakub huvi ka A.Rauna ja A.Saareste käsitus (1965; 26 - 27). Puuduvad aga vähegi põhjalikumad uurimused sufiksiste morfoloogilise külje kohta, s.t. millised sufiksids millistel tingimustel ja missugustele tüvedele liituvad. Diakroonilistest uurimustest on põhjust märkida esimesena J.Hurda tööd (1886), kes näitab, et ne-liitelised substantiivid eesti keeles on kahte algupära: 1) deminutiivsubstantiivid, 2) substantiveerunud adjektiivid. Ka J.Jõgeveri grammatikas (1920) on esitatud selgitusi sufiksiste ajaloo ja päritolu kohta. Üksikute sufiksiste kohta on diakroonilisi uurimusi veel J.Mägistel (1929), A.Saarestel (1938), A.Kasel (1955), I.Kondil (1955, 1957, 1963). Adverbisufiksiste ajaloost on juttu A.Villupi töös "Adverb eesti keeles" (1969).

Vaatluse all on olnud ka üksikute sufiksiste tähenduslikud vahekorrad. Esimeste uurimustena väärivad märkimist J.Hurda ja J.Aaviku tähelepanekud line- ja lik-liite vahekorra kohta eesti keeles (Hurt 1903; Aavik 1914), samuti mitmed J.V.Veski artiklid tu- ja ta-lõpuliste adjektiivide küsimustest (1930), mata- ja matu-vormide vahekorrast (1930), ng- ja mine-liite vahekorrast (1956), us- ja is-liite vahekorrast (1930, 1933, 1956). Viimase probleemi kohta on sõna võtnud mitmed teisedki lingvistid, üksikasjaline ülevaade -is ~ -us ümber toimunud poleemika kohta leidub A.Kase artiklis (1969). Mõningal määral on sufiksiste tähendusliku vahekorra probleeme puudutatud ka uuemates eesti keele grammatikates (Vääri 1972; Valgma, Rimmel 1968) (-ne - -line, -ta - -tu, -nna ~ -tar). Seda ei saa aga kaugeltki lugeda piisavaks nii rikkaliku tuletussüsteemiga keele kohta, nagu seda on eesti keel. Eesti keele sufiksiste kohta on seni kõige põhjalikum käsitus F.J.Wiedemanni grammatikas (1875).

Käesoleva teema valiku tingiski ühelt poolt derivatsiooniprobleemide senise käsitluse ebapiisavus, tei-

selt poolt terminoloogiaküsimustega tegelejate järjest kasvav nõudmine seda laadi töö järele. Valdav osa uudistuletisi on terminid ja nende hulk kasvab kiiresti. Seetõttu on vaja tuletusprobleemidele ka teoreetilisest küljest rohkem tähelepanu pöörata. Kolmandaks on vastavate üksikküsimuste läbitöötamatus tõsiseks takistuseks eesti keele teadusliku grammatika derivatsiooniosa koostamisel.

Käesolevas töös võetakse lähema vaatluse alla verbaalsubstantiivid. Siiä hulka arvatakse substantiivid, millel on verbiga ühine tüvi ja eristatav tuletussufiks. Termin*i* esikomponenti verbaal- eelistatakse paralleelselt kasutusel olevale deverbaalile, rõhutamaks, et ei pöörata tähelepanu keeleajaloolisele tuletussuunale; pealegi on mõningatel juhtudel tuletussuuna kindlaksmääramine küllaltki komplitseeritud (vt. selle kohta lähemalt 4. peatükis). Termin verbaalsubstantiiv märgib vaid seda, et kõnealuse substantiivi ja samatüvelise verbi vahel valitseb tuletusvahekorä, nad on omavahel tuletuslikult seotud. Verbaalsubstantiivide derivatsiooni käsitletakse käesolevas töös järgmistest aspektidest: (1) derivatiivsete tähenduste hulk ja väljendusviisid (2. ja 3. peatükk), (2) tüvede ja liidete omavaheline sobivus, s.t. millised sufiks*id* missugustele tüvedele võivad liituda (4. peatükk). 5. peatükis esitatakse kokkuvõtvalt verbaalsubstantiivide moodustavate sufiks*ite* vahekorrad tuletussüsteemis ja antakse praktilise sõnaloometöö tarvis eesti keeles võimalikud verbaalsubstantiivide derivatsioonimalid.

Järgnevalt mõned terminoloogilised selgitused. Verbi, millega verbaalsubstantiiv on tuletuslikult seotud, nimetame tuletusaluseks verbiks e. lähteverbiks, lähtevormiks nimetame verbi grammatilist vormi, mis on tuletuse aluseks. Näiteks verbaalsubstantiivi tulemus lähteverbiks on tulema, lähtevormiks ma-infinitiiv. Verbaalsubstantiivi ühes kõigi oma laienditega nimetame

nominalisatsioonikonstruktsiooniks. Lauset, mille semantilisest alusstruktuurist nominalisatsioonikonstruktsioon on genereeritud, nimetame moodustajalauseks e. lähtelauseks. Nominalisatsioonikonstruktsiooni elementi, mis moodustajalause pindstruktuuris realiseeruks subjektina, nimetame tegevussubjektiks, elementi, mis moodustajalause pindstruktuuris realiseeruks objektina, nimetame tegevusobjektiks. Derivatiivseks tähenduseks e. alustähenduseks nimetame semantilisi tunnuseid, mis on omased kõigile mingisse tuletiste rühma kuuluvatele sõnadele. Need tunnused lisanduvad tuletise semantilisse kirjesse sufiksi liitmisega lähteverbile.

3

Käesolevas töös analüüsitava keelematerjali käsitlemisel võetakse aluseks generatiivse grammatika printsiibid. Et sellise käsitlemise eeliseid taksonoomilise grammatika ees on eestikeelses lingvistilises kirjanduses juba küllalt põhjalikult käsitletud (Rajandi 1965, 1969), siis siin neil enam pikemalt ei peatuta. Üksikasjalikult ei tarvitse tutvustada ka generatiivse grammatika arengut ja üldpõhimõtteid, sest needki probleemid on eesti lingvistilises kirjanduses saanud soliidse ja ammendava käsitlemise (Erelt 1970; Õim 1971a). Esitame ainult generatiivse semantika praeguse ülesehituse ja töö põhimõtted, samuti käsitleme Ch. Fillmore'i käändegrammatika printsiipe, kuivõrd need on käesolevas töös aktsepteeritava grammatikakontseptsiooni aluseks.

Grammatika alustab oma tööd lausete semantiliste alusstruktuuride genereerimisest (semantilised representatsioonid). Formaalselt on lause semantiline alusstruktuur põhijoontes samasugune kui süntaktiline struktuur. Struktuurid esitatakse hargmikena predikaatide ja argumentide termineis. Alusstruktuuris ei esine traditsioonilisi sõnaliike - substantiive, adjektiive, verbe, adverbe. Kõik mingit semantilist sisu omavad süntaktilised üksused on koon-

datud predikaatide kategooria alla (Lakoff 1965; Lyons 1966; Ross 1967; McCawley 1969; Bach 1968; Fillmore 1968a, 1968b). Kõik, mis alusstruktuuris on vaja esitada, esitatakse kolme põhilise kategooria abil - lause (S), predikaat (PRED), argument. Argumendid on predikaatidega seotud kindlate sisuliste vahekordade abil. Ch.Fillmore (1968) osutab, et lausetes väljendatakse kaht tüüpi vahekordi, mis on teineteisest suhteliselt sõltumatud. Ühelt poolt on olemas mingi kindel hulk semantilisi vahekordi, nagu "tegiija", "tulemus", "koht" jne., teiselt poolt sellised vahekorrad nagu "subjekt", "objekt". Esimesed on sisuliselt olulised vahekorrad ning nad tuleb kindlasti esitada alusstruktuuris, teised on määravad lause grammatilise ülesehituse seisukohalt ja kuuluvad pindstruktuuri mõistete hulka.

Alusstruktuuri semantilisi vahekordi nimetame Fillmore'i eeskujul kääneteks, kuigi nõustume, et termin ei ole eriti sobiv niisuguste keelte puhul, nagu seda on eesti keel, kus küllalt olulist rolli mängivad ka morfoloogilised käändevormid pindstruktuuris. Tuleb teha ranget vahet, kas räägitakse alusstruktuuri või pindstruktuuri käänetest, nad on erinevad ja teineteisest suhteliselt sõltumatud kategooriad. Alusstruktuuri vahekordade (käänete) arv on lõplik. Milline aga täpselt on keele semantilise struktuuri kirjeldamiseks vajalik käänete arv ja missugused need käänded on, sellele küsimusele kindla vastuse andmiseks pole seni veel läbi analüüsitud küllaldaselt hulgal keelelist materjali. Fillmore oma töös "The Case for Case" (1968) fikseerib kuus võimalikku semantilist vahekorda, kuid tunnistab isegi, et esitatud käänded ei pruugi sugugi ammendada kõiki olulisi semantilisi elementaarvahekordi keeles. Edasise uurimise käigus võib lisanduda uusi käändeid, samuti võib olemasolevaid käändeid lagundada veelgi elementaarsemateks vahekordadeks. Oma hilisemates töödes (Fillmore 1968b, 1971) ongi ta oma esialgset käändesüsteemi tublisti muutnud, samuti on seda teinud teised autorid

(Lehiste 1969; Erelt 1970). Selle probleemi juurde pöördume tagasi veel 3. peatükis.

Semantilistes alusstruktuurides on lõppüksusteks mitte sõnad, vaid semantilised elementaarpredikaadid. Et meie eesmärgiks käesolevas töös ei ole esitada üksiksõnade semantilisi representatsioonid ja meid ei huvita, millistest semantilistest "elementaarlausetest" konkreetsetelt koosnevad predikaadid-verbid (selle kohta vt. Õim 1971a), millega me edaspidise analüüsi käigus opereerime, siis käsitleme neid kõiki kui elementaarseid ja kirjutame näitestruktuurides hargmike lõppüksustena suurte tähtedega, et eristada neid loomuliku keele konkreetsetest sõnadest.* Me teame, et igauks neist predikaatidest tähistab tegelikult tervet elementaarpredikaatide kompleksi, mis meile aga praegusel juhul huvi ei paku.

Lausete semantilisi alusstruktuure ja süntaktilisi pindstruktuure seovad omavahel transformatsioonid, mis töötavad ühesuguse struktuuriga hargmikke ümber teistsuguse struktuuriga hargmikkeks. Oluliseks momendiks pindstruktuuride genereerimisel on leksikaalsete üksuste sissetoomine. Missugusel genereerimise momendil see toimub, seda ei saa praegu veel täpselt öelda (vt. McCawley 1968). Saab vaid iseloomustada üksikuid transformatsioonid sellelt seisukohalt, kas nad rakenduvad preleksikaalselt või postleksikaalselt.

Seega oleme lühidalt iseloomustanud grammatika üldkontseptsiooni, mis edasises analüüsis rakendust leiab. Üksikküsimuste juurde tuleme tagasi hiljem, konkreetse kee-

* Eristamine on vajalik, sest meil on tegemist ikkagi semantiliste alusstruktuuridega. Konkreetsete leksikaalsete üksuste sissetoomine tähendaks juba üleminekut süntaktilisele tasandile, meie eesmärgiks on aga teatud mõttes "tagasivaates" võrrelda omavahel morfoloogiliselt seotud verbide ja verbaalsubstantiivide semantilisi alusstruktuure.

lelise materjali analüüsi käigus.

4

Generatiivses grammatikas kirjeldatakse lausungeid kui grammatiliste reeglite produkte. Grammatikasse ei kuulu mitte lausungid, vaid elemendid, millest neid moodustatakse, ja reeglid, mille järgi neid moodustatakse. Kuid grammatikareeglite alusel ei moodustata kõneaktis ilmselt mitte kõiki keeles olevaid morfeemiühendeid. Osa neist on talletatud valmis kujul, leksikoni elementidena. Need on n.-ö. automatiseerunud märgid, mida kasutatakse suhteliselt püsivatenä ja mida kõneleja tajub tervikuna, printsiipiaalselt osadeks jaotamatuna. Teine liik märke moodustatakse igas kõneaktis uuesti, määratud skeemi järgi, need pole automaatsed, vaid suhteliselt ebapüsivad (Mikuš 1957: 28). Tuletiste kirjeldamiseks generatiivses grammatikas nähakse kahte põhivõimalust: 1) tuletiste moodustamine generatiivsete reeglite järgi; 2) tuletised valmis üksustena leksikonis (Motsch 1968). Esimese mooduse rakendamine on aktiivne sõnatuletuse protsess, teine aga tähendaks teatavast olemasolevast hulgast valiku tegemist.

On ilmne, et üks osa tuletisi on vaja anda loendina leksikonis. Need on sellised tuletised, kus vahekord lähtesõnaga on ainult formaalne, sisuliselt on tuletis lähtesõnast niivõrd kauge, et nendevaheline semantiline seos ei ole sünkrooniliselt tajutav. Verbaalsubstantiividest tuleb iseseisvate leksikaalsete üksustena kirjeldada näiteks selliseid tuletisi nagu katus, panus, kütis, õeldis, tõstand (aj. põllumaa osa), ilme, liige, lade, maitse, murre jmt. Nende substantiivide tähendus on niivõrd individualiseerunud, et nad oluliselt ei sisalda enam tuletuse aluseks oleva verbiga ühist semantilist informatsiooni.

N.Chomsky (1968) väidab, et kõik tuletised tuleb anda iseseisvate sõnadena leksikonis, põhjendades oma kontseptsiooni sellega, et 1) tuletiste moodustamisel on palju kitsendusi, substantiive tuletav transformatsioon ei ra-

kendu vabalt; 2) tuletistel on individuaalne tähendus, erinev vahekord lähtesõnaga; on küll mõningaid sarnaseid allrühmi, kuid erinevuste hulk ja nende juhuslik iseloom on tüüpilised leksikaalsele struktuurile; 3) tuletistel on noomenifraasi sisemine struktuur: nad võivad endaga liita täiendina adjektiive, paljudel neist on mitmus jne.

Kõigi tuletiste esitamine leksikonis teeks aga leksi-kaalsete üksuste arvu väga suureks. Pealegi on vääri oletada, et kui meil on süntaktilises struktuuris sümbol N, siis pole tähtis, kas substantiiv, millega see asendatakse, on (verbaalne) tuletis või puhas tüvi. Substantiivide klass sisaldab ühelt poolt selliseid üksusi nagu mees, kivi, tool, aken jne., teiselt poolt aga ka selliseid nagu erinevus, tulek, naer, istumine, töö jne. Me saame ütelda küll

Ma vaatasin aknast välja ja nägin meest (kivi, tooli)

kuid on võimatu moodustada lauseid nagu

*Ma vaatasin aknast välja ja nägin istumist (tööd, naeru).

Enne kui me saame kasutada selliseid sõnu nagu istumine, peame täitma teatud "tühjad kohad" nende sõnade tähendustes (kes istub ja kus, kes töötab, naerab) (vt. selle erinevuse kohta lähemalt Õim 1971).

Mis puutub sellesse, et tuletistel on individuaalne tähendus ja erinev vahekord lähtesõnaga, siis nii näib see ainult pealiskaudsel vaatlemisel, eriti mis puutub väitesse tähenduslike erinevuste hulga ja juhusliku iseloomu kohta. Lähemal ja üksikasjalikumal vaatlusel näeme, et verbide ja enamiku nendest tuletatud substantiivide vahel valitsevad kindlad semantilised vahekorrad, mis sõltuvad ühelt poolt tuletuse aluseks oleva tüve semantilisest ja morfoloogilisest tunnustest, teiselt poolt sufiksist, mille abil substantiiv on tuletatud. Nii tähistab näiteks külvaja isikut, kes on külvama-verbiga märgitud tegevuse sooritaja, samasugune vahekord tuletusaluse verbiga on ka tuletistel kaitsja, kündja, magaja, vinguja, suitsetaja; len-

dur tähistab isikut, kelle elukutseks on lendama-verbiga märgitud tegevus, samasugune vahekord lähteverbiga on ka substantiividel kaevur, laskur, valvur; õpetaja, luuletaja, ehitaja; koputi tähistab eset, mis on koputama-verbiga märgitud tegevuse sooritamise vahendiks, samasugune vahekord lähteverbiga on ka substantiividel osuti, võimendi, uinuti, küte, määre.

See vahekord verbi ja temaga nii semantiliselt kui morfoloogiliselt seotud substantiivi vahel peab olema grammatikas selgelt esile toodud. Individuaalse tähendusega verbaalsubstantiive (panus, katus, öeldis jt.) on suhteliselt vähe ja nad on loendina hõlpsasti esitatavad.

F.Kiefer (1970: 155 - 156) pakub erinevalt varasematest "leksikalistidest" ka tuletiste leksikaalse käsitluse korral variandi, mille puhul omavahel seotud leksikaalsed üksused oleksid leksikonis esitatud nii, et see seos oleks selgelt esile toodud. Tema kontseptsiooni järgi 1) tuletuslikult seotud leksikaalsete kirjetega puhul ainult tüvi (baasvorm) saab täieliku semantilise ja süntaktilise iseloomustuse ja 2) selgelt tajutavad tuletusliited saavad eri leksikaalse kirje ühes baasvormi iseloomustusega, mida nad võivad modifitseerida. Kuid nagu ka F.Kiefer ise märgib, ei sobi selleks chomskistide kasutatav mehhanism - tunnuste süsteem, kus tunnuseid iseloomustatakse vaid plussi ja miinusega. On vaja abi otsida mingist ad hoc märgistamisest selleks, et väljendada sõltuvust.

Tuletiste käsitlemine leksikaalselt ei ole vastuvõetav ka seetõttu, et kuigi verbaalsubstantiivid omandavad pindstruktuuris substantiividele iseloomulikke jooni (nad käänduvad, võivad esineda mitmuses ja liita endaga täiendina adjektiive vms.), säilitab enamik verbaalsubstantiive ka tuletusaluse verbi laiendeid süvastruktuurist, s.t. nominaliseerub mitte üksiksõna, vaid terve lause, moodustades nominalisatsioonikonstruktsiooni. Näiteks on omavahel kindlasti seotud konstruktsioonid Jaak läheb aeglaselt mööda tänavat ja Jaagu aeglane minek mööda tänavat. Tuletiste

leksikaalse käsitlemise korral (kui sõnad minema ja minek omaksid kumbki eraldi oma leksikaalse kirje) oleks seda asjaolu raske kirjeldada ning seletada.

Jääb veel vaadelda Chomsky esimest vastuväidet, et tuletiste moodustamisel on palju kitsendusi ja verbaalsubstantiive tuletav transformatsioon ei rakendu vabalt. On tõsi, et osutub küllalt raskeks kui mitte võimatuks välja töötada sellist transformatsioonide süsteemi, mis genereeriks olemasolevaid ja ainult olemasolevaid tuletisi. Eesti keele (ja ilmselt enamiku keelte) derivatsioonisüsteem ei ole nii täiuslik, et sisaldaks ainult produktiivseid derivatsiooniprotsesse.* Meie seame endale ülesandeks tuua esile keeles reaalselt esinevad ja võimalikud elementaarpredikaatide teatud kombinatsioonid, samuti moodused, kuidas neid kombinatsioone on võimalik pindstruktuuris väljendada (sest on selge, et iga semantiliselt normaalset struktuuri on mingil viisil võimalik ja tuleb keeles väljendada). Kas mingit struktuuri igal konkreetsel juhul väljendatakse parajasti kõrvallausega, morfoloogilise tuletisega, eraldi tüvisõnaga või veel kuidagi teisiti, selle otsustab kasutatavate transformatsioonide valik. Muide, just siin on võimalus uute sõnade saamiseks keeles. Head illustreerivad materjali pakub sellelt seisukohalt teaduste terminoloogia. Millest sõltub mingi uue termini toomine vastava teadusala keelde? Kahtlemata üks tavalisemaid on juhtum, kus olemasolevate terminite või sõnade teatav kombinatsioon muutub nii sageli tarvitata- vaks, et juba teksti lühiduse huvides antakse vastavale

* Produktiivseks nimetame sellist protsessi, kus on võimalik määrata nende leksikaalse keskkonnaga (s.t. semantiliste ja/või süntaktiliste tunnustega) seda sõnade rühma, millele see protsess rakendub, sellisel viisil, et iga sõna, mis selle määrangu alla langeb, allub sellele protsessile. Protsess on mitteproduktiivne, kui sõnad, millele see rakendub, on määratavad ainult nende endi samasusega, s.t. loendiga (Kiefer 1970: 149).

mõistele omaette nimi, moodustatakse uus termin (Õim 1971a: 206). Kui see termin on morfoloogiline tuletis mingist juba olemasolevast sõnast, siis tuleb tema moodustamisel arvestada keeles väljakujunenud morfoloogilisi ja foneetilisi derivatsioonimalle (selle kohta vt. 4. peatükk). Need mallid on määratud iga konkreetse keele pindstruktuuri reeglitega, mis kujundavad semantiliselt ja süntaktiliselt iseloomustatud süvastruktuurid ümber pindstruktuurideks.

Käesoleva töö 2. ja 3. peatükis püüame välja selgitada verbaalsubstantiive sisaldavate lausete (s.t. teatud tüüpi nominalisatsioonide) semantilised alusstruktuurid ja mõnevõrra kirjeldada ka vastavate konstruktsioonide süntaktilisi iseärasusi, 4. peatükis esitame eesti keeles olemasolevad morfoloogilis-foneetilised derivatsioonimallid.

5

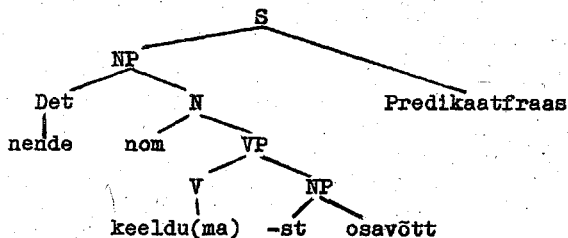
Kõige põhjalikuma ja viimistletuma nominalisatsioonide transformatoorse käsitluse on esitanud Lees (1960). Lees ei lähtu mitte üksikutest tuletistest, vaid uurib tuletiste konstruktsioone. Iga nominalisatsiooni aluseks peab ta lihtlause, millest teatud tüüpi transformatsioonide abil saadakse nominalisatsioonikonstruktsioon. Nominalisatsioonide määratlemisel kasutab Lees substituutsioonikriteeriumi. Selle järgi peetakse nominalisatsiooniks sellist konstruktsiooni, mida samas ümbruses saab asendada mingi substantiiviga, s.t. mis esineb mingi substantiivi positsioonis. Nominalisatsioonikonstruktsiooniga lause koosneb tegelikult kahest lähtelausest. Ühte neist nimetab Lees moodustajalauseks, see on lause, millest transformeeritakse nominalisatsioonikonstruktsioon, teist maatrikslauseks, mis jääb tulemuslause baasiks, s.t. millesse moodustajalause sisestatakse mingi substantiivmoodustaja asemele. Lees annab esmakordselt seletuse sellistele ühesuguse struktuuriga nominalisatsioonikonstruktsioonidele, mis on

tegelikult erineva tähendusega. Ta näitab, et nad on transformeeritud erineva struktuuriga lähtelausetest. Konstruksioonide päikesetõus ja päikesekummardamine erinevat tähendust märkis juba O. Jespersen (1958), näidates, et ühes on esimene komponent teise subjektiks, teises aga objektiks, kuid ta ei sidunud neid kahte vastavate lähtelausetega kontrastiga: Päike tõuseb, aga Keegi kummardab päikest. Samuti annab Lees selgituse selliste konstruksioonide nagu ema armastus kahemõttelisusele: see konstruksioon võib olla saadud kahest erinevast lähtelausest: Emal armastab /kedagi/ ja Keegi armastab ema. Lees esitab oma töös kõik võimalikud inglise keele nominalisatsioonikonstruksioonid ja nominalisatsioonide tüübid ühes lähtelausetega tüüpidega, millest nad transformatsioonide rakendamise tulemusena on saadud.

Tollal näis transformatoorne lähenemine küll kõige sobivama derivatsiooniprotsesside mõistmise viisina, Leesi töö sai aga kriitika osaliseks õige mitmest suunast (Houssholder 1962; Schachter 1962; Marchand 1965; Rohrer 1966). H. Marchand (1965: 58-60) toob Leesi meetodi põhiliste puudujääkidena esile järgmised seigad: 1) taandamine lausele aitab küll paljudel juhtudel selgitada ja kirjeldada nominalisatsioonide semantilist külge, morfoloogilise külje kohta ei ütle see aga midagi; 2) samuti ei ütle see midagi lause struktuurist saadud nominalisatsioonikonstruksiooni enda semantilise struktuuri kohta; kui väidame, et nimetatud konstruksioon on lause taandamise tulemus, siis peame selgitama erinevust lause ja nominalisatsioonikonstruksiooni struktuurides; 3) ühesugustest alusstruktuuridest võib saada erinevaid nominalisatsioonikonstruksioone. Erinevate transformatsiooniprotseduuride kasutamine pole lahendus, sest see annab küll vastuse küsimusele kuidas, kuid ei anna põhjust, miks sama lausestruktuur annab erinevaid nominalisatsioonikonstruksioone. Nii on näiteks lause Ma sõön õuna aluseks nominalisatsioonikonstruksioonidele õuna söömine, õuna sööja jne.

Marchandi nimetatud artiklis osutatakse juba tähelepanu sellele, et siin on aluseks erinevad lähtevahekorrad verbi ja tema laiendi vahel. Marchand eraldab subjektitüübi (näit. õuna sööja), predikaaditüübi (õuna söömine), objektitüübi (söögiõun) ja adverbiaalitüübi, kusjuures viimane toodab Marchandi järgi substantiive koha, instrumendi ja aja märkimiseks (Marchand 1965: 62).

H. Marchandi viga on selles, et ta ei erista süntaktilisi vahekordi semantilisest. Süntaktiliste vahekordade seisukohast annab Leesi käsitlusmeetod küllaldast informatsiooni, sobivat semantikateooriat polnud aga selleks ajaks veel välja töötatud, nii et selles osas ei saanudki Lees muud väita, kui et nominalisatsioonikonstruktsiooni tähendus on konstrueeritud lähtehargniku morfeemide sõnastikukirjete tähendustest (Lees 1966: 12). Chomsky (1965: 184-186) märgib, et Leesi kontseptsioon on vastuvõetav produktiivsete derivatsiooniprotsesside modelleerimiseks, neid saab ja tuleb käsitleda süntaktiliselt. Näiteks nende keeldumine osavõtust või varanduse häving. Leksikon sisaldab morfeemid keeldu(ma) ja hävi(ma) ühes lähema morfoloogilise iseloomustusega, mis annab nominalsete vormide kuju keeldumine ja häving. Nominalisatsioonitransformatsioon rakendub alusstruktuurile, mis sisaldab Nad keelduvad osavõtust ja toodab fraasitähise

kus nom tähistab nominalisatsioonimorfeemi. Morfoloogilised reeglid formuleerivad nom keeldu → keeldumine ja nom hävi → häving.

Nagu näeme, peab Chomsky 1965.a. süntaktilist sõnatuletust osaliselt võimalikuks, kui struktuuri ei lisandu semantilisi tunnuseid. (Hiljem Chomsky taganeb sellest seisukohast (Chomsky 1968) ja peab vajalikuks käsitleda kõiki tuletisi leksikaalselt.)

S.Zoltan (1969) esitab kriteeriumi grammatiliste ja leksikaalsete tuletiste eristamiseks, et näidata, mis peab kuuluma leksikoni ja mis grammatikasse. Selleks saame kasutada transformatsiooni

D (TT + ST) → SK (TT ja ST),

kus D = tuletis, TT = tüve tähendus, ST = sufiksi tähendus ja SK = süntaktiline konstruktsioon. Kui see transformatsioon on teostatav, siis on tuletis grammatiline, ta ei kuulu leksikoni. Seega toetab Zoltan ka käesolevas töös aktsepteeritavat seisukohta: grammatikas tuleb käsitleda ka poolproduktiivseid ja mitteproduktiivseid protsesse, kui tuletus on semantiliselt regulaarne.

Tuletiste genereerimine nõuab semantilist lahendust, sest enamikul juhtudel on lähtevormi ja tuletise vahel peale süntaktilise erinevuse ka semantiline erinevus, kuigi nende vahel võivad valitseda (ja harilikult valitsevadki) kindlad semantilised vahekorrad, nagu eespool näidatud.

Asudes semantiliselt analüüsima verbaalsubstantiivide tohutut hulka, tuleks kõigepealt leida kõige üldisemad tunnused, mis iseloomustavad võimalikult suurt rühma tuletisi. Sellega tuleksid esile just verbaalsubstantiividele iseloomulikud semantilised tunnused, sest kuna kõik verbid on semantiliselt erinevad, siis nendega seotud verbaalsubstantiivide semantilises representatsioonis sisalduv ühine peab olema lisandunud just derivatsiooniprotsessiga. Vene lingvist O.Revzina on kasutanud sõnatuletusvälja mõistet (Revzina 1969: 8). Vastavalt sellele rühmi-

tatakse kõik verbaalsubstantiivid kahe semantilise tunnuse järgi: need on [+ELUS] ja [+LIIGENDATAV]. Substantiivid, mida iseloomustab semantiline tunnus [+ELUS], moodustavad tegiija v. isiku välja. Ülejäänud noomenid, mis on tähistatud semantilise tunnusega [-ELUS], moodustavad tegevuse ja seisundi välja, kui nende semantilises kirjes sisaldub tähis [-LIIGENDATAV], või asjade (esemete) välja, kui nende semantilises kirjes sisaldub tähis [+LIIGENDATAV]. Kõige üldisemate derivatiivsete ja grammatiliste tunnuste vahetada võib kujutada tabelina:

Derivatiivsed tähendused	TEGIJA	TEGEVUS	ASI
Grammatilised kategooriad			
ELUS	+	-	-
LIIGENDATAV	+	-	+

Kui vaatleme lähemalt ükskõik missugust välja, siis näeme, et kõigile ühte ja samasse välja kuuluvatele substantiividele on omane teatud semantiline sarnasus, nende sisu võib edasi anda vormilt sarnaste lausungitega. Näiteks tegija välja puhul:

laulja - x, kes laulab
kirjutaja - x, kes kirjutab
lõpetanu - x, kes on lõpetanud
uppuu - x, kes on uppunud
õppija } - x, kes õpib
õpilane }

Viimase tuletise puhul lisandub veel semantiline tähis, mis näitab, et õppimine on antud isiku põhitegevus, n.-õ.

elukutse. Tuletise ekvivalendi moodustab tuletuse aluseks olev verb pluss elementide kombinatsioon, mis osutab läh-teverbi semantilisele vahekorrale tuletisega. Nimetame seda elementide kombinatsiooni (käesoleval juhul x, kes..) O.Revzina eeskujul välja semantiliseks skeemiks. Eesti keele tuletussüsteemis lisandub O.Revzina esitatud võimalusele isiku väljas veel teinegi semantiline skeem:

tapetu - x₁, keda x₂ on tapnud
 soosik - x₁, keda x₂ soosib

Tegevuse ja seisundi välja puhul võime samuti leida ühise semantilise skeemi:

kirjutamine - see, et x kirjutab
 laulmine - see, et x laulab

Erinevate sufiksrite puhul võib lisanduda teisiigi semantilisi tunnuseid, kuid põhiskeem jääb samaks:

sõidetavus - see, et /+ on võimalik, et/
 sõidetakse
 kuuldavus - see, et /+ on võimalik, et/
 kuuldakse

Asjade väli on liigendatum ja siin pole võimalik kõigile välja liikmetele ühist semantilist skeemi leida. Tuletised, mis on markeeritud [-ELUS] [+LIIGENDATAV], võivad tähistada tegevuse vahendit, tulemust, kohta jm. Näiteks:

võimendi - see, mille abil x võimendab
 hoidel - see, mille abil x hoiab
 luuletus - see, mille x luuletab
 pöörang - see, kus x pöörab

Kuid tähendus "asjad" paikneb kõrgemal abstraktsiooni tasandil kui tähendused "vahend" või "koht" või "tulemus" ja hõlmab kolm viimast kui oma alltähendused. Järelikult ka kolmas tuletiste grupp kujutab endast semantiliselt ühtset klassi ühise tähendusega "asjad".

O.Revzina ei pööra tähelepanu sellele, et tuletiste semantilist sisu avavad transformid kujutavad endast kõrvallauseid. Tegelikult saame ütelda, et igale tuletisele on võimalik seada vastavusse temaga sisuliselt identne kõrvallause. Järelikult peaksid tuletiste ja kõrvallause semantilised representatsioonid olema vormilt ühesugused ja sõltub kõneleja tahtest, kas teatud semantiline alusstruktuur antud konkreetsel juhul realiseeritakse pindstruktuuris kõrvallausena või verbaalsubstantiivi konstruksioonina (vrd. ka lk.18 - 19).

Tuletusalusele verbile semantilisi tunnuseid lisavaid derivatsiooniprotsesse on püüdnud modelleerida ka F.Nagy (1963). Süntakiliselt deriveeritavaiks peab F.Nagy ainult selliseid konstruksioone, kus tuletis on semantiliselt ekvivalentne lähtestruktuuriga ja sufiks muudab vaid sõnaliiki.

Semantilisi tunnuseid juurdesaanud tuletis on analüüsiv sel juhul, kui ta on asendatav mingi sõnaühendiga, kus lähtetüvi oleks olemas omaette sõnana. Sel juhul lähtestruktuur jaguneb kaheks: see osa, mis alles jääb, ja see osa, mis kustutatakse. Kustutatav osa on mingil kombel ekvivalentne liitega. Samuti peab ärajääva osa sõnaliik ühtima tuletise sõnaliga. Generatiivses grammatikas peab sisalduma transformatsioon (nn. sõnatuletis-transformatsioon), mis asendab selle osa lähtelausest liitega. See asendatav osa on keeles piiritletav ning võimalik esitada loendina. F.Nagy esitab 30 semantilist tunnust, mida ungari keeles on võimalik lähtestruktuurile lisada sufiksi liitmise teel. Need on 25 ühest tunnust: seisund, omandus, eesmärk, rühm, päritolu, tulemus, väärtus, vahend, abikaasa, tegevusala, eralduvus, sarnasus, koht, aeg, kor-

duvus, mäng, väiksus, esiletoomine (loomine), mõõt, ühendamine, osa, tervik, kestvus, imiteerimine. Neile lisandub 5 tunnuste paari: koht-omand, koht-eesmärk, koht-päritolu, koht-vahekord, koht-tegevusala.

On selge, et derivatiivsete tähenduste hulk ja ka tähendused ise on igas keeles erinevad, kuigi ei ole välistatud ka teatud ühtelangemised või sarnasused. Olgu siinkohal esitatud ungari keele derivatiivsed tähendused üheks võimalikuks näiteks selle süsteemi kohta.

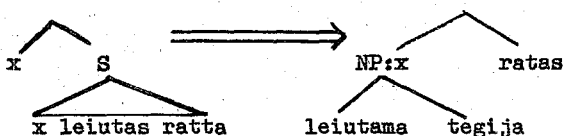
Leksikaalsest käsitlusest lähtudes ei pööra F.Nagy kahjuks tähelepanu asjaolule, et verbaalsubstantiivide tuletamine erineb muude leksikaalsete üksuste tuletamisest. Nimelt igasugusele derivatsiooniprotsessile omasele morfoloogilisele ja semantilisele aspektile lisandub verbaalsubstantiivide puhul veel süntaktiline aspekt: verbaalsubstantiivide tuletamise puhul ei moodustata lihtsalt verbist substantiivi antud morfoloogiliste reeglite abil ja antud semantilisi tunnuseid lisades, vaid teatud reegleid silmas pidades transformeeritakse lause nominalisatsioonikonstruktsiooniks, kusjuures lause verb (semantilise alusstruktuuri predikaat) omandab nominalisatsioonikonstruktsiooni põhisõnana teatud transformatsioonireeglite rakendumise tulemusel pindstruktuuris verbaalsubstantiivi kuju.

Sammu edasi nominalisatsioonide käsitlemisel grammatikas teeb J.McCawley (1968). Ta visandab nominalisatsioonikonstruktsioonide alusstruktuurid, esitades nad vormilt sarnastena kõrvallauseste alusstruktuuridega. McCawley kasutab erinevate nominalisatsioonitüüpide märkimiseks nn. vahekorra tähiseid e. indekseid, mis näitavad nominalisatsiooni (resp. kõrvallause) vahekorra moodustajalausega. McCawley järgi omavad kõik nominalisatsioonid semantilisi representatsioonide vormis

' x nii et f (x) ',

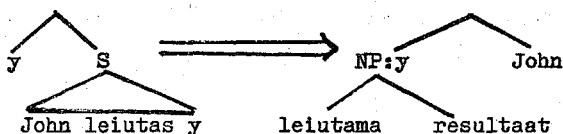
näiteks agentnominalisatsioon: Jalgratta leiutaja

(x) (x leiutas ratta) ehk

resultaatanominalisatsioon: Johni leiutis

(y) (John leiutas y) ehk

Nominalisatsioonikonstruktsiooni põhisõna koosneb sisestatud lause verbist pluss element, mis osutab tähise vahekorrale sisestatud lausega. Nominalisatsioonitransformatsioon kõrvaldab verbi lausest ja lisab sellele sobiva elemendi.

Tuletiste selline käsitlemine on ilmselt otstarbekas küll neil juhtudel, kui verbi semantilisele kirjele lisandub mingi semantiline tähis. Kui aga moodustajalause semantiline representatsioon säilib muutumatuna, muutub vaid pindstruktuur, siis on semantilise vahekorra tähise sissetoomine liigne, sest tegelikult mingit semantilist vahet selle sõna tavalises mõttes ei eksisteeri - tegemist on vaid ühe ja sama alusstruktuuri kahe erineva realiseerimisega pindstruktuuris, sõltuvalt moodustajalause süntaktilisest positsioonist. McCawleyl ei ole ka endal hästi õnnestunud seda tüüpi nominalisatsioonide oma süsteemi sisse viia, nimetatud transformatsioon jääb põhjendamata ja väheusutavaks.

McCawley esitusviisil on üks oluline puudus, õigemini: ta on jäänud poolele teele. Selline käsitus ei esita derivatsioonile mingeid piiramisi. Kirjeldatakse vaid print-

sipiaalseid võimalusi uute sõnade saamiseks, ei anta aga juhiseid reeglite rakendamise kohta aktuaalsetesse kontekstidesse. Jääb mulje, nagu võiks igast verbist saada igat liiki nominalisatsioon, samuti ei räägita midagi selle kohta, missugused semantilised vahekorrad on üldse võimalikud verbi ja sellest tuletatud substantiivi vahel, kust on võetud esitatud indeksid 'tegija', 'resultaat' jm.

J. McCawley ei seadnudki endale eesmärki derivatsiooniga seotud probleeme lahendada, ta skitseerib vaid ühe võimaliku lähenemistee tuletistele, kuid just eespool nimetatud suundades tuleks edasi liikuda tuletiste semantilise modelleerimise käigus.

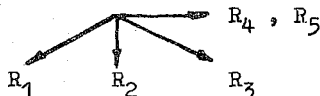
6

Tuletusprotsesside modelleerimisega on tegelnud ka Nõukogude Liidu generativistid, eelkõige aplikatiivse mudeli loojate rühm. Nende mudelis on osa, mida nad nimetavad sõnade generaatoriks. Selles genereeritakse loomuliku keele sõnade abstraktsed analoogid, nn. R-struktuurid. Tuletamisprotsess algab struktuurita ("tühjast") juurest O, millele liituvad relaatorite R-sümbolid. Sõnade generaatoris interpreteeritakse neid järgmiselt: R_1 - verbi afiks või muu sõnaliiki määrav tunnus, R_2 - substantiivi afiks, R_3 - adjektiivi afiks, R_4 - verbi laiendava adverb'i afiks, R_5 - adjektiivi laiendava adverb'i afiks. Nn. elementaarsõnadel (tüvisõnadel) on struktuur R_1O (näit. olema), R_2O (näit. kivi), R_3O (näit. suur), R_4O (näit. eile), R_5O (näit. väga). Teise astme tuletisi väljendavad sümbolid R_1R_1O (näit. oletama), R_2R_1O (näit. olemine) jne. Sõnatuletusstruktuuri all mõeldakse kõiki derivatsiooni samme, mis on vajalikud sõna saamiseks, s.t. kõiki sünkroonia jaoks relevantseid moodustamise takte. Nii on sõnade tuletamine sageli mitmeastmeline protsess, kusjuures tuletise sõnaliigi määrab viimane relaator. Aplikatiivse mudeli sõnade generaator annab kõik loogiliselt võimalikud relaato-

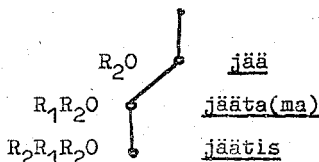
rite ühendid (R-struktuurid). Loomulikes keeltes on aga derivatsioonisammude piirid määratud foneetilis-morfoloogiliste ja semantilis-stilistiliste faktoritega. Loomulikus keeles realiseeritavaid relaatorite ühendeid nimetatakse L-struktuurideks.

Näiteks R-süsteemi struktuuri $R_2R_1R_2O$ üks võimalikke interpretatsioonid on eesti keeles jäätis, kus substantiivi tüvele on liitunud verbi sufiks ja sellele omakorda substantiivi sufiks.

Aplikatiivses mudelis kujutatakse selliseid tuletisi graafide abil. Igale relaatorile vastab kindlasuunaline nool, iga derivatsioonisammu märgitakse ringikesega noole tipus. Relaatoritele vastavate noolte suunad on järgmised:

Sõna jäätis graaf oleks antud süsteemis järgmine:

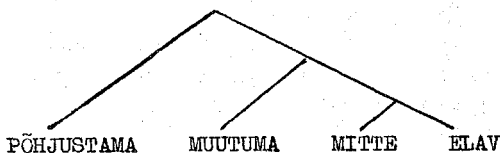
Kirjeldatud aplikatiivse mudeli põhipuuduseks üldise keerulisuse kõrval on semantilise aspekti tagasihoidlik käsitlemine. Mudel sobib küll tuletiste morfoloogilise külje kirjeldamiseks ja selle üht ideed on mõnevõrra modifitseeritud kujul ka tuletiste morfoloogilise külje analüüsimisel käesoleva töö 4. peatükis rakendatud.

2

PREDIKAATNOMINALISATSIOONID

1

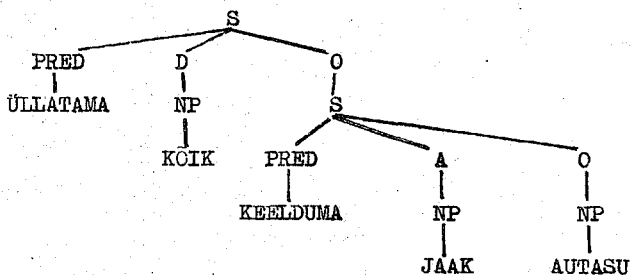
Käesolevas peatükis käsitleme lähemalt tuletisi, mida O.Revzina (1969: 8) on analüüsinud tegevuse ja seisundi välja kuuluvatena. Tunnuseid [-ELUS] ja [-LIIGENDATAV] sisaldavad oma semantilises kirjes näiteks sellised eesti keele verbaalsubstantiivid nagu keeldumine, tapmine, ehitamine, tõrje jt. Kui võrdleme neid substantiive vastavate verbidega, mis on nende tuletamise aluseks (keelduma, tapma, ehitama, tõrjuma), siis võime ainsa erinevusena nende vahel tuua välja sõnaliigilise kuuluvuse: esimesed kuuluvad substantiivide, teised verbide hulka. Semantilist erinevust esitatud substantiivide ja samatüveliste verbide vahel ei ole: substantiivide leksikaalsesse kirjesse ei lisandu tuletusprotsessiga ühtki semantilist tähist, võrreldes tuletusaluste verbide leksikaalsete kirjetega, samuti ei kustutata nominaliseerimisel ühtki semantilist tähist verbi leksikaalsest kirjest. Muutumatuks jäävad ka tähiste vahekorrad alusstruktuuris. Näiteks verbi tapma semantilise representatsiooni võime esitada kujul

Samasugune alusstruktuur on ka substantiivil tapmine. (Se-

mantilised elementaarpredikaadid on teatavasti metakeele üksused, mitte loomuliku keele sõnad, mistõttu nende vormiline külg ei oma käesoleval juhul mingit tähtsust.) Võime järelikult väita, et seda tüüpi nominalisatsioonid muudavad ainult sõnaliiki, olles seega puht pindstruktuuri nähtus. Semantiline alusstruktuur on sellistel substantiividel nagu keeldumine, tapmine, ehitamine, areng, tõrje jt. sama, mis tuletuse aluseks olevatel verbidel.

Nagu juba eespool öeldud, koosneb nominalisatsioonikonstruktsiooniga lause alusstruktuur tegelikult kahe lähelause semantilisest representatsioonidest: moodustajalausest, mis transformeeritakse nominalisatsioonikonstruktsiooniks, ja maatrikslausest, mis jääb tulemuslause baasiks. Moodustajalause sisestatakse maatrikslauseesse mingi argumendi positsioonis. Näiteks lause Jaagu keeldumine autasust üllatas kõiki alusstruktuur koosneb lausete (S_1): Jaak keeldub autasust ja (S_2): S_1 üllatas kõiki semantilisest representatsioonidest, mis on omavahel ühendatud nii, et esimene neist - Jaak keeldub autasust - esineb teise lause predikaadi üllatama ühe argumendina. Hargmikuna võiks see välja näha üldjoontes järgmiselt:

Sellises positsioonis - s.t. kui lause (S_2) esineb mingi kõrgema järgu lause (S_1) argumendi tähise all - rakendub moodustajalausele automaatselt pindstruktuuri reeglite kompleks, mis annab sellele lausele nominaalse vormi Jaagu

keeldumine autasust. Käesoleva näite puhul on neid reegleid kaks: 1) reegel, mis annab moodustajalause verbile kuju V_{mine} (kusjuures $V =$ verbitüvi); ja 2) reegel, mis asendab moodustajalause nominatiivis subjekti Jaak genitiiviga. Mõlemad need transformatsioonid on postleksiikaalsed, sest sõltub konkreetsetest leksikaalsetest üksustest, millise vormi need nominalisatsioonitransformatsiooni tulemusel saavad.

Nominaliseerida pole võimalik igasuguseid lauseid. On olemas teatud kitsendused struktuuridele, mis esinevad moodustajalauseana.

(1) Nominaliseeritav lause peab olema vormis

subjekt-NP - V - AT - (objekt-NP) - (X), kus AT märgib ajatähist ja X võimalikke määrusi. Ajatähis on vajalik selgitamaks nominalisatsioonikonstruktsiooni vahetada oma ümbrusega, et vältida näiteks lauseid Jaagu homme kojusõit jäi eile ära, kus nominaliseeritud lause aeg on olevik, maatrikslausel aga minevik (vrd. Fraser 1970: 90).

(2) Nominaliseerida ei saa küsilauseid. Vrd. näit.

Kuhu sa lähed? → *Sinu kuhu minemine...

(3) B. Fraser (1970: 90) on inglise keele nominalisatsioonide uurides jõudnud järeldusele, et ka eitavad laused ei allu nominalisatsioonitransformatsioonile. Eesti keeles on see reegel kehtiv vaid osaliselt: ühe osa nominalisatsioonide - nimelt mine-konstruktsioonide puhul - on eitavate nominalisatsioonide tuletamine võimalik, kusjuures partikkel ei asendub eitussõnaga mitte. Vrd.

Jaak ei allu korraldusele → Jaagu mitteallumine korraldusele...

Teiste sufiksrite abil moodustatud noomenite puhul pole eitavate nominalisatsioonide deriveerimine võimalik, vrd. näit.

Laps ei arene → *Lapse mitteareng /teeb vanematele muret/

See viitab ilmselt mine-tuletiste sugulusele infinitiividega, sest teatavasti eitatakse eesti keeles kõiki infinitiive eitussõna mitte abil. (Kolmandas, argumentnominalisatsioonide peatükis käsitletavatest sufiksitest on mitte abil eitatavad ja-, nu- ja tu-nominalisatsioonid, mis samuti on ilmselt lähemal verbivormidele kui teiste sufiksitate tuletised.)

(4) Nominalisatsioonile ei allu modaalverbid. Vrd. näit.

Jaak võib olla väga hea laps

→ *Jaagu võimine olla väga hea laps

→ *Jaagu väga hea laps olla võimine

H. Rätsep (1973) on esitanud eesti keele modaalverbidena võima, saama, pidama (pidin), näima, paistma, tunduma. Nominalisatsioonivõimalused kinnitavad seda loendit.

Nimetame kirjeldatud tüüpi nominalisatsioone predikaatnominalisatsioonideks, kuna nominaliseerida saab lauses predikaadina esinevat, s.t. parajasti väidetavat verbi ja nominalisatsiooni käigus viimane semantiliselt ei muutu.

Omaette küsimus on, millises ümbruses võib esineda nominalisatsioonikonstruktsioon, s.t. milline peab olema maatrikslause. On selge, et nominalisatsioonikonstruktsioon ei saa esineda näiteks X-1 positsioonis lausetes nagu X magas magusasti või X on suur ja ümmargune. Nominalisatsioonikonstruktsioonide ümbruse probleemi me käesolevas töös üksikasjalikuma vaatluse alla ei võta, kuna teise lausestruktuuri sisestamise võimaluste uurimine on tegelikult maatrikslauseesse e. põhilauseesse puutuvaid probleeme.

2

Järgnevalt vaatleme, millised verbaalsubstantiivid esinevad predikaatnominalisatsioonides, s.t. millise vormi võib nominalisatsioonitransformatsioon anda moodustajalau-

se verbile. Eesti keeles on nominaliseeritavad peaaegu kõik verbid.

Absoluutse produktiivsusega sufiks, mille abil saab semantilist alusstruktuuri muutmata tuletada substantiive verbidest, on -mine: seismine, joomine, söömine, levimine, tulemine, loojumine, käimine, löömine, olemine, pööramine, valimine, rändamine, püüdmine, laulmine, surumine, vaatamine jne.

Näiteks.

Ühe koha peal seismine hakkas juba igavaks muutuma. Üks püsivamaid traditsioone ülikoolis on tudengiks löömine.

Kolmkümmend kilomeetrit käimist päevas ei tundunud talle sugugi palju.

Õhtuti meeldis meile vaadata päikese loojumist.

Kas sulle keldri puhastamine kinni maksti?

mine-tuletisi on meie grammatikaõpikutes käsitletud kord substantiividena, kord verbimuudetena. Varasemates grammatikates peeti neid üldiselt verbimuuteiks (Hermann 1905: 84) või käsitleti nii verbi kui ka substantiivi all (Jõgever 1919: 9, 50). 1933. aastal ilmus selle küsimuse kohta ajakirjas "Eesti Keel" E.Nurme artikkel (Nurm 1933), millele toetudes Akadeemiline Enakeele Selts võttis vastu otsuse pidada mine-tuletisi üldiselt substantiivideks, kuid esitada ka verbivormide loetelus. Veel 1951. aastal ilmunud keskkooligrammatika morfoloogiaosas käsitletakse mine-deverbaale verbi käändeliste vormidena infinitiivide ja partitsiipide kõrval, nimetades neid teonimedeks tunnusega -mine (Kask jt. 1951a: 155). Sama grammatika tuletusõpetuse osas on aga -mine esitatud verbidest nimisõnu tuletava liitena (Kask jt. 1951b: 19). Hilisemates grammatikates on loobutud verbaalsubstantiivide käsitlemisest verbivormidena ja paigutatud nad kõik substantiivide hulka. Siiski on mine-tuletistel nn. "genuinsete substantiividega" võrreldes mõningaid erinevusi. Tegevusprotsessi tähenduses esinevad mine-tuletised ainsuses: hingamine, tõlkimine, maga-

mine, jooksmine, kirjutamine, ärkamine, avamine, valgustamine jne. Näiteks.

Uppunule tehti kunstlikku hingamist.

Kirjastusel on plaanis mitmete väliskirjanduse suurteoste tõlkimine.

Õhtupooliku sisustas ta kirjade kirjutamisega kodustele ja sõpradele.

mine-tuletise laiendina ei saa kunagi esineda nimisõnale tavaliselt omane possessiivne genitiiv, mine-tuletise genitiivis täiend on kas subjektiline või objektiline. Näiteks.

Kõik vangutasid minu ärkamist nähes uudishimulikult pead. (← Mina ärkan, vrd. *Minul on ärkamine.)

Ma olnud ühtki nii julget, kes oleks tahtnud Jaagu valgustamist selles asjas enda peale võtta. (← Jaagu valgustatakse, vrd. *Jaagul on valgustamine.)

Osa mine-tuletisi on eesti keeles paralleelselt kasutusel ka spetsiaalsete terminitena (näit. laulmine, joonistamine jt. õppeainete nimetusena). Sel juhul lisandub nende semantiliselt kirjesse tähis [SPETSIAALNE]. Kui mine-tuletised esinevad teatud mõttes piiritletud või konkreetsemas tähenduses (mine-tuletise tähendust võib piiritleda näit. subjektiline täiend sõna), võivad nad esineda ka mitmuses. Näiteks.

Minu käimised on tänaseks käidud.

Ta on oma söömised-joomised lõpetanud.

3

mine-sufiksi kõrval võib moodustajalause verbile predikaatnominalisatsioonides liituda ka mitmeid teisi sufikseid. mine-sufiksiga võrreldes on nende rakendamise ulatus piiratum, sõltudes tuletusaluse verbi morfoloogilisest tüübist (selle kohta vt. lähemalt 4. peatükis). Osa nende sufiksitate tuletistest on mitmetähenduslikud. Näiteks võib

käik tähistada niihästi tegevusprotsessi kui ka tegevuse üksikjuhtu (sündmuste käik, aga käik rektori juurde), kutse niihästi tegevuse vahendit kui tegevust (Saali sai vaid kutse ettenäitamisel, aga Ma ei kuulnud kaaslaste kutset). Seetõttu võib osa selles peatükis näidetena esitatud verbaalsubstantiividest esineda näidetena ka teistes peatükides. Lähemalt on mitmetähenduslikke verbaalsubstantiive käsitletud 5. peatükis.

3.1. Kõige aktiivsem* sufiks selles tähendusrühmas on -e. Eriti sageli kasutatakse e-tuletisi neil juhtudel, kui verbaalsubstantiiv esineb liitsõna täiendosisena, näiteks kuuldetoru (= kuulamistoru), kinkeakt (= kinkimisakt), maksevahendid (= maksmisvahendid), rüüsteretk (= rüüstamisretk), õpperaamat (= õppimisraamat), piirdeaed (= piiramisaed), päästekomando (= päästmiskomando), hiilgeaeg (= hiilgamisaeg), mõoteriistad (= mõõtmisriistad) jne.

Tuletusaluse verbi semantiline alusstruktuur säilib muutumatuna näiteks selliste tuletiste puhul nagu veene, hiile, tape, kuule, makse, rüüste, niide, hange, kise, läide, mööde, kraabe, piire, lepe, hiive, toide, sõtke, riive, vaibe, hõõre, sõõve, haage, põime, hõlje, paine, löpe, põige, pääste, kaabe, varje, pake, toime, õpe, kanne, keede, kaeve, keere, täide, katke, kutse, teke, veere, sõue, hoie, nõele, raie, taane, keste, koste, pääse, haue, kuhje, moone, hoole, siire, kalle, ripe, kinge, hinge jne. Näiteks.

Universumi tekke probleem on tänini lahendamata.

On kogutud andmeid lindude rände kohta.

Èdu pandiks on mitmekesine taktika nii ründe kui ka kaitse puhul. (KK)

Kährikkoorte rüüste tetrede seas kestab. (KK)

Ta ei jõua kuhugi kogu oma piüdest hoolimata. (KK)

* Aktiivsuseks nimetame liite või tuletusmalli sagedust tänapäeva keeles. Seega on aktiivsus suhteline mõiste: saab rääkida ainult liite või tuletusmalli aktiivsusest võrreldes mõne teisega.

Hooglemist kangil sooritatakse tavaliselt rippes.(KK)
Puhastusraiet polnud selles metsas tehtud juba mitu aastat.

3.2. Tegevusprotsessi märkimiseks kasutatakse ka suurt hulka u-tuletisi. Predikaatnominalisatsioonides esinevad sellised u-tuletised nagu kiit, möll, peit, pelg, lau, nut, käsitelu, eritelu, esitelu, arutelu, kasv, seis, kadu, jooks, kius, sõim, rutt, kulg, sadu, põlg, pesu, aju, peks, tants, mäss, tõus jne.
Näiteks.

Ta silmis oli pelg ja võõristus, sest kiidusõnu ei olnud ta ilmselt oodanud.

Vaikselt õhtul kostis noorte lau kaugele.

Jutlustaja ennustas uskmatautele kadu ja hukatust.

Rahva teadlikkuse kasv viib ta varem või hiljem revolutsioonini.

Kiire tõusu eest ametiredelil oli noormees tänu võlgu oma isa kõrgele positsioonile.

Lumesadu oli väga tihe.

Kirjandusteose arutelu kestis poole ööni.

Jooks on tervisele väga kasulik.

Majavalitseja kiusule ja sõimule ei pidanud ükski üürnik vastu.

Aja kulgu on võimatu peatada.

Suur hulk u-substantiive esineb tegevusprotsessi tähenduses liitsõnade esikomponendina: kasvuaastad (= kasvamisaastad), pesupäev (= pesemispäev), ajujaht (= ajamisaht), voolukiirus (= vooramiskiirus), seisukoht (= seismiskoht), jooksuaeg (= jooksmisaeg), sõimusõnad (= sõinamissõnad), peksupink (= peksumispink) jt.

3.3. k-tuletistest esinevad predikaatnominalisatsioonides sellised substantiivid nagu püük, müük, levik, minek, tulek.

Näiteks.

Kirovi-nimeline kalurikolhoos täitis esimese kvar-

tali püügiplaani enne tähtaega.

Lillede müük elanikkonnale on organiseeritud halvasti.

Kuulujuttude levikule on võimatu panna piiri.

Kosmonaudi minekut stardiplatsile jälgisid tuhanded televaatajad.

Kuigi vahemaa oli vaid paar kilomeetrit, kestis kojutulek terve tunni.

3.4. i₁-tuletistest esinevad tegevusprotsessi tähenduses sellised substantiivid nagu sund, kõnd, külv, künd.

Näiteks.

Suivilija külv tuleb lõpetada veel sel nädalal.

Luubi alla tuleb võtta asutuste ja ettevõtete keelepruuk.

Oktoobri keskpaigaks oli kesakü*nd* lõpetatud.

Pärast pooleaastast voodislamamist tuli tal tükk aega kõndi harjutada.

i₁-tuletised nagu e- ja u-substantiividki esinevad sageli liitsõna täiendosisena: sunnimeetod (= sundimismeetod), sünnikuupäev (= sündimise kuupäev), lüpsiagregaat (= lüpsmisagregaat), külvimasin (= külvamismasin), künniader (= kündmisader).

3.5. Nendest verbidest, millest morfoloogilised tuletusmallid ei võimalda moodustada lühemaid e-, u- või i₁-substantiive, kasutatakse liitsõna täiendosisena enamikul juhtudel us-tuletisi, näiteks arutluskäik (= arutlemiskäik), eraldusmärk (= eraldamismärk), korrutustabel (= korrutamistabel), eristusviis (= eristamisviis), kirjutuslaud (= kirjutamislaud), suvitusrajoon (= suvitamisrajoon), pesitsuspaigad (= pesitsemispaigad), kihutuskõne (= kihutamiskõne), liiklusdekaad (= liiklemisdekaad), teenindusministeerium (= teenindamisministeerium), ehitusmaterjal (= ehitamismaterjal), korrastustööd (= korrastamistööd), kasvatusasutus (= kasvatamisasutus), jaotuskava (= jaotamiskava), puhastusvahend (= puhastamisvahend), õmblusvabrik (= õblemisvabrik) jne. Sageli kasutatakse us-

tuletisi predikaatnominalisatsioonides ka liitsõna põhisõnana, eriti erialasemas tarvituses, näit. enesekasvatus, peenviimistlus, metallitöötlus, elekterkeevitus jne.

Iseseisvalt esinevad us-tuletised tegevusprotsessi tähenduses harvemini. Näiteid võib siiski tuua.

Ruumi viimistlus võtab veel aega.

Järgnevais jutustustes jätkub inimpsüühika teravdatud vaatlus.

Foneetika õpetus koolis tegeleb häälikutega peamiselt õigekirjutuse eesmärgil.

3.6. ng-tuletistest esinevad predikaatnominalisatsioonides areng, õitseng, häving.

Meie kutseliste orkestrite areng läheb tõususuunas.

Nende aastatega lõppes ka "Estonia" teatri õitseng.

Keegi ei tahaks pealt näha oma elutöö hävingut.

J.V.Veski on küll ng-tuletiste sellise kasutamise vastu sõna võtnud (Veski 1956: 111), väites, et "eesti keele sisese seaduse põhjal väljendab ta /ng-sufiks/ tavaliselt üksikfaasilist, ühepuhust või üheperioodilist tegevust, tegevusjärku, nagu see sisaldub sõnades: istung, loeng, valang, toiming, murrang, avang, kuna tegevuse kestuslikkust annab edasi sufiks -mine". Põhimõtteliselt tuleb J.V.Veski selle väitega nõustuda, kuid ülalesitatud kolm tuletist on siiski juba liiga laialdaselt kasutatavad tegevusprotsessi tähenduses, et neid oleks veel võimalik või otstarbekas vääraks kuulutada ning nende sellise tarvituse vastu võidelda. Tuleb ilmselt leppida, et "keele sisemine seadus" on siin aastatega liberaalsemaks muutunud ja hakanud vähemalt loetletud kolmes sõnas eelistama ka tegevusprotsessi tähenduses lühemaid ng-vorme pikematele mine-tuletistele.

3.7. Liitsõnades ja fraseoloogilistes ühendites võib tegevusprotsessi tähenduses kohata ka üksikuid m(a)-tuletisi, nagu läheb lõomaks, on käima peal, kõik ei ole saa-mapäevad, muist on ka sõomapäevad.

3.8. Kui tuletuse aluseks on onomatopoeetiline või deskriptiivne verb, kasutatakse predikaatnominalisatsioonides n- või a-tuletisi. Mõlemad sufiksids on produktiivsed. n-tuletistest esinevad predikaatnominalisatsioonides sellised substantiivid nagu mürin, särin, kärin, mühin, sisin, vulin, vihin, sulin, virin, korin, sahin, kohin jne. Näiteks.

Lennuk tõusis õhku tugeva mürina saatel.

Vee vulin tekitas kevadise tunde.

Köögist kostis praetava toidu särinat.

a-tuletistest esinevad predikaatnominalisatsioonides müha, koha, kära, müra, kola, lora, hala.

Näiteks.

Peipsi lainete müha kostis kaugele.

See kära ja müra ei anna me kõrvadele hetkekski rahu.

4

Küllalt suur hulk verbaalsubstantiive tähistab nn. tegevuse üksikjuhtumit või ühekordset tegevust, kui väljenduda kooligrammatika termineis (vrd. näit. Vääri 1972: 156). Vaatleme lähemalt selliste tuletiste erinevust tegevusprotsessi väljendavatest substantiividest ja nende vahetada tuletusaluste verbidega. Võrdleme lauseid

(1) Vaenlase rünnak kindlusele lõppes lüüasaamisega.

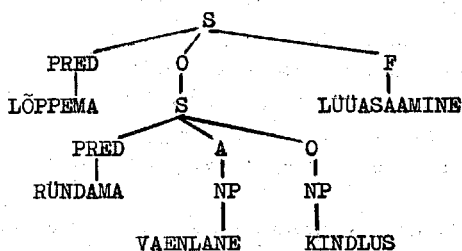
(2) Kindluse ründamine võib kaasa tuua suuri kaotusi.

Esimeses lauses on tegemist lõpuleviidud tegevusega, s.t. tegevus ('ründamine') on toimunud teatud piiratud ajavahe- miku jooksul. Teises lauses tegevusele mingeid ajalisi pii- ranguid pole esitatud. Esimeses lauses kaasneb tuletisega rünnak juba ka tegevuse ajalise lõpu tähis, tegevus moodustab ajalise terviku alguse ja lõpuga, ka näiteks sellises lauses nagu

(3) Rünnak kindlusele on planeeritud homseks.

Lausete (1) ja (2) alusstruktuurides esineb mõlemal moo-

dustajalause X ründab kindlust. See lause osutub lähemal vaatlusel kahemõtteliseks. Nimelt võib ka lause X ründab kindlust olla ajaliselt piiratud või mitte, tähistada ühekordset või katkematut, ajaliselt määramata tegevusprotsessi. Esimeses tähenduses annab nominalisatsioonitransformatsioon moodustajalausele pindstruktuuris kuju (X-i) rünnak kindlusele, teises tähenduses kindluse ründamine (X-i poolt). On ükskõik, kas me läheneme lausele Fillmore'i positsioonilt (Fillmore 1968: 44), et lausele kui tervikule omased elemendid nagu eitus, aeg, moodus, aspekt lisanduvad lause semantilisele representatsioonile modaalsuskomponendiga, või võtame omaks McCawley küllaltki veenvalt põhjendatud seisukoha (McCawley 1969), et ajakategooriad kujutavad endast iseseisvaid predikaate, mis lähtuvad teatud "kõrgematest lausetest". Ikkagi on ilmne, et aja-, aspekti-, lõpetatuse jm. tähised sisalduvad juba moodustajalause alusstruktuuris, aga mitte ei lisandu nominalisatsioonitransformatsiooniga. Seega on ka tegevuse üksikjuhtumi puhul tegemist predikaatnominalisatsiooniga, mis muudab vaid sõnaliiki pindstruktuuris, kusjuures semantiline alusstruktuur jääb muutumatuks. Lause (1) alusstruktuuri võime esitada kujul

mis vastava modaalsuskomponendi puhul transformeeritakse pindstruktuuriks (1). Kuidas modaalsuskomponenti täpsemalt esitada, selle jätame praegu vaatluse alt välja, kuna käesoleva töö seisukohalt ta meile otsesest huvi ei paku.

Vaatleme nüüd, millised sufiksivõivad nominalisatsioonitransformatsiooniga moodustajalause verbile lisanduda, kui alusstruktuuris sisaldub ajalise piiratuse tähis. Suures osas ühtivad need tegevusprotsessi märkimiseks kasutatavate sufiksivõidudega.

4.1. Kõige aktiivsem sufiks selle tähendusrühma puhul on -us. Tegevuse üksikjuhtumi tähenduses esinevates predikaatnominalisatsioonides kasutatakse selliseid us-tuletisi nagu muutus, kaklus, suplus, hääliitus, kasvatus, manitus, kõnelus, vaatus, tõmblus, ehmatus, õppus, lõikus, algus, laitus, esitus, märkus, kahtlus, seikus, hääldus, tõlgendus, julgustus, liigitus, taotlus, kümb-lus, seisatus, karistus, laulatus, hädaldus, äratus, katkestus, aevastus, koputus, pingutus, haigitus, lähetus, kolksatus, kummardus, vestlus, jagelus, suudlus, kal-listus, töötus, puudutus, avastus, võitlus, vaidlus, tap-lus, võistlus, pettus, kiitus, hirnatus, piiksatus, võpa-tus, kiljatus, huigatus, karjatus, kaotus, kiindumus, loc-bumus, kogemus, juhtumus jne.

Näiteks.

Tammsaare temperamentne ja vaimukas vestlus võlus kaaslasile.

Naeratus annab jõudu.

Pingutus oli vähendanud tema vastupanuvõimet.

Kaklus lõppes õige pea ja üpris kurvast.

Ta nagu otsis igasuguseid seiklusi.

Kõnelus siirdus juba algusest peale ebameeldivale teemale.

Erialainimeste vaidlusi on alati huvitav pealt kuulata.

Kõik meie taotlused on jäänud tulemusteta.

Tema liigitused olid kuidagi nurgelised ja järsud.

Nende pikki arutlusi ei suuda keegi lõpuni jälgida.

Mitte alati ei vii vaatlused uutele avastustele.

Sõja lõpupäevil ulatuvad Eestissegi ekspressionismi mõjutused.

Poeedi kodumaal olid sündinud suured muutused.

Keegi ei kuulnud tulija vaikset koputust.

Kirjaniku üritus anda oma ajast igakülgne ülevaade lõppes nurjumisega.

Kapitalimahutused ulatusid 1964. aastal miljardi dollarini.

Päikesevarjutus möödus.

Korterinaabrite kaebused muutusid juba liiga sagedasteks.

Vanemate inimeste kiitus mõjub lapsele positiivselt.

4.2. Küllaltki aktiivne on predikaatnominalisatsioonides e-sufiks. Tegevuse üksikjuhtumit märgivad sellised e-tuletised nagu torge, palve, võte, rünne, nööge, kärbe, pooge, hõige, võnge, kaige, rõke, tuige, põrge, hauge, suhe, äie, soie, lõige, vise, tõste, lüke, pööre, hüpe, tõmme, püüe, ränne, tõuge, seade, haare, hälve, puude, nihe, liue, kaeve, kilge, norse, nõue, nuukse, hõise, karje, hüüe, suige, niide jne.

Näiteks.

Kehtib nõue, et kogu valuuta tuleb tolliametis registreerida.

Eideke ei suutnud nuukseid tagasi hoida.

Nihked paremuse suunas on ometi märgatavad.

Vehkleja meisterlik torge pälvis pealtvaatajate heakskiidu.

Minuti pärast oli tüdrukosava lükkega paadi laine-tesse tõuganud.

Minu palvet ei võetud kuulda.

Maadleja kasutas keelatud võtet.

Kaaslaste nöögetest välja tegemata jätkas poiss oma tegevust.

Vaiksel õhtul kostsid laste hõiked ja kilked kaugelt. Tantsijad tegid järsu pöörde.

Tarmaku viimane hüpe oli rekordilähedane.

Esimene tõuge oli nii tugev, et majad purunesid.

Poisid ei pannud esineja vihjet tähelegi.

Lõvi mõirged kostsid telse loomaala otsa.

4.3. ng-tuletiste enamik esineb samuti predikaatnominalisatsioonides tegevuse üksikjuhtumi tähenduses: õping, toiming, sööming, jooming, murrang, treening, puhang, valang, vohang, hõivang, hoovang, veereng, haarang, avang, kutsung, solvang, otsing, keerang, lamang, lahang, uuring, soosing, aisting.

Näiteks.

Teadlaste viimaste aastate uuringud viisid üllatavate järeldusteni.

Juhataja soosingut oli väga kerge ära teenida.

Keegi ei uskunud, et Ülo Tiidu solvangut nii südamesse võtab.

Äkiline tuulepuhang lõi segamini kõik hoolega kokkukogutud lehed.

Kõiki tütarlapse toiminguid saatis laul.

Empiirikrititsistid peavad esemeid meie aistingute kompleksideks.

Pärast treeningut läksid sportlased duši alla.

Tugev vihmavalang leotas kõik riided läbi.

Haarangul sai surma kaks militsionääri.

Füüsikute korduvald otsinguid kroonis lõpuks edu.

4.4. u-tuletistest esinevad tegevuse üksikjuhtumi märkivates predikaatnominalisatsioonides sellised noomenid nagu aim, sööt, piiks, hukk, lait, loit, lask, (vas-tu)hakk, pauk, juht, mõju, lõpp, lend, sõit, käsk, tänu, pääs, jook, tõus, võit, hüüd, hoid, ränd, püüd, hõisk, nuuks, võtt, murd, tapp, hõik, tegu, heit, jätt jne.

Näiteks.

Huvitavad olid mitmete õpilaste tuumakad sõnavõ-tud.

Käsk rivist välja astuda tuli talle ootamatult.

Küti lask oli täpne nagu alati.

Just siis, kui meeskonna võit oli juba käegakatsutav, tehti andestamatu viga.

Kaitsja tegi osava söödu ja pall lendas korvi.

Laua juurest ei kostnud ühtki piiksu.
Salapärasest laevahukkudest on kirjutatud palju.
Kangrute vastuhaku surus politsei õhtuks maha.
Ootamatu pauk ehmatas linnud pöösastest minema.
Püramidooni mõju oli lühiajaline.
Poiss jälgis mesilase lendu ühelt õielt teisele.
Sõit Novgorodi jäi kõigile kauaks meelde.
Ta ei oodanud tänu.
400 m jooks lõppes meie sportlastele halvasti.
Keegi ei kuulnud minu hüüdu.
See tegu ei ole küll kellelegi auks.
Keerulisest situatsioonist ei näinud olevat pääsu.
Geoloogid tegid kokkuvõtteid suvistest rändudest.

4.5. Predikaatnominalisatsioonides esineb tegevuse üksikjuhtumi tähenduses ka enamik k-tuletisi, nagu seisak, pöörak, loojak, käik, lõök, astak, hüpak, rabak, rapsak, rännak, laksak, rünnak, panek, uinak.

Näiteks.

Käik dekaani juurde ei töötanud kujuneda kuigi meeldivaks.
Võistleja täpne lõök kutsus esile üldise vaimustuse.
Turistid imetlesid päikese loojakut merre.
Pille uinak kestis kahtlaselt kaua.
Ettepanek kohandada ortograafia kõneldava keelega põhjustas pastorite ironiat.
Ameeriklaste rünnakud Vietnamis jätkuvad.
Autoavarii põhjustas pooltunnise seisaku.
Geoloogide rännakud muutusid järjest pikemaks.
Teist laksakut poisike enam ootama ei jäänud.

4.6. Üksikutel juhtudel kasutatakse käsitletava tähendusrühma puhul predikaatnominalisatsioonides ka i₁-tuletisi. i₁-tuletistest märgitagu selliseid nagu nähv, seis, nõök, lüps, rööv, jaht, sünd.

Näiteks.

Lõunase lüpsi ajal pandi karjalaps oksaga lehmade seljast parme peletama.

Pere mees andis ruunale paar nähvi.

Taavile tuli iseendast nõök suhu. (KK)

See reis kestis meil kaks aastat.

Pangaröövide arv kasvab kohutava kiirusega.

Osa tegevuse üksikjuhtumi tähenduses kasutatavatest tuletistest on erialasemas tarvituses paralleelselt kasutusel lisatähisega [SPETSIAALNE], ng-tuletised avang ja kutsung praktiliselt ilma selle tähiseta ei esinegi. Selliste tuletiste hulk keeles suureneb järjest, sageli on tarvitus seotud vaid mingi kitsa erialaga, seetõttu neid loendina esitada ei saa. Piirdutagu mõningate lausenäidetega.

Suurmeistri avang üllatas oma julgusega.

Eetri kaudu jõudis hädas oleva laeva kutsung kiiresti sadamasse.

Mitmes majandis ootab ristiku teisest niitest kogutud seemnehein peksmist. (KK)

Vastse kujunemist valmikuks nimetatakse moondeks. (KK)

5

Moodustajalause transformeerimisel nominalisatsioonikonstruktsiooniks toimuvad mitmesugused grammatilised muutused. Peale predikaatverbi, mis transformeeritakse verbaalsubstantiiviks, antakse pindstruktuuris edasi ka alusstruktuuri teised elemendid, mis nominalisatsioonikonstruktsioonides saavad atribuutideks (vt. Kasik 1968 ja 1970). Kõige sagedamini esineb verbaalsubstantiivi laiend genitiivis, näit. lapse sünd, kirja kirjutamine. Peale selle võivad verbaalsubstantiivid moodustada sõnaühendeid mitmesugustes teistes käänetes laienditega, näit. tutvus lauljatariga, turule minek, vihma käest räästa alla sattumine.

Juba Kettunen märgib oma töös "Lauseliikmed eesti keeles", mis on tänini jäänud üheks arvestatavamaks ja põhjalikumaks ülevaateks eesti keele lauseliigenduse kohta, et verbi substantiiviks kujunemise tõttu sageli tegelikult adverbiaalina esinev laiend saab atribuudiks. L.Kettunen

nimetab selliseid laiendeid adverbiaalseteks substantiiv-
atribuutideks (Kettunen 1924: 81). Tänapäeval peetakse neid
üldiselt atribuutideks. Kuid on ka teistsuguseid seisukoh-
ti. L. Hakulinen näiteks peab kõiki verbaalnoomenite koha-
käändelisi laiendeid adverbiaalseteks (Hakulinen 1954: 90),
E. Lindén aga vaatleb neid üheaegselt nii substantiivi kui
verbi laienditena (Lindén 1954: 290).

Vaatleme nüüd lähemalt, milliseid muutusi moodusta-
jalause grammatilises ehituses toob endaga kaasa nomi-
nalisatsioonitransformatsioon predikaatnominalisatsiooni-
de puhul. Eraldi pöörame tähelepanu subjekti edasiandmise-
le, objekti edasiandmisele ja muude moodustajalause verbi-
ga seotud laiendite edasiandmisele predikaatnominalisat-
sioonides.

5.1. Moodustajalause subjekt transformeeritakse kõige
sagedamini genitiivtäiendiks verbaalsubstantiivi ees.

Õuest kostis laste naeru. (← Lapsed naeravad.)
Vehkleja meisterlik torge pälvis pealtvaatajate
heakskiidu. (← Vehkleja torkab.)
Möödunud sajandi alguses hakkas matemaatikas arenema
uus suund. (← Sajand algab.)
Kõik vangutasid minu ärkamist nähes uudishimulikult
pead. (← Mina ärkan.)
Artiklis iseloomustatakse söetoodangu muutumist mit-
metes riikides. (← Söetoodang muutub.)

Genitiivi kõrval kasutatakse tegevussubjekti väljenda-
miseks mitmesuguseid variantvõimalusi. Sageli väljenda-
takse tegevussubjekti ablatiiviga.

Löök vastaselt oli nii tugev, et pani hetkeks hinge
kinni.

Vrd. vastase löök (← Vastane lööb.)

Huvitavad olid ka mitmed sõnavõtnud õpilastelt.

Vrd. õpilaste sõnavõtnud (← Õpilased võtavad sõ-
na.)

Osav sööt kaitsjalt tõi palli otse korvi alla.

Vrd. kaitsja sööt (← Kaitsja söötab.)

Ablatiivis tegevussubjekt on võimalik ainult sel juhul, kui tegemist on elusa tegijaga subjekti positsioonis. Teistsugust subjekti ablatiiviga väljendada ei saa.

Püramidooni mõju oli lühiajaline.

(← Püramidoon mõjub.)

Vrd. *mõju püramidoonilt.

Retsiprooksete verbide korral on tegevussubjekt väljendatav ka kaassõnalise vahel-konstruktsiooniga verbaal-substantiivi järel.

See igavene võitlus aine ja vaimu vahel ei esine enam nii konkreetsetes tähenduses.

Vrd. aine ja vaimu võitlus (← Aine ja vaim võitlevad.)

Lapsepõlves olid löömingud naabripoiste vahel kaua sagedased.

Vrd. naabripoiste löömingud (← Naabripoised löövad.)

Suhted nende vahel jäid endiselt sõbralikeks.

Vrd. nende suhted (← Nemad suhtuvad /teineteisesse/.)

On võimalik kasutada ka kahekordset transformatsiooni, mille tulemusena kaassõna asemel seisab adjektiiv: aine ja vaimu vaheline võitlus, naabripoistevahelised löömingud, nendevahelised suhted.

Kui predikaatverb transformeeritakse mine-substantiiviks, võib tegevussubjekti väljendamiseks kasutada poolt-konstruktsiooni. Seda tehakse harilikult neil juhtudel, kui verbaal-substantiivi ees asub objektiline genitiivtäiend. Subjektilise genitiivtäiendi kasutamine pole sel juhul võimalik, sest tekiksid mitmesed süntaktilised seosed.

Pärast käsikirja läbivaatamist autori poolt alustatakse toimetamist.

Vrd. ? pärast autori käsikirja läbivaatamist

(← Autor vaatab käsikirja läbi.)

Metseenluseks peetakse kirjaniku ülalpidamist isiku või institutsiooni poolt.

Vrd. ? isiku või institutsiooni kirjaniku ülalpidamist (← Isik või institutsioon peab kirjanikku ülal.)

Ka poolt-konstruktsiooni saab tegevussubjekti väljendami-
seks kasutada ainult sel juhul, kui subjektina esineb elus
tegija. Vrd. *ukse avamine võtme poolt. Nagu vahel-konst-
ruktsioon, nii võib ka poolt-konstruktsioon esineda tege-
vussubjekti positsioonis adjektiivsena.

Pärast autoripoolset käsikirja läbivaatamist alusta-
takse toimetamist.

Adjektiviseeritud konstruktsioone saab tegevussubjekti
väljendamiseks kasutada laiemalt kui poolt-konstruktsiooni.
Kui viimane on rakendatav vaid mine-konstruktsioonides, siis
adjektiiviga võib väljendada tegevussubjekti ka teiste su-
fiksrite abil tuletatud verbaalsubstantiivide puhul.

Minupoolset palvet ei võtnud keegi kuulda.

Vrd. ? palve minu poolt (← Mina palun.)

Poisid ei pannud esinejapoolset vihjet täheleegi.

Vrd. ? vihje esineja poolt (← Esineja vihjab.)

Intransitiivsetest verbidest moodustatud verbaalsubstan-
tiivide puhul väljendatakse tegevussubjekti sageli ver-
baalsubstantiiviga liitsõna moodustava genitiivis täiend-
sõnaga.

Tuuletõmbus mõjub halvasti tervisele.

(← Tuul tõmbab.)

Veevool on väga tugev.

(← Vesi voolab.)

Äkiline tuulepuhang pidi paadi peaaegu ümber lükkama.

(← Tuul puhub.)

Kui mõlemal lähtelausel (nii moodustaja- kui maatrikslausel) on sama subjekt, siis väljendatakse see tulemuslauses ainult üks kord - põhilauses.

Näitleja lõpetas ettevalmistused lavaleminekuks.

(←— Näitleja valmistab ette.)

Ta tuli toime ka kõrgushüppega.

(←— Ta hüppab /kõrgust/.)

Terve hommikupooliku tegeles Jaak kohvri pakkimisega.

(←— Jaak pakib /kohvrit/.)

Ka temporaalsete adessiivis mine-tuletisega konstruktsioonide puhul võib nominalisatsioonikonstruktsiooni tegevussubjekti väljendada maatrikslause subjekt.

Lepingu sõlmimisel kinnistab kirjastus teosele toimetaja. (←— Kirjastus sõlmib /lepingu/.)

Jaak manas küsimuse esitamisel ette ilmsüütu näo.

(←— Jaak esitab /küsimuse/.)

Sellistes lausetes väljendab nominalisatsioonikonstruktsioon samaaegset, põhilause tegevusega paralleelselt toimuvat tegevust, seetõttu võib teda pidada deg-lauselühendi variandiks. Eramasti ongi adessiivis mine-tuletisega konstruktsioonid ja deg-konstruktsioonid vastastikku asendatavad (vt. Uuspõld 1966: 94 jm.), vrd.

Lepingu sõlmimisel } kinnistab kirjastus
Lepingut sõlmides } teosele toimetaja

Jaak manas { küsimuse esitamisel } ette ilmsüütu
 { küsimust esitades } näo.

Adessiivis mine-tuletisega konstruktsiooni tegevussubjekt ja põhilause subjekt on samased analoogiliselt deg-konstruktsiooni samasubjektilisusega. Täenduselt ei ole deg-konstruktsioon ja adessiivis mine-tuletisega konstruktsioon neis lausetes siiski täiesti identsed. deg-konstruktsioon on tugevama temporaalse varjundiga, mine-konstruktsiooni puhul on aga ajaline moment nagu taandunud, varjatam.

Kui nominalisatsioonikonstruktsioon esineb maatriks-
lause subjekti positsioonis, siis võib tegevussubjekti
väljendada põhilause adverbiaal allatiivis või adessiiv-
is, kusjuures tal vahetu grammatiline seos konstruktsiooni põhisõnaga puudub.

Vestlus alati ühtede ja samade inimestega muutus
talle igavaks.

(← Tema vestleb.)

Koormavedu pole hobusele kerge.

(← Hobune veab /koormat/.)

Rahvalaulude liigitus ei ole Hurdal veel lõplik.

(← Hurt liigitab /rahvalaule/.)

Kojumine oli Endlal juba ammu otsustatud.

(← Endla läheb /koju/.)

5.2. Tegevusobjekti väljendamiseks on nominalisatsioonikonstruktsioonides rohkem erinevaid võimalusi kui tegevussubjekti väljendamiseks.

Kõige sagedamini transformeeritakse ka moodustajalause objekt genitiivtäiendiks.

Teose tõlkimine tuleb kiiresti lõpetada.

(← /X/ tõlgib teost.)

Sellest veel ei piisa majanduslike raskuste ületamiseks. (← /X/ ületab raskusi.)

Õpilase küsimine näis nõudvat õpetaja kogu tähelepanu. (← /Õpetaja/ küsib õpilast.)

Uus raamat on selle oletuse tõhus kinnitus.

(← /Uus raamat/ kinnitab oletust.)

Kui moodustajalause verb ei ole transformeeritud minetuletiseks, vaid mõne teise sufiksiga verbaalsubstantiiviks, võib tegevusobjekti väljendamiseks kasutada elatiivi või allatiivi.

Lapse aistingud maailmast olid veel väga piiratud.

(← /Laps/ aistib maailma.)

Õpetus foneetikast jaguneb akustiliseks ja artikula-

toorseks foneetikaks.

(← /X/ õpetab foneetikat.)

Ameeriklaste rünnakud Vietnamile jätkuvad.

(← /Ameeriklased/ ründavad Vietnami.)

L.Tolstoi hinnang aabitsale oli kiitev.

(← /L.Tolstoi/ hindab aabitsat.)

Esimese tõuke eesti kirjanduse arenguprotsessile andis saksa kirjandus.

(← /Saksa kirjandus/ tõukab arenguprotsessi.)

Elatiivi või allatiivi tarvitamine on siin ilmselt seotud "sügavamate" semantiliste vahekordadega lähtelause verbi ja tema pindstruktuuris objektina realiseeruva laiendi vahel, vrd.

Laps aistib maailma → Laps saab aistingu maailmast

L.Tolstoi hindab aabitsat → L.Tolstoi annab hinnangu aabitsale

Enamiku us-tuletiste puhul on elatiiv või allatiiv tegevusobjekti väljendamiseks genitiiviga paralleelselt võimalikud.

Raamatu esimesel leheküljel häirib lugejat kirjeldus papa istutatud aiast.

Vrd. papa istutatud ai kirjeldus.

(← /X/ kirjeldab aeda.)

Uus raamat on sellele oletusele tõhusaks kinnituseks.

Vrd. selle oletuse tõhusaks kinnituseks.

(← /Uus raamat/ kinnitab oletust.)

Elatiivi või allatiivi kasutatakse us-tuletiste tegevusobjekti väljendamiseks tavaliselt sel juhul, kui objektiline genitiiv mingil põhjusel ei tule arvesse. Põhjuseks võib olla genitiivtäiendite suur hulk, mille puhul võib tekkida süntaktilisi vääreoseid. Vrd.

Oletused Gorki otsesest kontaktist selletaoliste Kalevipoja-pärimustega jäävad vähekindlaks.

*Gorki otsese kontakti oletused selletaoliste Kale-

vipoja-pärimustega...

Mitmed genitiivtäiendid võivad muuta lause kahemõtteliseks, vrd. näit.

Poiss kirjeldab uut maja

→ poisi kirjeldus uuest majast

→ ? poisi uue maja kirjeldus

Mõnedest verbidest tuletatud substantiivide puhul võib tegevusobjekti allatiivi või adessiivi kõrval edasi anda kaassõnalise kohta- või suhtes-konstruktsiooniga.

Retsensendi hinnang töö kohta oli hävitav.

Naabrite tähelepanekud olukorra kohta osutusid õige-
teks.

Sageli kasutatav võimalus tegevusobjekti väljendamiseks on genitiivis täiendsõna.

Rukkilõikus on peaaegu lõpetatud.

(← /X/ lõikab rukist.)

Kesakünni alustatakse oktoobris.

(← /X/ künnab kesa.)

Aiandis tegeldakse aktiivselt putukatõrjega.

(← /X/ tõrjub putukaid.)

Kapitalimahutused ulatusid miljarditesse dollaritesse. (← /X/ mahutab kapitali.)

da-infinitiiviga väljendatud objekt võib lause nominaliseerimisel jääda muutumatuks.

Käsk rivist välja astuda tuli talle ootamatult.

(← /X/ käsib astuda /rivist välja/.)

Nähtavasti on selle taga autori taotlus saavutada elavust.

(← /Autor/ taotleb saavutada /elavust/.)

Ka on da-infinitiivis esinev objekt lause nominaliseerimisel alati asendatav mine-substantiiviga. Võimalikud transformatsioonid on

da-infinitiiv → mine-tuletis genitiivis (tahe õppida → õppimise tahe);

da-infinitiiv → mine-tuletis konstruktsiooni põhisõnaga moodustatud liitsõna täiendsõnana (õppimistahe);

da-infinitiiv → mine-tuletis translatiivis (tahe /uute ainete/ õppimiseks).

Esimene võimalus on stililistel kaalutlustel harva kasutatav. Seda ei saa pidada soovitavaks mitme genitiivtäiendi puhul, eriti kui täiendite hulgas on ka teisi verbaal-substantiive, näiteks:

Seejärel võib esitada lugemise oskuse süvendamise nõude.

Vrd. ...nõude lugemisoskuse süvendamiseks.

Halb on kahe mine-tuletise kõrvutisattumine, näiteks:

avalduse kirjutamise tahtmine

Vrd. tahtmine avaldust kirjutada

Liitsõnas võib mõningatel juhtudel moodustajalause da-infinitiivilist objekti väljendada mine-tuletise asemel ka mõni lühem verbaal-substantiiv, näiteks tahe võita → võidutahe.

Lause nominaliseerimisel jääb muutumatuks ka objekt-kõrvallause, kuid seda ainult ajaliselt määratud, tegevuse üksikjuhtu väljendavates predikaatnominalisatsioonides. Ajaliselt piiritlemata, tegevusprotsessi väljendavates predikaatnominalisatsioonides objekti kõrvallausega väljendada ei saa.

Mulle ei meeldinud vanemate soov, et astuksin kohe ülikooli.

Vrd. *...vanemate soovimine, et astuksin kohe ülikooli.

(← /Vanemad/ soovivad, et astuksin kohe ülikooli.)

5.3. Nagu näeme, väljendatakse tegevussubjekti ja tegevusobjekti nominalisatsioonikonstruktsioonis sageli ühtede ja samade vahenditega, nimelt genitiivtäiendi ja liitsõna esikomponendiga. Erilist tähelepanu väärivad juhud, kui nominalisatsioonikonstruktsioonis esineb nii tegevussubjekt kui -objekt. Genitiivtäiend on mõlemal juhul kõige sagedasem võimalus. Nende üheaegsel väljendamisel tuleb aga kas tegevussubjekti või tegevusobjekti edasiandmiseks kasutada teisi vahendeid. Näiteks lausest Onu kirjeldab aeda on võimalikud nominalisatsioonid onu kirjeldus aiast või aia kirjeldus onult, mitte aga onu aia kirjeldus. Kahe genitiivtäiendi olemasolu tekitab sellistes konstruktsioonides mitmesi süntaktilisi seoseid. Kui aga täiendiks on ainult kas tegevussubjekt või -objekt, etendavad kahemõttelisuse ärahooldmisel olulist osa nii moodustajalause verbi kui ka laiendi semantilised tunnused. Loomulikult tulevad siin kõne alla ainult transitiivsete verbide tuletised, kuna intransitiivsetest verbidest tuletatud substantiivide laiendid ei saa olla objektilised.

5.3.1. Tegevuse üksikjuhtu väljendavatel verbaal-substantiividel on genitiivtäiend harilikult subjektiline, moodustajalause objekti väljendatakse neis konstruktsioonides teiste vahenditega (vt. käesoleva peatüki alajaotus 5.2).

Ameeriklaste rünnak oli edukas.

(← Ameeriklased ründavad.)

Vastasmaeskonna võit oli veenev.

(← Vastasmaeskond võidab.)

Ta ei teinud kaaslaste nõogetest väljagi.

(← Kaaslased nõökavad.)

Hädas oleva laeva kutsung jõudis päästelaevani.

(← Laev kutsub.)

Küll aga saab objektiline genitiiv esineda samast moodustajalausest tuletatud ajaliseltselt piiritlemata nomi-

nalisatsioonikonstruktsioonis, vrd. ameeriklaste ründamine, vastasmeeskonna võitmine, kaaslaste nõökimine, laeva kutsumine.

5.3.2. Kahemõttelisuse võimalus jääb püsima seega ainult tegevusprotsessi väljendavate konstruktsioonide puhul. Kahemõttelisuse ärahooldmisel etendavad siin olulist osa moodustajalause subjekti ja objekti semantilised tähised [ELUS] ja [ELUTU].

Üldreeglina väljendatakse sellistes konstruktsioonides genitiivtäiendiga moodustajalause objekti.

Omavoliline sideme äravõtmine on sõjaväedistsipliini rikkumine.

(← /X/ võtab sideme ära.)

(← /X/ rikub sõjaväedistsipliini.)

Kui teose tõlkimine on lõpetatud, tuleb käsikiri kirjastusele anda.

(← /X/ tõlgib teost.)

Kas sulle keldri puhastamine kinni makstakse?

(← /Sina/ puhastad keldrit.)

Vangi päästmisel ei tulnud ette mingeid raskusi.

(← /X/ päästab vangi.)

Kuskilt siit lähtub ka neenetsite nimetamine jurakkideks.

(← /X/ nimetab neenetsid /jurakkideks/.)

Eesti keeles on hulk verbitüvesid, mis ei saa endaga liita objekti semantilise tähisega [ELUS], näiteks üttelema, lahendama, rääkima, õppima jne. Nende verbide "elus" subjekti võib edasi anda genitiivtäiendiga, sest kahemõttelisuse võimalus on välistatud.

Poiste õppimine venis täna pikale.

(← Poisid õpivad.)

Sinu rääkimine ei ole veel kedagi aidanud.

(← Sina räägid.)

Minu kirjutamist ei pannud keegi tähelegi.

(← Mina kirjutati.)

Kui objektiline täiend moodustab oma põhisõnaga liitsõna, siis võib tegevussubjekti edasi anda genitiivtäiendiga.

Kriitik põhjendas seda kirjanike vähese elutundmisega. (← Kirjanikud tunnevad elu.)

Sinu kohvripakkimine läks küll kiiresti.

(← Sina pakid kohvit.)

Eesti keeles on siiski verbe, mille objekt on semantiliselt tähisega [ELUS] ja mis ei allu eespool nimetatud piiramistele. Need on enamasti meelte tegevust, tundmust või tahtmist väljendavad verbid, nagu uskuma, vaatama, märkama, vihkama jne. Nende verbide nominaliseerimisel võib omastavaliseks täiendiks transformeeruda nii subjekt kui objekt, konstruktsiooni tähendus selgub alles kontekstis.

Sinu mitteuskumine on siinpaigal null.

(← Sina ei usu.)

(← /X/ ei usu sind.)

Tema vihkamine on lausa kummaline.

(← Tema vihkab.)

(← /X/ vihkab teda.)

5.3.3. Ka genitiivis täiendsõna võib tähendada niihästi põhisõnaks oleva verbaalsubstantiivi tegevussubjekti kui ka -objekti. Tegevussubjekt moodustab liitsõnu suhteliselt vähe ja eeskätt intransitiivsetest verbidest tuletatud substantiividega. Transitivsetest verbidest tuletatud substantiivide genitiivis täiendsõnaga antakse tavaliselt edasi moodustajalause objekti.

Kesakünn lõpetatakse oktoobris.

(← /X/ künnab kesa.)

Viljalõikus on täies hoos.

(← /X/ lõikab vilja.)

Päikesevarjutus mõõdus.

(← /X/ varjutab päikest.)

Ilmselt ei ole põhimõttelist vahet verbaalsubstantiivi ja tema genitiivis laiendi kokku- ja lahkukirjutatud ühendite vahel (Lees 1960: XVIII; Kaplinski 1968: 297 jj.). Ortograafias on aga tendents kirjutada tegevussubjekti väljendav täiendsõna oma põhisõnaga kokku vastandina tegevusobjekti väljendavale täiendsõnale, mis kirjutatakse järgnevast verbaalsubstantiivist lahku.

5.4. Moodustajalause substantiivadverbiaal esineb predikaatnominalisatsioonides harilikult samas vormis kui lähtelauses.

Oma loomadesse, põldudesse ja viljasse kiindumine on ülimalt iseloomulik keskmikule.

(← Keskmik kiindub oma loomadesse, põldudesse ja viljasse.)

Hindade tõus Inglismaal äratas tähelepanu kogu maailmas.

(← Hinnad tõusevad Inglismaal.)

Partisaniliikumise areng okupeeritud aladel hirmutas okupante.

(← Partisaniliikumine areneb okupeeritud aladel.)

Mäng tulega on ohtlik.

(← /X/ mängib tulega.)

5.4.1. Tuletusaluse verbi juurde kuuluv vahendit märkiv adverbiaal võib nominalisatsioonitransformatsiooni tulemusena saada verbaalsubstantiivi nominatiivseks või genitiivseks täiendsõnaks (Kask 1968: 27).

/X/ püüab noodaga → noodapüük

/X/ künnab traktoriga → traktor(i)künn

/X/ keevitab elektriga → elekterkeevitus-elektrikeevitus.

Sellised genitiivse täiendsõnaga konstruktsioonid on sagedasti kahemõttelised, täiendsõna võib märkida nii verbaalsubstantiivi tegevusobjekti kui ka vahendit (Uuspõld 1964: 81 jj.), vrd.

aurujahutus ↙ /X/ jahutab auru
 ↘ /X/ jahutab auru abil

Keeles on tendents vahendit märkiva täiendsõna puhul kasutada nominatiivset liitumist, vastandina tegevusobjekti märkivale täiendsõnale, mis liitub järgneva verbaalsubstantiiviga genitiivselt. Seda tendentsi tuleks arvestada uute liitsõnade moodustamisel (selle kohta põhjalikumalt Uuspõld 1964: 81-86).

5.4.2. Moodustajalauses adverbiaalina esinev adverb transformeeritakse predikaatnominalisatsioonides üldjuhul adjektiiviks.

- Lapse kiire areng üllatas tema õpetajaid.
(← Laps areneb kiiresti.)
Vehkleja meisterlik torge pälvis aplausi.
(← Vehkleja torkab meisterlikult.)
Kaitsja tegi osava söödu ja pall lendas korvi.
(← Kaitsja söödab osavalt.)
Küti täpne lask tõi linnu alla.
(← Kütt laseb täpselt.)

Selline transformatsioonivõimalus viib mõttele, et ka adjektiivide ja (vähemalt osa) adverbide tuletuslikud vahekorrad ei ole ainult semantilis-morfoloogilised, vaid vähemalt osaliselt ka süntaktilised.

3

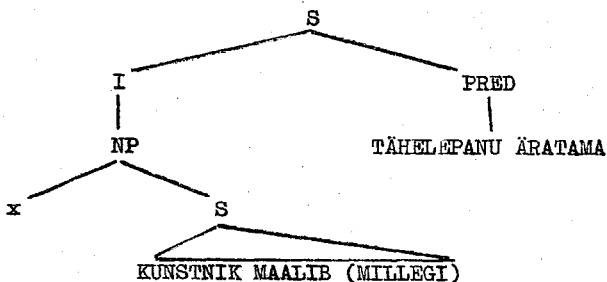
ARGUMENTNOMINALISATSIOONID

1

Selles peatükis võtame vaatluse alla verbaalsubstantiivid, mis O.Revzina (1969: 9) järgi moodustuvad ühelt poolt isiku välja, teiselt poolt asjade välja. Nende väljade ühine tunnus on [+LIIGENDATAV]. Tunnus [+ELUS] sisaldub näiteks selliste verbaalsubstantiivide semantilises kirjes nagu õpetaja, vaatleja, hulkur, soosik jt., tunnus [-ELUS] selliste verbaalsubstantiivide semantilises kirjes nagu osuti, määre, luuletus, ehitis. Võrreldes neid substantiive vastavate tuletusaluste verbidega õpetama, vaatlema, hulkuma, soosima, osutama, määrima, luuletama, ehitama võime nentida lisaks sõnaliigi muutumisele ka muude semantiliste tunnuste lisandumist lähteverbi semantilistele tunnustele. Sellised verbaalsubstantiivid ei väljenda tegevust, vaid tegevusega mingis kindlas semantilises seoses olevat eset või nähtust (tegevuse sooritaja, vahend, tulemus jne.). Nagu juba eespool osutatud, peaks selliste noomenite tuletamise käik olema enam-vähem identne seletavate kõrvallausete tuletamise käiguga, kuna morfoloogilise tuletise ja sellise kõrvallause parafrassus on ilmne (vrd. näit. kindluse kaitsja ja keegi, kes kaitses kindlust, vt. ka Kasik 1970). Ch.Fillmore on osutanud (Fillmore 1968: 41), et igale verbile on iseloomulik omada sisulisi laiendeid, nn. argumente, mis esinevad lauses verbiga kindlas semantilises vahekorras. See vahekord on väljendatav süvastruktuuri käänetega. Samade käändevahekorda-

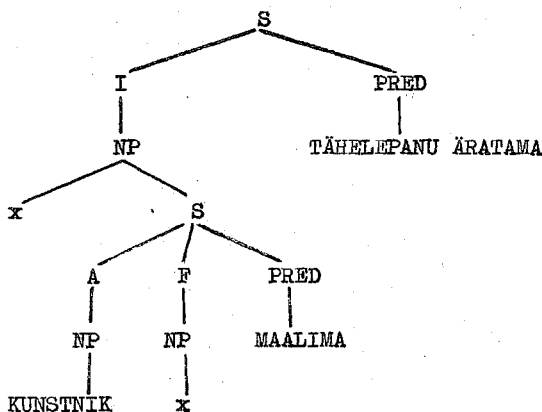
dega on kirjeldatav ka tuletiste vahekorrd tuletusaluste verbidega. Iga verbiga on võimalik seostada ainult selles tähenduses nominaalseid tuletisi, milliseid sisulisi laiendeid see verb omab, s.t. millised käanded on tema leksi-kaalses kirjes argumentidena fikseeritud. Seetõttu nimetame seda tüüpi nominalisatsioonid ühise nimetusega argument-nominalisatsioonideks. Näiteks sufiks -ja tuletab valdavalt noomeneid, mis on tuletusaluse verbiga agendiivivahekorras, ega anna seetõttu tuletisi verbidest, mis oma semantiliste omaduste tõttu ei saa endaga seostada agendiiv-käandes laiendit. (Näit. piisaja, jätkuja, avaneja jt. ei ole vastuvõetavad tuletised.)

1.1. See vahekorrd tuletusaluse verbiga peab avalduma tuletise semantilises representatsioonid. Vaatleme näiteks lause Kunstniku maal äratas tähelepanu genereerimist. Instrumentaalikäandes noomenifraasi kunstniku maal tuletamise aluseks on meie kokkuleppe järgi struktuur, mis vastab lausele Kunstnik maalib (millegi), pluss veel mingi tähis, mis osutab fraasi kunstniku maal semantilisele erinevusele lausest Kunstnik maalib (millegi). Tähistame selle tähise indeksiga x. Hargmikuna näeks see välja järgmiselt:

Tuletise maal vahekorrd maalima-verbiga sobib ilmselt kõige paremini tähistama faktitiivikäane. See käandevahekorrd

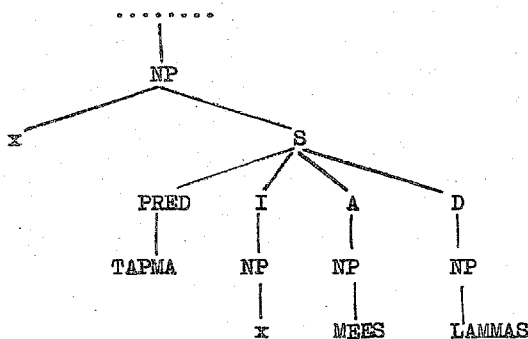
tähis esineb argumendina ka tuletusaluse lause Kunstnik maalib (millegi) alusstruktuuris. Tähistame selle sama indeksiga x, millega tähistasime nominalisatsioonikonstruktsiooni kunstniku maal erinevust lähtelausest Kunstnik maalib (millegi). Seega võiksime lause Kunstniku maal äratas tähelepanu semantilise alusstruktuuri esitada lõplikul kujul järgmisena:

Siin esineb predikaatfraasi tähelepanu äratama ühe argumendi all indeks ühes sisestatud lausega ja selles sisestatud lauses on üheks argumendiks seesama indeks. Vastavalt sellele, missuguse argumendi all see indeks moodustajalause alusstruktuuris esineb, tuleb ka tuletis. Käesolevas näites esineb indeks faktitiivi positsioonis ja pindstruktuuri reeglid transformeerivad predikaadi maalima noomeniks maal.

Sellise tuletuskäiguga on automaatselt tagatud ka see, et igast verbist saab teha vaid selliseid tuletisi, nagu vastaval verbil on laiendeid. Alusstruktuur on sama, mis tuletisega parafraassel kõrvallausel (kunstniku maal - miski, mille kunstnik maalib).

Alusstruktuuris võib esile tulla kombinatsioonid, millele ei vasta leksikaalseid üksusi. Näiteks on semantiliselt täiesti korrektne ja normaalne

kuid sellele hargmikule ei vasta eesti keeles leksikaalset üksust. See ei tähenda, et transformatsioonid peaksid olema kitsendatud, nii et nad ei saaks genereerida selliseid struktuure. Kui keeles ei esine sobivat morfoloogilist tuletist, kasutatakse selle asemel pindstruktuuris just vastavat kõrvallauset. Esitatud struktuur realiseerub pindstruktuuris kujul miski, millega mees tapab lamba või midagi taolist. Siin on ka võimalus uute sõnade saamiseks keeles. Ei ole mingit sisulist takistust, miks esitatud struktuurile ei võiks keeles vastata omaette sõna.

1.2. Selline esitusviis iseloomustab küll semantilist vahekorda verbide ja nendega tuletusvahekorras olevate substantiivide vahel, kuid temast ei piisa veel täieliku genereeriva sõnatuletusmudeli loomiseks. Seda järgmistel põhjustel.

(1) Siin esitatud käsitlus kirjeldab vaid printsiipiaalseid võimalusi uute sõnade moodustamiseks, ei anna aga juhiseid, kuidas reegleid rakendada aktuaalsetesse kontekstidesse. W.Motsch pakub välja võimaluse, mille

järgi reeglid oleksid vastavalt üldistena formuleeritud, nende rakendamine piirataks aga kitsenduste kaudu leksikonis (Motsch 1968), s.t. leksikonis sisalduvate verbide puhul on lisaks muule informatsioonile antud ka iseloomustus fonoloogiliste (või morfoloogiliste) sõnatuletusreeglite rakendamise kohta pindstruktuuris. Uued sõnad oleksid seega seletatavad kui sõnatuletusreegli rakendamistingimustest üleastumised, mitte reeglite ignoreerimisena.

(2) Ühtlasi annab selline käsitlus meile ainult teatud verbaalsubstantiivide rühmad, millel on oma kindel ja objektiivselt piiritletud alustähendus. Osa verbaalsubstantiivide puhul sellest alustähendusest piisab sõna genereerimiseks, näiteks struktuur, mis ühendab endas tähised KAITSMSA ja AGENTIIV, genereerib sõna kaitsja, LUULETAMA ja FAKTITIIV genereerib sõna luuletus, aga näiteks sõna lendur genereerimiseks ei piisa, kui ühendame tema leksikaalses kirjes tähised LENDAMA ja AGENTIIV, on vaja lisaks ka veel tähist, mis näitaks, et lendamine on kõnealuse isiku põhitegevus, elukutse. Sõnad keeles on sageli mitmetähenduslikud. Näiteks sõna õpetaja tähistab ühelt poolt iga isikut, kes õpetab, aga tal on ka teine, kitsam tähendus: isik, kellele õpetamine on elukutse. Üks võimalus selliste lisatunnuste esitamiseks näib olevat anda iga struktuuri juures presupositsioonidena, kusjuures erinevad presupositsioonid võivad tingida ühe ja sama käändevahekorra erineva realiseerumise pindstruktuuris, s.t. erinevate pindstruktuuri reeglite rakendumise.

Käesoleva töö teemast lähtudes pöörame põhitähelepanu sellele, missugune informatsioon peab süvastruktuuris sisalduma, pakkumata üksikasjalikku ja lõpuni läbitöötatud varianti selle kohta, kuidas see informatsioon konkreetset esitada tuleks.

1.3. Järgnevalt fikseerime käesolevas töös kasutatavad käändevahekorrad. Tegevusega seotud elusolendi märkimiseks esitab Ch.Fillmore oma käändegrammatika esialgses

variandis (Fillmore 1968) kaks käänet: agentiiv ja daativ. Esimest defineeritakse kui tegevuse sooritajat, teist kui tegevusest mõjustatud elusolendit. On selge, et lausetes Laps sööb putru, Elevant jookseb, Matemaatik seob saapapaelu kinni on tegemist agentiivvahekorraga "elus" substantiivi ja verbi vahel, lausetes Ma annan sulle õuna, Enn näitab turistile linna, Jaak küsib Ennult rubla, Raamat kuulub mulle aga on allakriipsutatud sõnad lause verbiga daativivahekorras.

Keerulisem on olukord juhtudel, kus verbi laiend märgib mingis seisundis olevat elusolendit. Fillmore'i kontseptsiooni järgi on ka siin tegemist daativivahekorraga. Kõne all on selliste verbide "elus" laiendid nagu magama, tukkuma, surema, suikuma, olema, teadma, kurvastama, kaotama, nägema, kuulma, pettuma, sündima jt. Eespool näidetena esitatud daativiga võrreldes on siin aga ilmselt siiski tegemist teistsuguse semantilise vahekorraga. Nende eristamise vajadusest kõneleb kasvõi seegi fakt, et nimetatud kaht tüüpi laiendid võivad esineda korraga ühe ja sama verbi juures, nagu Mari pettus Jüris, Jüri kaotas Jaanile suurema summa, Emal sündis laps, Ta on oma vanematele koormaks, Kas Jüri kuulis seda sinult? jpt. Hilisemates töödes ongi Ch.Fillmore oma esialgset kontseptsiooni tublisti muutnud (Fillmore 1968b, 1971: 251). Jättes kõrvale vahepealsed etapid, vaatleme lähemalt käänete jaotust Fillmore'i seni viimases töös "Some Problems for Case Grammar" (1971). Agentiivi rolli nimetatakse nüüd Agent. Varasemat daativi uues käänete loendis ei eksisteeri, selle funktsioonid on ära jagatud teiste käänete vahel. Kui on tegemist "psühholoogilise juhtumi või hingelise seisundi verbiga" (seega enamik meie poolt esiletoodud juhtumitest), on sellist verbi laiendava noomeni käändeks Experencer ('kogeja'). Seisundimuutust, nagu kustumine (suremine) või kasvamine väljendava mittepsühholoogilise verbi käändeks on Object (lisaks täidab Object ka esialgses käändekontseptsioonis (Fillmore 1968) objekti-

vile pandud funktsioone). Daativi ülejäänud funktsioonid jagunevad Source ('lähe') ja Goal ('siht') vahel, kusjuures viimane haarab endasse ka sellised vahekorrad, mille tähistamiseks varem kasutati faktitiivi. Seega on Fillmore oma viimases kontseptsioonis läinud tunduvalt abstraktsuse ja kompleksuse suunas, mis tuleneb ilmselt eesmärgist võimalikult väikese hulga käänetega katsuda hõlmata kõik keeles esinevad semantilise vahekorra tüübid. See on teatud mõttes vastuolus varasemas kontseptsioonis esitatud seisukohaga, et käänded väljendavad kõige elementaarsemad semantilisi vahekordi ja et tegelikult tuleb enamik esitatud käänendeid jaotada arvatavasti veelgi elementaarsemateks. Uus esitus teeb ka tunduvalt keerulisemaks ja probleemiderohkemaks käändevahekorradade konkreetse fikseerimise lausetes, s.t. käändegrammatika teooria rakendamise praktikas. Eriti ebaotstarbekas tundub niigi funktsioonidega ülekoormatud objektiivi kasutamise laiendamine. Kas siis näiteks lauses Jüri kaotas portfelli on tegemist kahe objektiivivahekorraga? See on vastuolus käändegrammatika põhiseisukohaga (Fillmore 1968: 41). Või pidada verbi ja esimese laiendi vahekorra käändeks Source (s.t. tegevus lähtub Jürist)? Aga täpselt samuti "lähtub" tegevus Jürist ka lauses Jüri viskas portfelli metsa, kus me aga oleme harjunud analüüsimisega subjekti vahekorda verbiga agenttiiviks. Ilmse puudusena uues kontseptsioonis tundub ka see, et enam ei tehta vahet "elusate" ja "elutute" argumentide vahel (välja arvatud käänete Agent ja Experiencer puhul). Vähemalt eesti keeles on ELUS ja ELUTU peaaegu et kõige olulisemad semantilised kategooriad ja nende ignoreerimine semantilistes alusstruktuurides grammatikat vaevalt lihtsustab.

Enne käesolevas töös kasutatavate käänete lõplikku fikseerimist vaatleme põgusalt Ch. Fillmore'ist tunduvalt varem esinenud prantsuse lingvisti L. Tesnière'i grammatikakontseptsiooni, mille lähtekohad näivad Fillmore'i omadega mõnevõrra sarnanevat. Eesti lingvistilises

kirjanduses on Tesnière'i süntaksikäsitlust põhjalikumalt tutvustanud H.Rätsep (1972a: 121-133). Tesnière'i järgi (Tesnière 1959) on lause tsentrumiks finiidne verb (kui see on lauses olemas), mis väljendab tegevusprotsessi. Lisaks verbile sisalduvad lauses verbi laiendid - aktandid ja sirkonstandid. Sirkonstandid väljendavad aja, kooha, viisi jm. seotud asjaolusid, tingimusi, milles leiab aset protsess. Aktandid väljendavad olendeid või esemeid, mis võtavad protsessist mingil moel osa, kas siis aktiivselt või passiivselt. Aktandid erinevad üksteisest loomu ja funktsiooni poolest. Aktante on Tesnière'il kolme liiki, kusjuures ta eristab neid semantilisest vaatekohast, nagu Fillmore hiljem käändeidki.

Esimene aktant on Tesnière'i järgi see, kes teeb tegevust, nagu Mari lauses Mari annab Jürile õuna. Teine aktant on semantilisest vaatekohast see, mis talub endal tegevust (meie näitelause õuna). Kolmas aktant on see, kelle kasuks või kahjuks tegevus toimub või kelle suhtes protsessi vaadeldakse (meie näitelause Jürile).

Võttes Fillmore'i käänete loendi mõningaselt revideerimisel ja täpsustamisel toetuspunktiks Tesnière'i küllalt loogiliselt põhjendatud grammatikakontseptsiooni, fikseerime järgmised käesolevas töös kasutatavad käändevahekorrad.

1. **A g e n t i i v (A)**. Tähistab verbiga märgitud tegevusega primaarselt seostuvat isikut, s.t. isikut, kes tegevust sooritab (kas siis aktiivselt või passiivselt). Seega ühendab agentiiv endas Fillmore'i käänete Agent, Experiencer ja ühe osa Object funktsioonidest.

2. **D a a t i v (D)**. Tähistab verbi tegevusega sekundaarselt seostuvat isikut, s.t. isikut, kes on verbi tegevusest mõjustatud, kelle kasuks või kahjuks tegevus toimub või kelle suhtes tegevust vaadeldakse.

3. **F a k t i t i i v (F)**. Tähistab eset või nähtust, mis tekib verbiga märgitud tegevuse tulemusena.

4. **I n s t r u m e n t a a l (I)**. Tähistab verbiga

märgitud tegevusega kausaalselt seostuvat elutut abinõu või vahendit.

5. O b j e k t i i v (O). Tähistab eset, nähtust või olukorda, mis liigub, allub muutusele või mingil muul viisil talub endal tegevust. Ühtlasi on objektiiv ainus käände-vahekord, kus võivad esineda argumendid nii semantilise tähisega [ELUS] kui ka [ELUTU], vrd.

(a) Türgi paša kinkis külalisele kallihinnalise pärli.

(b) Türgi paša kinkis külalisele ühe oma naistest.

6. L o k a t i i v (L). Tähistab verbiga märgitud tegevuse toimumise kohta või ruumilist orientatsiooni.

Enne kui asuda konkreetse keelelise materjali analüüsimisele, vaatleme veel ühte probleemi, millele Ch. Fillmore (1968: 56) on tähelepanu osutanud ja mis nagu räägiks vastu meie poolt esitatud agentiivikontseptsioonile. Fillmore võrdleb omavahel selliseid sõnapaare nagu nägema - näitama, surema - tapma jt., väites nendevahelise semantilise erinevuse olevat ainult selles, et teise sõna puhul lisandub esimese sõna käändeümbrusele üks uus kääne. nägema käändeümbruse moodustavad daativ ja objektiiv, näitama puhul lisandub neile agentiiv; surema käändeümbruse moodustab daativ, tapma puhul lisandub sellele jällegi agentiiv. See nagu põhjendaks seisukohta, et sõnade nägema ja surema primaarne elus laiend peaks olema daativ, sest ta esineb samas funktsioonis ka verbide näitama ja tapma käändeümbrustes: Jaak näeb laeva ja Ema näitab Jaagule laeva. Meie kontseptsiooni järgi ei seisne kausatiivsus mitte (ainult) agentiivi lisandumises verbi käändeümbrusse, vaid (ka) käändefunktsioonide muutumises: verbi agentiivikäändes laiend muutub kausatiivitransformatsiooni tagajärjel daativikäändes laiendiks. Ka Tesnière (1959: 259) väidab, et verbi kausatiiviks muutumise korral lisandub üks aktant, mis saab esimeseks aktandiks ja endine esimene aktant jääb kausatiivses lauses kolmandaks aktandiks. Seega ei räägi ka kausatiivitransformatsioon vastu Fillmore'i agentiivi funktsioonide laiendamisele meie

poolt pakutud ulatuses.

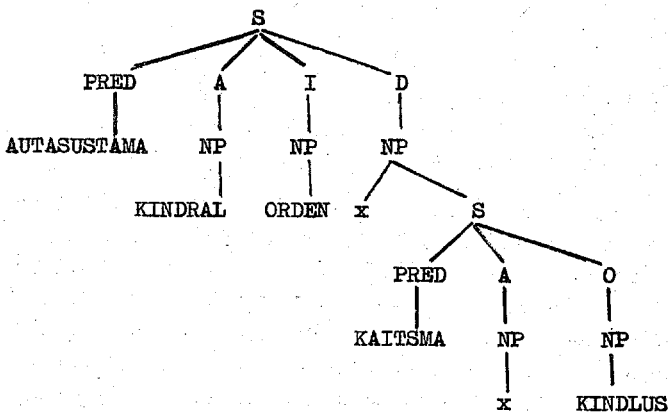
2

Isiku väljendamine.

Daativivahekord eesti keele tuletussüsteemis väljendatav ei ole, seetõttu vaatleme selles alapeatükis vaid agentiivi väljendamist. Selliste noomenite tuletamist, mis väljendavad lähteverbiga objektiivivahekorras olevat isikut, vaatleme käesoleva peatüki 5. alajaotuses.

2.1. Tuletusaluse verbiga agentiivivahekorras olevaid substantiive on võimalik tuletada ainult nendest verbidest, mille leksikaalses kirjes on fikseeritud nende võimaliku käändeümbrusena [+AGENTIIV]. Seega ei ole võimalik tuletada tegijat isikut tähistavaid substantiive sellistest verbidest nagu avanema, kattuma, härmatama, jäätama, lõppema, piisama, kestma, sööbima, võnkuma, vaibuma, voolama, tursuma jmt., ühesõnaga kõigist kolmandapöördelistest verbidest.

Demonstreerimaks verbiga agentiivivahekorras olevate substantiivide genereerimist esitame näitena lause Kindral autasustas kindluse kaitsjat ordeniga semantilise alustruktuuri.

Predikaadi AUTASUSTAMA daativis argumendi all esineb selle lause alusstruktuuris moodustajalause x kaitseb kindlust koos indeksiga. Moodustajalause alusstruktuuris kordub sama indeks agenttiivis argumendina ja vastavalt sellele transformeeritakse sümboli D all esinev struktuur pindstruktuuri reeglite abil nominalisatsioonikonstruktsiooniks kindluse kaitsja.

2.2.1. Universaalne tegija väljendamise võimalus iga-suguse tegevuse puhul, mis üldse tegijat lubab, on sufiksi -ja abil. Semantiliselt on -ja kõigi agenttiivisufiksitate hulgas kõige üldisema tähendusega: üldreeglina lisab ta tuletusaluse verbi semantilisele representatsioonile ainult käändevahekorra tähise, mis näitab, et tegemist on tuletusaluse verbi agenttiivikäandes argumendiga. Niisugused tuletised on alistaja, abistaja, takistaja, täiendaja, ütteleja, jaotaja, lõpetaja, leotaja, segaja, mängija, armastaja, kuulaja, vaataja, tegija, magaja, ajaja, hulkuja, kandja, lõikaja, hüüdja, nägi jne.

Näiteks.

Moskvas püstitati ausammas kosmose alistajatele.

Hüüdjale vastas mitu häält.

Magajat ei tahetud äratada.

Rühm teadlasi võttis sümpoosiumist osa vaid kuulaja-tena.

Hiljem jutustas vaatleja ka teistele, mis ta nägi.

Mängu lõpuks olid mängijad surmani väsinud.

Suur tänu selle raske töö tegijale.

Tunni segajale tehti märkus.

Osa ja-tuletisi on kahetähenduslikud: üldise, tegijat kõige laiemas mõttes märkiva tähenduse kõrval kasutatakse neid ka kitsamas tähenduses, kus tähisele [+AGENTTIIV] lisandub veel semantiline tähis [ELUKUTSE], mis näitab, et tuletusaluse verbi tegevus on tuletisega tähistatud isiku harjumuspärane tegevus, põhitegevusala või elukutse. Selliseid ja-substantiive on eesti keeles näiteks õpetaja,

luuletaja, õmbleja, tõstja, toimetaja, leiutaja, kirjutaja, ehitaja, teenija, kütja, laulja jt.

Näiteks.

Esimesel koolipäeval töid õpilased õpetajale lilli.
Luuletaja luges aktusel ette oma uuemaid luuletusi.
Meie tuntumaid tõstjaid J.Talts võitis olümpiakulla.
Tuntud laulja esines soolokontserdiga.
Toimetaja ülesandeks on teose toimetamine.

Üksikuid ja-substantiive (hävitaja, ristleja, pommitaja) on võimalik interpreteerida ka tuletusaluse verbiga instrumentaalivahekorras olevaina (vt. käesoleva peatüki 4. alapeatükis), aga see ei välista nende kasutamist põhitähenduses - elusa tegijana.

Eraldi tuleb tähelepanu juhtida verbile olema. Agentiivne nominalisatsioon on võimalik ainult juhtudel, kui verb esineb täistähenduslikuna, näit. Jüri on metsas (= Jüri viibib, kõnnib metsas) → metsas olija. Kui aga olema-verb esineb lauses vaid koopulana, pole nominalisatsioon võimalik: Jüri on traktorist → *traktorist olija. (Küll aga Jüri on traktoristiks → traktoristiks olija.) Loogilise põhjenduse sellele saame, kui võtame omaks L.Tesnière'i seisukoha seda tüüpi ühendite käsitlemisel. L.Tesnière'i (1959: 44) järgi on ühendite nagu on traktorist puhul tegemist tuuma (süntaktilise sõna) erijuhtumiga, nn. lahutatud tuumaga. Igal tuumal peab olema nii semantiline kui süntaktiline funktsioon, kuid need funktsioonid ei pea kindlasti olema ühe sõnaga esitatud. Kumbki funktsioon võib olla esile toodud eri sõnaga. Sel juhul on meil tegemist lahutatud tuumaga, kus tuum koosneb vähemalt kahest sõnast, millest üks kannab struktureaalset funktsiooni ja teine semantilist funktsiooni. Seega siis meie näites Jüri on traktorist on ühend on traktorist lahutatud tuum, kus on kannab struktureaalset funktsiooni ja traktorist semantilist funktsiooni. Et on iseseisvat semantilist funktsiooni ei oma, ei saa talle ka lisanduda semantilisi tähiseid.

Samuti ei allu nominalisatsioonile modaalverbid.

Näiteks

Jaak võib olla väga hea laps → *väga hea laps olla võija.

2.2.2. Teine produktiivne agentiivisufiks eesti keeles on -nu. Ka -nu liitub kõigile verbidele, mis võivad seostuda agentiivis laiendiga. Seda sufiksit rakendatakse tuletusaluse verbiga agentiivivahekorras oleva substantiivi tuletamiseks sel juhul, kui modaalsuskomponendina või iseseisva predikaadina sisaldub lähtestruktuuris ajatähis [MINEVIK]. Seega tuletusaluse verbiga märgitud tegevus on kõnealusest ajamomendist varem toimunud. Sellised tuletised on näiteks abistanu, toimetanu, lõpetanu, uppunu, surnu, ärغانu, leiutanu, kirjutanu, mänginu, laulu, nu, kritseldanu, komberdanu, rännanu, eksinu jne.

Näiteks.

Metsa eksinu leidis kodutee päikese järgi.

Kõik selle kooli lõpetanud kogunesid kooli aastapäevale.

Uppunule tehti kunstlikku hingamist.

Selle kirja kirjutanu kutsuti direktori juurde.

Nagu on väitnud J.Kaplinski (1971: 9), saab nu-tuletisi kasutada üldjuhul vaid nominatiivselt, predikatiivses tähenduses (*Ta on selle kirja kirjutanu) on nad ebagrammatilised.

2.2.3. Kui tuletusaluse lause alusstruktuuris sisaldub peale agentiivivahekorra tähise ka tähis [ELUKUTSE], kasutatakse vastavate morfoloogiliste tingimuste olemasolu korral nominalisatsiooniprotsessis lähteverbiga agentiivivahekorras oleva substantiivi tuletamiseks ur-sufiksist. -ur moodustab verbidest, mis oma semantiliste omaduste tõttu võivad seostada endaga agentiivis laiendit, selliseid tuletisi nagu: laskur, lendur, hulkur, rändur, piilur, pettur, sihtur, tuupur, nuuskur, leidur, kaevur, valvur, õppur jne.

Näiteks.

Lendur maandus oma lennukiga vaenlase tagalas.

Kaevurid kaevasid üle plaani 1000 tonni põlevkivi.

Nupukas leidur sai oma viimaste lelutiste eest preemia.

Rändurid jõudsid sihtkohta alles kahe nädala pärast.

ur-tuletisi ei saa moodustada kõigist agenttiivis laiendit omavatest verbidest. Kitsendused on 2 tüüpi: ühelt poolt morfoloogilised, millest tuleb juttu edaspidi (vt. 4.ptk.), teiselt poolt semantilised. Mitte kõik verbid, mis lubavad oma leksikaalses ümbruses agenttiivis laiendit, ei võimalda tuletada substantiive semantilise tähisega [ELUKUTSE]. Nii näiteks ei saa tuletada ur-substantiive verbidest nagu sündima, eksima, ütleva, harjuma jt., mis tähistavad vaid ühekordset või juhuslikku tegevust.

2.2.4. Lähteverbiga agenttiivivahekorras olevaid substantiive võib üksikutel juhtudel tuletada ka ik-sufiksi abil. Enamik ik-tuletisi ei ole stiililt neutraalsed, selle sufiksi kasutamine agenttiivisufiksina tuleb kõne alla siis, kui semantilisse alusstruktuuri lisandub subjektiivse hinnangu tähis [NEGATIIVNE], s.t. isikut tähistavad ik-tuletised on enamasti pejoratiivse varjundiga: söödik, joodik, tõusik, jooksik.

Näiteks.

Kui need söödikud ja joodikud veel kauaks meile külala jäävad, siis söövad ja joovad nad meid päris vaeseks.

Jooksikut, kes kõige raskemal hetkel on võitlusväljalt ära jooksnud, põlgavad kõik.

Ilma subjektiivse hinnanguta on laulik, kuid see substantiiv on peaaegu kaotanud oma esialgse tähenduse - isik (säilitades selle veel ainult ühendis rahvalaulik) - ja on siirdunud teise semantilisse välja - esemete välja. Subjektiivse hinnangu tähis puudub ka vormiliselt eba-

reeglipäraste tuletiste imik ja pögenik semantilises kirjes.

2.2.5. Ka osa is-liitelistest substantiividest on tuletusaluse verbiga agentiivivahekorras. Selle sufiksi kasutamiseega isiku semantilises väljas kaasneb alati ka subjektiivse hinnangu tähis [NEGATIIVNE], kuid erinevalt eelmisest rühmast ei lisandu subjektiivse hinnangu tähis tuletise alusstruktuuri, vaid sisaldub ka tuletusaluse verbi semantilises representatsioonis. Seega -is moodustab isikuid tähistavaid sõnu ainult teatud tüüpi, enamasti rd-sufiksiliistele verbidele liitudes: käperdis, kooberdis, laaberdis, vaterdis, lõhverdis. Üksikuid tuletisi on ka ta-liitelistest verbidest (eputis, peletis) ja astmevahelduslikest kahesilbilistest verbidest (petis).

Näiteks.

Oi heldeke, missugune lõhverdis, muudkui lõhverdab ja lõhverdab ega saa vait jäädud.

Niisugune peletis peletab ju kõik korralikud inimesed eemale.

Kes on kord petiseks saanud, see petab kõiki ja igal pool.

2.2.6. Üksikutel juhtudel on verbidele liidetud ka üldreeglina denominaale tuletavat lane-sufiksit, mis sel juhul lisab peale agentiivivahekorra tähise tuletise semantilisse kirjesse ka tähise [ELUKUTSE]. lane-sufiksiga tuletatud sõnu ei saa hõlmata reegluga, need on tuletussüsteemis üksikuna seisvad tuletised, kus tuletusaluseks on väga erinevad verbid. Sellised substantiivid on õpi-lane, tegelane, teadlane.

Näiteks.

Mõned õpilased on koolis väga hoolsad, teised ei õpi peaaegu üldse.

Selle romaani peategelane ilmub meie ette juba esimesel leheküljel ja on ainult üks peatükk, kus ta ei võta tegevusest osa.

Iga teadlane peab oma teadmisi pidevalt täiendama, et ta saaks tegelda teadusliku tööga tänapäeva teaduse tasemel.

Tuletis õpetlane jääb sellestki rühmast välja, sest siin on substantiiv tuletusalusest verbist tähenduslikult niivõrd kaugel, et tuletise semantilises kirjes ei sisaldu morfoloogiliselt tuletusaluseks oleva verbi semantiline representatsioon.

2.2.7. Tegevuse sooritajat märgivad ka üksikud nik-tuletised, nagu omanik, elanik, asunik.

Näiteks.

Kahjuks ei huvita kaugeltki iga fotoaparaadi omaniku kunst.

Enamik selle linnakese elanikke on siin elanud juba sündimisest saadik.

Kõige hilisemad asunikud on siia asunud pärast sõda.

2.2.8. Kui tuletis tähistab kollektiivset tegijat, s.t. kui alusstruktuuris sisaldub lisaks agentiivivahekorra tähisele veel semantiline tähis [KOLLEKTIIVNE], kasutatakse selliste substantiivide tuletamiseks us-sufiksit: esindus, valitsus, toimetus, juhatus.

Näiteks.

"Loomingu" toimetus arutas läbi järgmise numbriga artiklid.

Kooperatiivi juhatus otsustas muuta kooperatiivi põhikirja.

Valitsuse esindajad viibisid kongressil.

Üksikud us-tuletised on ka ilma lisatunnuseta: hulgus, kerjus, kummitus, viirastus.

Näiteks.

Talveks jäi hulgus ühte tallu paigale.

Möödujad tegid näo, nagu ei näekski nad kerjust, kuigi too oli seal kerjanud juba hommikust saadik.

Räägitakse, et kummitused ja viirastused tulevad kummitama õssel.

2.3. Alusstruktuuri teised elemendid säilivad vaid nendes nominalisatsioonikonstruktsioonides, kus lähte-verbil semantiliselt kirjesse ei lisandu muid semantilisi tähiseid peale käändevashekorra tähise (vt. Kasik 1972). Seega võivad selle rühma tuletistest siduda endaga argumente alusstruktuurist vaid ja- ja nu-tuletised. On ilmselge, et tuletis ei saa siduda endaga seda argumenti alusstruktuurist, mida ta ise asendab (käesoleval juhul agenttiivis elementi), kuna vastava argumenti all on alusstruktuuris alati tühi indeks, mis pindstruktuuris kustutatakse. Et agenttiivis argument realiseerub pindstruktuuris üldjuhul subjektina, siis moodustajalause subjekti edasiandmine seda tüüpi nominalisatsioonide puhul kõne alla ei tule.

Tegevusobjekt esineb ja-tuletiste laiendina enamasti genitiivis.

Selle mõtte laitjaid oli rohkem kui kiitjaid.

(← /X/ laidab mõtet.)

Suur tänu selle raske töö tegijale!

(← /X/ teeb tööd.)

Tunni segajale tehti märkus.

(← /X/ segab tundi.)

Mõningatel juhtudel võib ja-tuletisel säilida tuletusaluse verbi partitiivirektsioon:

Meie linna kopsud, mida mitu põlvkonda kasvatasid ja hoidsid, on nüüd hävinud tehnikat kurjasti kasutajate käe läbi ("Eesti Loodus" 1967: 489).

Hoolimata nendest abinõudest tungisid Vietnami sõja lõpetamist taotlejad saali, kus peaminister kõneles ("Edasi" 1969, nr. 40).

Partitiivi kasutamise vastu ja-konstruktsioonides on meie keelekorraldajad aeg-ajalt sõna võtnud, pidades seda

mitte ainult halva stiili tunnuseks, vaid grammatiliselt vääraks ja täiesti lubamatuks (Küsimusi - vastuseid 1961). Ometi kasutatakse selliseid konstruktsioone meie ajakirjanduses ja enamik lugejaid tunnistab need oma keelepädevusele täiesti vastuvõetavaks. Ka stiililt ei saa partitiivi kasutamist paljude täienditega konstruktsioonides kuidagi hukka mõista, vrd.

Hoolimata nendest abinõudest tungisid Vietnami sõja lõpetamise taotlejad saali...

Sageli kirjutatakse genitiivis täiend ja-tuletisega kokku liitsõnaks: rukkilõikaja, habemeajaja, juukselõikaja, kraavikaevaja jmt.

nu-konstruktsioonides sõltub tegevusobjekti kääne tuletusaluse verbi objektirektsioonist. Partitiivirektsiooniga verbidest tuletatud nu-konstruktsioonides on genitiiv ebagrammatiline.

Niisugust võimalust arvestanuid ei olnud meie hulgas palju.

Vrd. *niisuguse võimaluse arvestanuid

(← /Me/ arvestasime võimalust.)

Iga saksa keelt õppinu sai nüüd oma oskusi näidata.

Vrd. *iga saksa keele õppinu

(← /X/ õppis saksa keelt.)

Aga:

Instituudi lõpetanu hakkas tööle meie tehases.

(← /X/ lõpetas instituudi.)

Alusstruktuuri muud elemendid antakse nominalisatsiooni-konstruktsioonis edasi samuti nagu lähtelause pindstruktuuris.

Oma loomadesse, põldudesse ja viljasse kiindunud oli üpris raske seda kõike kolhoosi vastu vahetada.

(← /X/ oli kiindunud oma loomadesse, põldudesse ja viljasse.)

Välismaalt saabunule esitati rohkesti küsimusi.

(← /X/ saabus välismaalt.)

Bussis istuja vaatas huviga tundmatut maastikku.

(← /X/ istus bussis.)

Ametikohalt lahkuja peab esitama avalduse vähemalt kaks nädalat varem.

(← /X/ lahkub ametikohalt.)

3

Tulemuse väljendamine.

3.1. Tegevuse tulemust tähistava substantiivi vahekorda lähteverbiga nimetame Fillmore'i käändegrammatika eeskujul faktitiiviks. Faktitiivivahekorras peame selgest vahekorda verbi ja tema laiendi vahel, kus verbiga märgitud tegevus kutsub otseselt esile laiendiga märgitud eseme või nähtuse tekkimise. Näiteks lauses

(1) Mees ehitas maja

on tegemist faktitiivivahekorraga predikaadi ja objekti vahel, sest tegevuse ('ehitamine') otseseks tagajärjeks on objekti ('maja') tekkimine. Sama vahekorratüüp on väljendatav ka eesti keele tuletussüsteemis. Teatud sufiksrite abil on võimalik tuletada substantiive, mis on lähteverbiga faktitiivivahekorras, s.t. substantiiv on samatüvelise verbiga märgitud tegevuse tulemuseks või tagajärjeks. Lause (1) kõrval võime ütelda

Mees ehitas palee, kuuri, garaaži....,

võime aga ka objekti lähemalt piiritlemata jättes saada normaalse eesti keele lause

(2) Mees ehitas ehitise.

Nagu eelnevast selgub, mõistetakse semantikas tulemuse kategooriat mõnevõrra avaramalt, kui on eestikeelse sõna tulemus tähendus. Igapäevases keeles seostatakse sõna tulemus ainult eesmärgipärase tegevusega, s.t. isiku osavõtuga tegevusest (Õim 1971a: 136), tulemuse kategooria käesolevas töös aga hõlmab kõike, mille tekkimine on min-

gi tegevuse poolt esile kutsutud, seega lisaks loomuliku keele sõna tulemus tähendusele ka sõna tagajärg tähenduse. Nii on faktitiivivahekorraga seotud ka näiteks sõnad põlema ja tuhk lauses

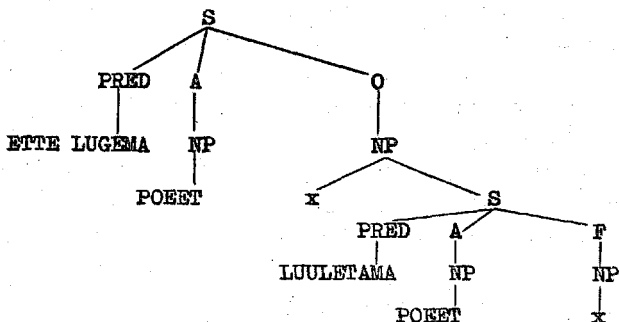
(3) Maja põles tuhaks

või tuletuslikult sõnad võrsuma ja võrse.

Teeme vahet kahe suguse tulemuse vahel. Üks on tulemus kui objekt, nähtus, mis vastava tegevuse tagajärjel sünnib või tekib, teine on vastav seisund, mis reeglina ei väljendu käändeargumendina verbi juures, vaid sisaldub juba antud verbi semantilises representatsioonis endas. Nii on verbi kivistuma tulemuseks esimeses tähenduses kivistis kui ese, objekt, teises tähenduses aga kivistunud olek, millegi kivistunud olemine. Käesolevas töös mõistame faktitiivivahekorra all verbi ja samatüvelise verbaalsubstantiivi vahel vaid tegevuse tulemust esimeses, konkreetsemas tähenduses.

Lähteverbiga faktitiivivahekorras olevaid substantiive on võimalik tuletada ainult neist verbidest, mis semantiliselt lubavad seostada endaga tulemust. Ei ole võimalik moodustada tegevuse tulemust tähistavaid substantiive sellistest verbidest nagu jalutama, magama, petma, eputama, soosima, avanema, olenema, kestma, lõppema, piisama, äparduma, aeguma, haigestuma, sädelema jpt., sest nende verbide semantilised omadused ei võimalda faktitiivikäändes laiendi olemasolu.

Näitena esitame lause Poet luges ette oma luuletuse semantilise alusstruktuuri.

Predikaadi EMTE LUGEMA ühe argumendi all esineb moodustajalause Poeet luuletab x alusstruktuur ühes indeksiga. Et käesoleval juhul kordub sama indeks predikaadiga LUULETAMA faktitiivivahekorras oleva argumendi tähise all, transformeerivad pindstruktuuri reeglid moodustajalause predikaadi LUULETAMA substantiiviks luuletus ja pärast seda, kui pronominalisatsioonireeglid asendavad moodustajalause agentiivis argumendi POEET asesõnaga oma, saame faktitiivse nominalisatsioonikonstruktsiooni oma luuletuse.

3.2.1. Kõige aktiivsem sufiks tegevuse tulemust tähistavate substantiivide moodustamisel on -is. Lähteverbiga faktitiivivahekorras on sellised is-tuletised nagu ehitis, tuletis, kivistis, sünnitis, aretis, kritseldis, leiutis, jahvatis, eraldis, jagatis, korrutis, soetis, sulatis, moonutis, kirjutis, keedis, hautis, küpsis, tarretis jne. Näiteks.

Ta oli kaks õhtut raisanud selle kirjutise koostamisele ja nüüd, mil see oli valmis, ei tihanud ta seda ära saata.

Tubli töömehe viimane leiutis tegi ta kuulsaks kogu tehases.

Mitmed ebareeglipärased tuletised on keeles kasutatavaks saanud.

Kahe arvu korrutis on üldreeglina suurem kui nende summa.

3.2.2. Belmise sufiksiga paralleelselt kasutatakse tegevuse tulemuse väljendamiseks ka us-liidet. Et nende kahe liite morfoloogilised rakenduspiirid ühtivad täielikult ja us-liide on tähendustega niigi üle koormatud, soovitas J.V.Veski omal ajal loobuda selle tähendusrühma puhul us-liite kasutamisest ja võtta selle asemel tegevuse tulemuse tähenduses kasutusele is-liide, jättes us-tuletised vaid tegevusprotsessi märkimiseks (Veski 1923, 1930,

1933, 1956: 110). Nii pakub J.V.Veski välja tegevuse tulemusena luuletis, sünnitis, saavutis, kriimustis, kriip-seldis, peegeldis jpt. pro luuletus, sünnitus, saavutus, kriimustus, kriipseldus, peegeldus jne. Ettepanek pörkas aga J.Aaviku tugevale vastuseisule (Aavik 1936: 285, 406 jm.; vt. ka Kask 1969) ja praeguseni on säilinud hulk us-tuletisi tegevuse tulemuse tähistajatena ka seal, kus nende asendamine vastavate is-liiteliste substantiivi-dega oleks igati põhjendatud, nagu joonistus, joonestus, kirjeldus, luuletus, nikerdus, kirjutus, ehitus, asutus, avaldus, pajatus. Osa neist esinebki keeles paralleel-selt vastavate is-tuletistega. Mõnikord on paralleelselt kasutusel olevatel is- ja us-tuletistel välja kujunenud erinev kitsam, individuaalne tähendus, kuigi nende alus-tähendus, s.t. vahekord tuletusaluse verbiga on sama. Näiteks keedus ja keedis tähistavad mõlemad tegevuse tu-lemust, kuid individuaalne tähendus on kummalgi sõnal erinev. Nimetatute kõrval on aga ka rida selliseid lähte-verbiga faktitiivivahekorras olevaid us-tuletisi, kus is-liiteliste rööpvormide kasutamine võimalik ei ole: vastus, ütlus, tulemus jt.

Näiteks.

Poiss ulatas valmis joonistuse õpetajale.

Autor luges ette oma luuletuse.

Vigastus oli tühine - võis loota, et käsi paraneb paari päeva jooksul.

Jüri kirjeldus jäneste näritud õunapuudest avaldati kooli seinalehes.

3.2.3. Ka osa e-tuletistest märgib lähteverbiga fakti-tiivivahekorras olevaid substantiive: võrae, paise, kroo-ge, tarre, toode, hüüve, kõide, kaabe, turse, rapped, näp-ped.

Näiteks.

Vanemad puud annavad vähem võrseid.

Krookida tuleb vähemalt kahelt realt, sest krooked jäävad siis kaunimad ja ühtlasemad. (KK)

Võtsime "Loomingu" kogutud numbrite kõite ja vaatasime selle leht-lehelt läbi.

Põlenud haava peale on niinepuu kaabe heaks rohuks. Õntuks võib jalgadel tekkida turse, mis hommikuks kaob. (KK)

Tootmistevgevusega saadavaid esemeid nimetatakse tooteiks.

Mõned kolloidlahused moodustavad koaguleerumisel sülditaolise massi, mida nimetatakse geeliks ehk tardeks. (KK)

3.2.4. e-me-liitelisi substantiive on tegevuse tulemuse tähenduses kasutusel vähem, neist enamik märgib tegevuse tulemust jäägina, s.t. pindstruktuuri reeglid tuletavad neid substantiive siis, kui semantilises representatsioonis sisaldub presupositsioonina semantiline tähis [TEGEVUSE JÄÄK] : kraasmed, lõikmed, kise (:kiskmed), kaabe (:kaapmed). Ilma lisatunnuseta on tõuse, märke, tärke. Näiteks.

Mida peenemad ja ühtlasemad on lihvimismaterjali terad, seda vähem jälgi (kaapmeid) jätavad nad töödeldavale pinnale. (KK)

Hommikul pärast vihma võis peenardel märgata esimesi öö jooksul tärrganud tõusmeid.

Korralik üliõpilane loeb päeva jooksul tehtud märkmed õhtul kindlasti üle.

3.2.5. nda-liiteliste verbidega märgitud tegevuse tulemust tähistavad nd-substantiivid: omand, arend, loend, kaevand, visand, suland. Näiteks.

Noormees päris hiljuti surnud tädilt võrdlemisi suure omandi.

Keraamilised värvid kujutavad endast enamasti tärpentinis hõõrutud peenestatud sulandeid, mis on oma koostiselt lähedased kergestisulavaile värvilistele klaasidele. (KK)

Ta kobestas noaga mulda ja kühveldas seda süvendist välja, muttes kaevandi iga minutiga üha sügavamaks. Revidendile esitati 20-leheküljeline täielik loend kõigist käsikirjadest.

Olen näinud tema visandeid, mis on silmapilkselt paberile tõmmatud.

Verbide tuletusvahekorrad tingivad, et mõnikord võib tuletatud substantiiv olla semantiliselt seotud mitme erineva samatüvelise verbiga. Nii näiteks on omand omandama-verbiga faktitiivivahekorras, omama-verbiga objektiivivahekorras (vt. käesoleva peatüki 5. alajaotus), arend võib olla faktitiivivahekorras nii arendama-verbiga kui arenema-verbiga, näiteks Amööbi siseplasma peitub suur kerajas arend - tuum (KK).

3.2.6. Üksikuid tuletisi tegevuse tulemuse tähenduses on võimalik genereerida veel sufiksrite -ng (toodang, hinnang, looming), -k (valik, saak) ja -m (kulum, kudum, sulam) abil.

Näiteks.

Selle vabriku toodang on alati hea kvaliteediga.

Kogu J.Smuuli proosalooming on avaldatud kogumikus "Hea meremeeste Hoidja".

Tohutud turbevarud meie maal said õige hinnangu alles pärast Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni.

Kirjastus avaldas valiku eesti rahvalaule.

Sain haruldase raamatu ja ruttasin koju, kallis saak kõvasti kaenlas.

Ena katkestas kampsuni kudumise ja asetas soonelised käed koos kudumiga lauale.

3.3. Moodustajalause subjekti ja objekti väljendamisel ei ole faktitiivnominalisatsioonides olulisi erinevusi teiste nominalisatsioonitüüpidega võrreldes. Nii

tegevussubjekti kui -objekti väljendatakse üldreeglina genitiiviga. Et alusstruktuuri predikaadiga faktitiivivahekorras olevat argumenti pindstruktuuris väljendada ei saa (selle tähise all on semantilises representatsioonis "tühi" indeks), faktitiivargumendi kõige sagedasem väljendusviis on aga pindstruktuuri objekt, siis tuleb objekti väljendamist sellistes konstruktsioonides ette suhteliselt harva ja genitiiv tähistab harilikult tegevussubjekti.

Näiteks.

Algaja autori luuletus äratas tähelepanu.

(← Autor luuletab.)

Poisi joonistus pandi näitusele.

(← Poiss joonistab.)

Kõik lugesid seinalehest Jüri kirjutist.

(← Jüri kirjutab.)

Ajakiri avaldas J.Smuuli loomingu.

(← J.Smuul loob.)

Olen näinud paljusid tema visandeid.

(← Tema visandab.)

Kui aga sisuliselt on võimalik väljendada ka objekti, siis tegevussubjekti ei väljendata, genitiiviga tähistatakse tegevusobjekti.

Näiteks.

Poisi vigastus oli tühine.

(← /X/ vigastab poissi.)

Riiulil seisis "Loomingu" kogutud numbrite köide.

(← /X/ köidab numbreid.)

Põlenud haavale on niinepuu kaabe heaks rohuks.

(← /X/ kaabib niinepuud.)

Adverbiaalsete laiendite edasiandmisel väärub tähelepanu, et kui tuletusalust verbi laiendab intralokaal (s.o. küsimusele kuhu? vastav laiend), siis transformeeritakse see tegevuse tulemust väljendava samatüvelise substan-

tiivt lokaalseks (küsimusele kus?) vastavaks laiendiks:*

X joonistab vihikusse → joonistus vihikus

X ehitab väljakule → ehitis väljakul

4

Abinõu või vahendi väljendamine

4.1. Tegevuse abinõu või vahendit tähistava substantiivi vahetorda lause predikaatverbiga nimetame Fillmore'i eeskujul instrumentaaliks. Näiteks lauses

(1) Kraav takistab pääsu heinamaale

on tegemist instrumentaalivahekorraga subjekti ja predikaadi vahel, sest tegevus ('takistamine') toimub otseselt subjekti ('kraav') abil.

Sama vahetorratüüp on väljendatav ka tuletussüsteemis. Teatud sufiksrite abil on võimalik tuletada substantiive, mis on lähteverbiga instrumentaalivahekorras, s.t. substantiiv on samatüvelise verbiga märgitud tegevuse vahendiks. Lause (1) kõrval võime ütelda

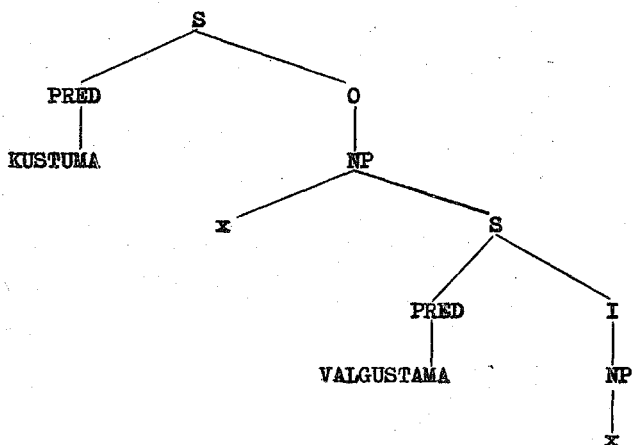
Aed, kivi, oja ... takistab pääsu heinamaale, aga võime ka subjekti lähemalt piiritlemata jättes ütelda

(2) Takistus takistab pääsu heinamaale.

Lähteverbiga instrumentaalivahekorras olevaid substantiive on võimalik tuletada vaid neist verbidest, mille leksikaalses kirjes on nende võimaliku käändeümbrusena fikseeritud [+INSTRUMENTAAL], s.t. mis semantiliselt lubavad seostada endaga vahendit. Ei saa moodustada tegevuse vahendit tähistavaid substantiive sellistest verbidest nagu äparduma, piisama, jooksma, pärima, võistlema jpt., sest nende verbide semantilised omadused ei võimalda vahendit tähistava laiendi olemasolu.

* Terminite lokaal ja intra-lokaal kasutamisel on eeskujuks olnud H.Rätsepa samatüvelised terminid (vrd. Rätsep 1972).

Demonstreerimaks, kuidas instrumentaalseid tuletisi sisaldavaid lauseid genereeritakse, esitame lause Valgustus kustus semantilise alusstruktuuri:

Indeks, mis esineb koos moodustajalausega predikaadi KUSTUMA objektiivikäändes argumendi all, kordub käesoleval juhul predikaadiga VALGUSTAMA instrumentaalivahekorras oleva argumendi tähise all ning pindstruktuuri reeglid genereerivad selle struktuuri substantiiviks valgustus.

4.2. Lähteverbiga instrumentaalivahekorras olevate substantiivide hulgas tuleb eristada kaht tüüpi tuletisi. Sellised substantiivid nagu takistus, õigustus, kütus, kaunistus jt. tähistavad igasugust abinõu, mille abil lähteverbiga märgitud tegevus aset leiab. Teine rühm vahendit märkivaid tuletisi on sellised, kus substantiiviga väljendatud vahend on spetsiaalselt loodud lähteverbiga märgitud tegevuse abinõuks, mingit muud otsustarvet nimetatud substantiividega tähistatud esemetel ei

ole. Need on sellised substantiivid nagu koputi, osuti, uinuti, kraap jt. Näiteks takistuseks võime me nimetada kasvõi hambavalu, kui see takistab meid õhtul peole mine-
mast; kui me aga koputame uksele sõrmenukiga, ei saa seda kuidagi nimetada koputiks, viimane tähistab ikkagi ainult selleks otstarbeks valmistatud mehhanismi. Selliste ver-
baalsubstantiivide semantilises representatsioonis sisal-
dub presupositsioonina tähis [SPETSIAALNE]. Vaatleme
kõigepealt selliste substantiivide tuletamist, mis tähis-
tavad igasugust lähteverbiga instrumentaali vahekorras ole-
vat eset või nähtust.

4.2.1. Üks võimalus vahendit märkivaid substantiive tuletada on us-sufiksi abil. Lähteverbiga instrumentaali-
vahekorras on sellised tuletised nagu takistus, täiendus,
sisustus, valgustus, sillutus, volitus, töestus, kohustus,
õigustus, kütus, kaunistus, varustus, kuulutus, määrus,
ilustus.

Näiteks.

Perenaine ei saanud ahju kütta, sest kogu kütus oli otsas.

Noored kutsealused saadeti täienduseks neisse väe-
osadesse, kus mehi puudu oli.

Uus sisustus (suur vaip, raamatukapp ja diivan) muu-
tis korteri hubasemaks.

Saal ehitati lilledega ja igasugune muu kaunistus
oleks tundunud ülearune.

Varustust hangiti kaks nädalat, sest halvasti varus-
tatult polnud mõtet välja minna.

4.2.2. is-liitelistest verbaalsubstantiividest tä-
histavad lähteverbiga märgitud tegevuse vahendit selli-
sed tuletised nagu vooderdis, vajutis, peibutis, kõidis,
tagatis, põletis, täidis, väetis, ergutis, nühis, pühis.
Näiteks.

Hapukapsastele pandi vajutiseks raske kivi.

Jahimehed kasutavad peibutisena kodustatud linde.

Suudad sa anda mingi tagatise, et sa sõna pead?

Põldu väetati mineraalväetisega.

Kuuselauad olid mõeldud maja voorderiseks.

Pirukate täidiseks kasutati hakkliha.

Tüdruk pandi sulgedest pühise abil neid tolmust puhastama. (KK)

Püssiraua puhastamiseks tuleb mähkida nühise ümber takktroop, mis tihedalt rauaõõnes liiguks.

4.2.3. u-sufiksit kasutatakse tegevuse vahendit tähistavate substantiivide tuletamiseks harva. Tuleks märkida siiski selliseid tuletisi nagu toit, lain, mälu, taip, semantilise tähisega [SPETSIAALNE] lisandub neile veel mõõt.

Näiteks.

Tänu oma heale taibule sai ta asjast kiiresti aru.

Jüri hea mälu aitas sageli ka klassikaaslasel.

Lapsi tuleb toita soojendatud toiduga.

Kaalu mulle kaks mõõtu otri.

4.2.4. Sufiksi -e abil tuletatakse sellised lähte-verbiga instrumentaalivahekorras olevad verbid nagu küte, kate, kutse, täide, hinne, võie.

Näiteks.

Matemaatika hinded olid Juhanil alati kolmed.

Vili kaeti vihma eest plastikaadist kattega.

Küte oli lõpukorral ja ahjud ei läinud enam päris soojaks.

Peokutsena saadeti meile paari reaga postkaart.

Spetsiaalse ravimi puudumisel kasutage võidena hane- rasva.

4.2.5. Semantilise tähisega SPETSIAALNE varustatud aiasstruktuuridest tuletab vahendit märkivaid substantiive kõige aktiivsemalt i₂-sufiks. Lähteverbiga instrumentaalivahekorras on sellised substantiivid nagu

osuti, purusti, pinguti, puhasti, lõuguti, uinuti, arvesti, ärriti, kinnisti, libisti, lahtlasti, pihusti, alaldi, vuristi, kõristi, võimendi, koputi, summuti, immuti, kustuti, auruti, soojendi, lahusti, lülitati, seemendi, käiviti, uimasti, tolmuti, põletati, jahuti, eruti, külmuti jne.

Näiteks.

Kivipurusti töötas häireteta.

Poistel olid koollis kaasas veepihustid.

Juhtmele asetati elektrivoolu takisti.

Kolhoosil oli kaks heinalohistit.

Uinuti toime oli kiire: minuti pärast patsient juba magas.

Massiivsetel ustel olid vanasti rauast koputid, et külaline saaks oma tulekust märku anda.

Keemikud kasutavad ainete lagundamiseks mitmesuguseid lahusteid.

Valgust ei saanud süüdata, sest lülitati oli rikkis.

Kella suur osuti näitas kümnele.

4.2.6. Küllalt aktiivne on lähteverbiga instrumentaalivahekorras olevate substantiivide tuletamisel ka sufixs -ik: kõidik, kandik, katik, roomik, kaabik, tõmmik, pööririk, külvik, sihik, õpik. Ka ik-tuletisi saab kasutada vaid juhul, kui alusstruktuuris sisaldub semantiline tähis [SPETSIAALNE].

Näiteks.

Vang oli purustanud kõidikud ja põgenenud.

Võta kandik kaasa, sellega on sul kergem tassa lauale kanda.

Fotoaparaadi ava kaetakse katikuga.

Eseme pinna puhastasid arheoloogid kaabikuga.

Tõmmiku abil eemaldati padrunipesast vana padrunikest.

Kevadkülv hilines, sest kõik külvikud olid remondis.

4.2.7. Ka tg-sufiksi kasutamine eeldab alusstruktuuris semantilist tähist [SPETSIAALNE]. tg-substantiividest on lähteverbiga instrumentaalivahekorras sellised tuletised nagu hüpits, märgits, tõmmits, kaabits, klopits, näpits, kombits.

Näiteks.

Lasteaia õuel hüppas hulk lapsi hüpitsatega.
Vaipa on kõige parem tolmust puhastada plastmassist klopitsaga.
Vana lakikord kaabiti maha terasest kaabitsaga.
Tala otstesse peavad olema kinnitatud kanepikõitetest tõmmitsad, mille abil saab tala juhtida täpselt ettenähtud kohta. (KK)

4.2.8. ur-liitelistest substantiividest on lähteverbiga instrumentaalivahekorras vedur, sidur, pidur, pubur, segur, jagur. Kõik nad nõuavad alusstruktuuris semantilist tähist [SPETSIAALNE]. Ilma selle tähiseta saab kasutada tuletist mõjur.

Näiteks.

Raskekaalulist rongi oli pandud vedama kaks vedurit.
Mootor on oma reduktoriga ühendatud hüdraulilise siduri abil.
Taksojuht surus jala pidurile, kui talle anti märku peatumiseks.
Vahetpidamata töötavad sooja õhu puhurid suutsid kindlustada mõnusa äraolemise vaid lähedalolijaile. (KK)
Täiendkomponendiks on siin kas energiaallikat, masinat, seadet vms., üldse inimese rakendatud mõjurit märkiv sõna. (KK)

4.2.9. e-me-liitelistest substantiividest tähistavad tegevuse vahendit sellised tuletised nagu kanne, kaitse, pääse, kõide, side, juhe, kuule. Ka nende kasutamine eel-

dab alusstruktuuris semantilist tähist [SPETSIAALNE].

Näiteks.

Pääsmed võistlustele olid viimseni müüdnud.

Sanitar kandis sidet alati kaasas, juhuks kui mõni haavatu vajab sidumist.

Nöörist punutud kanne soonis peopessa. (KK)

Pinguta oma kuulmeid, küll siis kuuled. (KK)

4.2.10. el-sufiksi tarvitamine on elavnenud alles viimastel aastatel (vt. Kull 1970: 397), kuigi suur hulk neist tuletistest on pakutud juba J.V.Veski poolt (vt. näit. Kask 1938: 88; A.Veski 1959: 19). Praegu kasutatavatest el-tuletistest võiks märkida näiteks höörel, süstel, viskel, jootel, hoidel, möötel, märkel, pöörel.

Näiteks.

Peale kiskjanoka on kalmaaridel suus sadadest peenimatest hammastest koosnev höörel, mille abil nad valmistavadki endale kaladest või krabidest püreed. (KK)

Enne süstimist keetis öde süstlaid väikeses terasanumas.

Et traadi ja nööri vahel puudus pöörel, oli nöör pikapeale selles kohas läbi kulunud. (KK)

4.2.11. Üksikuid lähteverbiga instrumentaalivahekorras olevaid substantiive tuletavad ka sufiksids -m (ravim, arstim, ajam), -ja (ristleja, hävitaja, pommitaja) ja -i (kleep, kraap). Kõik need sufiksids eeldavad semantilises representatsioonis tähist [SPETSIAALNE].

Näiteks.

Ravim toimis kiiresti - poole tunni pärast palavik langes.

Uni oli kui kleep silmalaugude küljes. (KK)

Pommitajad tegid sageli retke vaenlase tagalasse ja pommitasid tehaseid ning ladusid.

Kraabid haaravad sõetükke ja transpordivad need masina kõrval asuvalle kraapkonveierile. (KK)

4.2.12. Tehnika arengu tõttu suureneb tegevusvahendid, instrumenti tähistavate sõnade hulk viimasel ajal kiiresti. Kahjuks on erinevate erialade terminoloogia väljatöötamine ja korrastamine enamasti koordineerimata, ainult ühe eriala piires toimuv tegevus. Seetõttu tuleb sageli ette paralleeltermineid sisuliselt üht ja sama funktsiooni täitvate esemete kohta. Nii on tehnikatermini kaabits kõrval arheoloogidel kasutusel kaabik; muudel tehnikaaladel kasutatava tõmmitsa asemel tuntakse sõjanduses terminit tõmmik; paralleelselt on samas tähenduses kasutusel seade (gen. seade) ja seadis; hoidik ja hoidel; märgits, märkel ja märkur jne.

Kui mitme sufiksiga tuletisi kasutatakse ühe eriala piires, tuleks nendevahelised piirid kindlaks määrata: ühe alustähenduse - tegevuse vahend - piires anda iga sufiksi tuletistele kitsam, individuaalne kasutus sfäär (vt. selle kohta ka Kull 1970: 397), pidades silmas, et seda semantilist jaotust tehtaks igal juhul liiteti, mitte üksiksõnuti. Kui aga erinevatel erialadel kasutatakse ühe mõiste jaoks mitut terminit, tuleks need ühtlustada, pidades silmas sufiksiste koormatust eri tähendustega. Nii tuleks is-, e-, ur-liitelistele vahendid märkivatele tuletistele kindlasti eelistada ts-, el-, ik- või i₂-liitelisi, kuna viimastel on tunduvalt vähem eri tähendusi (vt. V peatükk).

4.3. Et enamikul juhtudel sisaldub tegevuse vahendit märkiva substantiivi semantilises representatsioonis muidki tähiseid peale instrumentaali vahekorra tähise, siis lähteverbi laiendid nominalisatsioonikonstruktsioonis enamasti ei säili. Vaid us- ja is-liiteliste substantiivide laiendina on võimalik väljendada tegevusobjekti.

Laboratooriumi sisustus oli äärmiselt kaasaegne.

(← /X/ sisustab laboratooriumi.)

Teoreemi tõestus oli liiga pikk ja keeruline.

(← /X/ tõestab teoreemi.)

Kuuselauad olid mõeldud maja vooderdiseks.

(← /X/ vooderdab maja.)

Pirukate täidiseks tehti hakkliha.

(← /X/ täidab pirukaid.)

5

Tegevusalise väljendamine

5.1. Tegevusalist tähistava substantiivi vahekorda lause predikaatverbiga nimetame Fillmore'i eeskujul objektiiviks. Objektiivivahekorda defineerime kui sellist vahekorda verbi ja tema laiendi vahel, kus laiendiga tähistatud ese, isik või nähtus allub verbiga märgitud tegevusele, mingil viisil talub endal tegevust, olles tegevusega passiivses sisulises vahekorras. Näiteks lauses

(1) Jüri leidis kella

on tegemist objektiivivahekorraga predikaadi ja objekti vahel, sest objekt ('kell') on see, millega midagi juhtub, mis leitakse. Objektiivivahekord on väljendatav ka eesti keele tuletussüsteemis. Teatud sufiksrite abil on võimalik tuletada substantiive, mis on tuletusaluse verbiga objektiivivahekorras. Võime ütelda

Jüri leidis kella, hambaharja, rubla...,

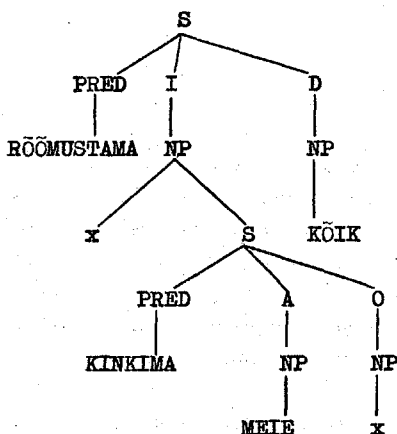
on aga ka võimalik objekt lähemalt piiritlemata jätta:

(2) Jüri leidis leiu.

Lähteverbiga objektiivivahekorras olevaid substantiive saab tuletada niisugustest verbidest, mille leksi-kaalses kirjes on nende võimaliku käändevahekorrana märgitud [+OBJEKTIIV], s.t. mis semantiliselt võivad

seostada endaga tegevusalist. Ei ole võimalik moodustada tegevusalist tähistavaid substantiive näiteks sellistest verbidest nagu surema, magama, karjuma, suvitama, suusatama, hilinema, võistlema jt., sest nende verbide semantilised tingimused ei võimalda tegevusalist tähistava laiendi olemasolu.

Seda tüüpi lausete genereerimise näitena esitame lause Meie kink rõõmustas kõiki alusstruktuuri.

Predikaadi RÕÕMUSTAMA instrumentaalkäändes argumenti all esineb koos moodustajalausega indeks, mis antud juhul kordub predikaadi KINKIMA objektiivikäändes argumenti tähisena. Pindstruktuuri reeglid genereerivad sümboli I all esitatud struktuuri nominalisatsioonikonstruktsiooniks meie kink.

5.2. Lähteverbiga objektiivivahekorras olevate substantiivide tuletamisel tuleb eraldi vaadelda tuletiste genereerimist, mille leksikaalses kirjes sisaldub se-

mantiline tähis [ELUS]. Näiteks saatma-verbiga objektiivivahekorras olev "elus" tuletis on saadik, "elutu" tuletis saadetis, sama vahekord on tuletistel heidik ja heidis. Võib-olla tuleks eraldada objektiivist kogu ni omaette käändevahekord seda tüüpi "elusate" argumentide tähistamiseks, kuid käesolevas töös me seda tegema ei hakka, piirdume vaid tähelepanu juhtimisega objektiivivahekorra kahele alaliigile.

Semantilise tähisega [ELUS] varustatud substantiivide tuletamine tegevusalise tähenduses on seotud lähteverbi süntaktiliste omadustega. Nimelt saab seda tüüpi substantiive tuletada vaid verbidest, mis süntaktilises pindstruktuuris seovad endaga objekti. See kitsendus on seotud süvastruktuuri käänete hierarhiaga ja nende edasiandmise võimalustega pindstruktuuris. Semantiliste vahekordade hierarhias on Ch.Fillmore'i järgi (Fillmore 1971: 252) esikohal agentiiv, selle järel instrumentaal ja siis objektiiv. Eesti keeles kehuvad nende edasiandmisel pindstruktuuris järgmised seaduspärasused. Kui süvastruktuuris sisaldub agentiivis argument, antakse see üldjuhul pindstruktuuris edasi subjektiga, objektiivis argument aga objektiga (Mees avab ukse võtmega). Kui lauses agentiivis argumenti ei väljendata, on esikohal (subjekti positsioonis) instrumentaal, objektiivis argument jääb ikka objekti positsiooni (Võti avab ukse). Kui on aga tegemist niisuguse verbiga, mida üldse ei saa laiendada agentiivis argument (seega ka mitte instrumentaalis argument, sest see kaasneb vaid agentiivi võimalusega), siis haarab subjekti positsiooni objektiivis argument (Uks avaneb). Objekti positsioon jääb täitmata. Objektiivivahekorras argument semantilise tähisega [ELUS] saab aga seostuda vaid selliste verbidega, mille leksikaalses kirjes sisaldub võimaliku käändeümbrusena ka [+AGENTIIV] sest esimene verbi tegevusest osavõttev isik on alati tegija, tegevusalis saab olla vaid sekundaarne isik.

5.2.1. Tuletusaluse verbiga objektiivivahekorras olevaid substantiive semantilise tähisega [ELUS] on võimalik tuletada ik-sufiksi abil. Tegevusalist märgivad sellised tuletised nagu saadik, soosik, leidik, heidik. Näiteks.

Läbirääkimisi pidama lähetatud saadik ei tulnud tagasi.

Krahvinna soosik võeti õukonnas lahkelt vastu. Aga Maret pole ju oma laps, vaid armu poolest kasvatada võetud heidik, kelle soontes ei voola piiskagi Logina verd. (KK)

5.2.2. Produktiivne sufiks tegevusalise märkimiseks on -tu (v -du). Selle sufiksi kasutamine on tuletusaluse verbi semantiliste omaduste kõrval seotud ka süntaktiliste tingimustega. tu-substantiive saab tuletada vaid verbidest, mis süntaktilises pindstruktuuris seovad endaga objekti. Seda sufiksit rakendatakse tegevusalist tähistava substantiivi tuletamiseks sel juhul, kui modaalsuskomponendiga või iseseisva predikaadina sisaldub lähtestruktuuris ajatähis [MINEVIK]. tu-substantiivid võivad tähistada tegevusalist nii semantilise tähisega [ELUS] kui ka [ELUTU]. Kui tuletusalune verb võib seostada endaga elusat tegevusalist, sisaldab tu-liiteline substantiiv enamasti oma semantilises kirjes tähise [ELUS]. Semantilise tähisega [ELUS] on näiteks sellised tuletised nagu petetu, kiidetu, armastatu, tapedu, karistatu, oodatu, volitatu, äratatu, hellitatu, toidetu jt.

Näiteks.

Rektori käskkirjaga kiidetu pilt pandi autahvliile.

Oodatu ei tulnud ega tulnud.

Kingitust üle andma volitatu närveeris tublisti.

On huvitav märkida, et elusat tegevusalist ilma ajatähiseta [MINEVIK] on võimalik väljendada tav-partit-

siibi abil. Nimelt võib tav-partitsiip esineda kahe semantilises funktsioonis. Üldjuhul väljendab ta omadust, nagu lausetes Tee on sõidetav. Raamat on loetav. Aine on õpetatav. Selle kõrval võib aga tav-partitsiip väljendada ka tegevusalist, näiteks lause Jüri on õpetatav on semantiliselt mõistetav kaheti: 'Jürit on võimalik õpetada' ja 'Jüri on see, keda õpetatakse'. Teisi näiteid tav-partitsiibi kasutamise kohta tegevusalisena.

Arvasime, et kiidetakse Jürit, aga kiidetavaks osutus hoopis Jaak.

Karistatav nuttis valjusti.

Oodatav ei tule ega tule.

Seega on semantiline vahekord tav-partitsiipide ja tu-liiteliste substantiivide vahel analoogiline ja- ning nu-tuletiste vahekorrale (vt. käesoleva peatüki 2. alajaotuses).

Tegevusalist semantilise tähisega [ELUTU] tähistavad sellised tu-substantiivid nagu alustatu, toodetu, kirjutatu, loetu, tõlgitu, sisendatu, kuuldu jne.

Näiteks.

Sinu poolt kuuldu annab melle kauaks ainet järelemõtlemiseks.

Jüri väljamõeldu hakkas segunema tegelikkusega. Pärast lugemist pidid õpilased loetut jutustama. Et õpitu ka meelde jääks, esitas õpetaja rohkesti küsimusi.

Kõik alustatu tuleb ka lõpule viia.

5.2.3. u-liitelistest substantiividest on tuletusaluse verbiga objektiivivahekorras laul, laen, leid, mäng, tants, ost, maks.

Näiteks.

Mis laule me laulame, mis mänge me mängime?

Sinu leid on meie kollektsioonile tubliks täienduseks.

Kui oled laenanud, ära laenu tagasimaksmisega viivita!

Viimased ostud tehti õige odavasti.

On sul kõik maksud makstud?

5.2.4. Ka mõned us-liitelistest substantiividest on tuletusaluse verbiga objektiivivahekorras, nagu valdus, eeldus, pärandus, annetus, kingitus, mõistatus.

Näiteks.

Kulakute valdused natsionaliseeriti ja nüüd valdab neid kolhoos.

Tal pole eeldusi kõrgemas koolis õppimiseks.

Vanaema päranduse moodustas maja, loomad ja viljapuuad ning selle kõik pärandas ta Jürile.

Kõik need kingitused ja annetused, mis vanaema oma elu jooksul oli kirikule annetanud, moodustasid kokku terve varanduse.

5.2.5. e-liitelistest substantiividest kasutatakse tegevusalise tähenduses selliseid tuletisi nagu rüübe ja väide, sellesse rühma kuuluvad ka tunne ja liide, kuid need on seotud vaid mitmetähendusliku lähteverbi ühe tähendusega.

Näiteks.

Janu sai otsa ja rüübe ka.

Sinu väited vajavad tõestamist.

Tuletusliited liituvad sõna tüvele või tunnustele.

5.2.6. i-liitelistest substantiividest on tegevusalise tähenduses kasutusel vaid and ja kink.

Näiteks.

Näitusele olid välja pandud sügise annid: õunad, pirnid, ploomid ja mitmed lillesordid.

Sinu kink rõõmustas selle saajat väga.

5.2.7. k-liitelistest substantiividest on tegevusalise tähenduses kasutatavad jook, söök, jäär.

Näiteks.

Ei lähe talle enam sisse söök ega jook.

Raualiistude ülejäär on nii suur, et seda ei saa üheski aruandes näidata.

5.2.8. nd-liitelistest substantiividest kuuluvad sellesse tähendusrühma päränd ja lisand.

Näiteks.

Vanaema jättis pojapojale soliidse pärandi.

Lisandiks võib prae juurde anda ka makarone, kui kartuleid ei ole.

5.2.9. Rida sufikseid moodustab substantiive tegevusalise märkimiseks märksa konkreetsemas tähenduses: nende sufiksrite rakendamine nõuab alusstruktuuris semantilist lisatähist [SPETSIAALNE]. is-tuletistest on tuletusaluse verbiga objektiivivahekorras sellised substantiivid nagu külvis, esitis, eritis, sisaldis, kobrutis, poetis, näidis, mälestis, hoidis, säilis, esildis, teatis.

Näiteks.

Kevadkilvi ei saa alustada enne, kui kogu külvis on puhastatud.

Dekaanile tehti esitis puudujate kohta.

Esildise presiidiumi moodustamiseks tegi koosoleku juhataja.

Kõik hoidised tuleb hoida keldris.

Näitusele olid välja pandud rahvariiete näidised.

Hinnalistest kaladest valmistatakse konservikombinaadis hõrke säiliseid, mis lähevad raja taha. (KK)

5.2.10. Tegevusalise tähenduses kasutatakse ka üksikuid e-me- (säile, sade, haue) ja m-tuletisi (andam, kandam, kadum). Kõigi nende tuletiste alusstruktuurid

sisaldavad semantilist lisatähist [SPETSIAALNE].

Näiteks.

Relajalooliste elukate säilmeid säilitatakse mitmes muuseumis.

Sademeid tuli tänavu rohkem kui mitmel eelmisel aastal.

Überkaudsed ülikud pidid andma Kiievi vürstile andamit.

Kas see kandam pole sulle liiga raske?

Toodangu kadum ei tohi ületada ettenähtud protsenti.

5.2.11. "Õigekeelsuse sõnaraamat" pakub tegevusalise tähenduses ka ühe ik-tuletise: kleebik - pealekleebitud sedel, kuid ühtki näidet selle tuletise kasutamise kohta käesoleva töö autor pole leidnud.

5.3. Mis puutub moodustajalause alusstruktuuri teiste elementide edasiandmise lähteverbiga objektiivivahekorras oleva nominalisatsioonikonstruktsiooni puhul, siis saab siin kõnelda põhiliselt vaid tegevussubjekti väljendamisest. Kuna alusstruktuuri objektiivikäändes argument väljendub transitiivsete verbide puhul pindstruktuuris üldjuhul objektina, objektiivivahekorra puhul aga selle käände tähis pindstruktuuris kustutatakse, siis tegevusobjekti edasiandmine käesoleval juhul kõne alla ei tule.

Tegevussubjekti väljendatakse nominalisatsioonikonstruktsioonis genitiivtäiendiga.

Näiteks.

Sinu leid on meie kollektsioonile täienduseks.

(← Sina leiad.)

Kulakute valdused natsionaliseeriti.

(← Kulakud valdavad.)

Sinu väited vajavad tõestamist.

(← Sina väidad.)

tu-liiteliste substantiivide puhul võib tegevussubjekti väljendada ka poolt-konstruksiooniga või elatiiviga (vt. ka Uuspõld 1970).

Sinu poolt kuuldu üllatas meid.

(← Sina kuulsid.)

Jüri poolt väljamõeldu hakkas segunema tegelikkusega.

(← Jüri mõtles välja.)

Sõpradest ümbritsetule polnud kerge juurde pääseda.

(← Sõbrad ümbritsesid.)

Intransitiivsete verbide puhul väljendub süvastruktuuri objektiivikäandes argument harilikult subjektina, seetõttu ei saa intransitiivsetest verbidest tuletatud substantiivide puhul, mida kasutatakse tegevusalisel tähenduses, väljendada ka tegevussubjekti.

Alusstruktuuri teiste elementide edasiandmisel nominalisatsioonikonstruktsioonis ei ole erinevusi lähtelause pindstruktuurist.

Näiteks.

Hommikul turul piimanaiste käest kuuldu

polnud tõsi.

(← /X/ kuulis hommikul turul piimanaiste käest.)

Kas sa tasusid juba maksu telefoni eest?

(← /Sina/ maksad telefoni eest.)

Aknalaua seisab ema kingitus vennatüttele.

(← Ema kingib vennatüttele.)

6

Tegevuskoha väljendamine

6.1. Tegevuse toimumise kohta väljendatakse eesti keele tuletussüsteemi vahenditega suhteliselt harva ja võrdlemisi juhuslikult. Alati sisaldavad need tuletised

ka semantilisi lisatähiseid, mis iga tuletise puhul võivad olla erinevad. Seetõttu seisavad tegevuskohta märkivad verbaalsubstantiivid eesti keele tuletussüsteemis võrdlemisi eraldi ja neid on ilmselt õigem käsitleda iseseisvate leksikaalsete üksustena.

6.2. Kõige aktiivsem sufiks lokatiivivahekorra tähistamiseks verbi ja samatüvelise substantiivi vahel on -la: ravila, hoidla, ujula, nõuandla, asula, levila.

Näiteks.

Pärast tööd koguneti ujulasse ujumistreeningule.

Õigusnõuandlas antakse nõu kõigis juriidilistes küsimustes.

Kolhoosil valmis uus silohoidla.

6.3. us-liitelistest substantiividest on lähteverbiga lokatiivivahekorras kaevandus, asundus, peatus, kauplus, avaus.

Näiteks.

Eesti kaevandustes kaevandatakse põlevkivi.

Bussipeatuses ootas bussi palju rahvast.

Kauplus suleti pühapäevaks.

6.4. u-liitelistest substantiividest väljendab tegevuskohta ladu.

Näiteks.

Puuladu paiknes linna servas.

6.5. ik-liitelistest substantiividest väljendab tegevuskohta peidik.

Näiteks.

Peidikusse oli peidetud mitmesuguseid väärisesemeid.

6.6. e-:me-liitelistest substantiividest tähistab tegevuskohta ase, i₁-liitelistest lekk, ng-liitelistest pöörang.

Näiteks.

Lapsed olid veel asemel, kui külaline tuli.

Lekk parandati selleks otstarbeks kaasavõetud puuplankudega ja laev võis sõitu jätkata.

Vedur sõitis pööranguni, aga ei pööranud, vaid tuli tagasi depossse.

6.7. Omal ajal võttis J.V.Veski tegevuskoha tähenduses kasutusele verbaalsubstantiivi liite -mu, kuid seni on selles rühmas jäänud ainsateks tema loodud tuletised valamu ja elamu (A.Veski 1959: 19).

Näiteks.

Must vesi kallati valamusse.

See elamu näis meie perekonnale elamiseks looduna.

4

VERBAALSUBSTANTIIVIDE VORMILISED DERIVATSIOONIMALLID

1

Tuletusõpetuses moodustab omaette küsimusringi tuletiste morfoloogiline külg, mille all mõtleme seda, missugused sufiksivormid millistel tingimustel ja missugustele tüvedele liituvad. Tuletise formaalsetest tunnustest on olulisemaid, et tuletis on alati sekundaarne, väiksematest märgilistest osistest moodustatud, s.t. tuletis ei saa olla ühemorfeemiline (Marchand 1969: 2, 6). Kindlaks määrata, kas sõna on tuletis või mitte, on mõningatel juhtudel küllalt raske. Tuletussufiksivormid ei pruugi olla alati kõikides vormides eristatavad. Näiteks eesti keeles on rühm verbaalsubstantiive, kus derivatsioonisufiks on vokaal, mis tuleb esile alles sõna muutmisel (lõpp, partitiiv lõppu, vrd. lõppema; künd, kündi, vrd. künnab; peks, peksu, vrd. peksab; leid, leidu, vrd. leiab). Nende tuletiste nominatiivivorme tuleb siiski pidada kahemorfeemilisteks, kus tüvemorfeemile lisandub sufiks nullmorfeemina. Konsonantliidete täielik kuju tuleb esile alles järgkäänetes. Nii näiteks kooligrammatikas k-deverbaalidena käsitletud verbaalsubstantiivide puhul on tegemist kahe eri sufiksivormiga: -k(i) (söök, jook, lõök) ja -k(u) (tulek, olek, hoiak). Morfoloogiliste tuletusvõimaluste poolest erinevad need liited teineteisest.

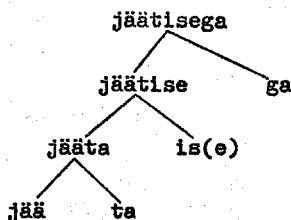
Tuleb silmas pidada ka semantilise seose olemasolu tuletise ja lähtesõna vahel. Eesti keeles on näiteks sõnad jääma ja jäätis häälikuliselt küll sarnase juurega, kuid ometi ei saa pidada neid sõnu tuletuslikult seotuks, tegemist on üksnes homonüümiaga.

Tuleb vahet teha sõna puhtmorfoloogilise (ehk lihtsalt morfoloogilise) ja tuletusmorfoloogilise (ehk lihtsalt tuletusliku) analüüsi vahel. Morfoloogilise analüüsi lõppeesmärgiks on kindlaks teha sõna lõplikud moodustajad, näiteks sõna jäätisega analüüsitakse kui juurmorfeemi jää-, tuletussufiksitate -ta ja -is ning kaasaütleva käände lõpu -ga ühendit. Tuletusanalüüsi eesmärk on aga välja selgitada vahetud moodustajad, sest mitme sufiksiga tuletiste puhul huvitab meid eraldi iga sufiksi ja talle eelneva tüve vahekord, erinevad vahetute moodustajate paarid. Näiteks sõna jäätisega esimeseks vahetute moodustajate paariks on substantiivitüvi jäätis ja kaasaütleva käände lõpp -ga, substantiiv jäätis sisaldab verbitüve jääta- ja verbaalsubstantiivi sufiksi -is, jäätama omakorda koosneb aga juurmorfeemist jää- ja verbisufiksist -ta. Graafiliselt on võimalik erinevust morfoloogilise ja tuletusanalüüsi vahel kujutada järgmiselt:

Morfoloogiline analüüs

Tuletusanalüüs

Vaadeldes keele rikastumist uute sõnadega, s.t. tuletussüsteemi funktsioneerimist tegelikkuses, näeme, et tuletust võib vähem kui ükskõik millist teist süsteemi kujutada ette antud tuletiste (või ka mallide) staatilise kogumina. Tuletussüsteem on lahtine süsteem ja just see eristab teda teistest grammatilistest süsteemidest (vrd. näiteks selliste kinniste süsteemidega* nagu erinevate käänamis- ja pööramistüüpide paradigmat) (Kubrjakova 1965: 14). See on muutuv süsteem ja muutuste kiire tempo tingib selle, et süsteemi tervikuna iseloomustab vaid suhteline stabiilsus ja tema piirid on antud momendil määratud vaid tinglikult. Alati võib tekkida uusi liiteid (meenutatagu näiteks Kreutzwaldi-Grenzteini poolt eesti keelde toodud nna-liidet, J.V.Veski poolt verbaalsubstantiivi sufiksina kasutusele võetud mu-liidet jt.), samuti võib tuntud liidet hakata kasutama teises tähenduses või teistsuguste tüvede puhul. Keele rikastumine uute sõnadega on pidev, katkematu protsess. Osa neist saadakse tuletamise abil. Seetõttu on sõnatuletus vahetult seotud ümbritseva tegelikkuse muutustega. Tuletussüsteemi funktsioneerimisele avaldavad mõju faktorid, mis teiste lingvistiliste süsteemide (fonoloogia, morfoloogia) jaoks on vähem olulised. Nende hulka kuulub kõigepealt antud tuletustüübile vastavate mõistete hulk ja rohkenemise tempo. Näiteks tehnika arengu tõttu laieneb kiiresti tegevuse vahendit, instrumenti tähistavate sõnade hulk. Senised eesti keeles funktsioneerivad derivatsioonimallid ei võimalda tuletada üksnes vahendit märkivat sõna igasugusest verbist. Seepärast on appi võetud tuletuslii-

* Lahtiseks süsteemiks nimetatakse sellist süsteemi, millesse saab lisada uusi liikmeid, kinnisesse süsteemi uusi liikmeid lisada ei saa.

teid, mis algselt märgivad tegijat, isikut, nagu ur-sufiks. Sellisele veel elavale ja keeles küllalt aktiivsele liitele uue tähenduse andmisega tuleb olla kaunis ettevaatlik, poolt-argumentide kõrval ka vastuargumente arvesse võtta, et nende hoolika vaagimise abil jõuda optimaalseimale lahendusele (vt. ka Kasik 1972a).

Teiseks avaldab tuletussüsteemi funktsioneerimisele mõju sõnade hulk, mis oma sisult võivad olla tüvedeks (Arutjunova 1964: 56). Näiteks on eesti keeles väike, kuid tuletuslikult ühtlane rühm aega märkivaid ik-tuletisi, kus sufiks liitub y-partitsiibi tunnusele (olevik, minevik, tulevik, kaduvik). Selle malli järgi keeles enam uusi sõnu ei moodustata, sest see on seotud küllalt kitsa, kinnise mõistete rühmaga.

Neid probleeme käsitlesime lähemalt eelmistes peatükkides. Enam kui keeleväliste teguritega on tuletussüsteemi funktsioneerimine seotud keelesiseste tingimustega. On näiteks ilmne, et tuletusmalli kasutamise ulatus võib olla piiratud foneetiliste teguritega. Nii liituvad vokaaliga algavad sufiksids eesti keeles ainult harukordadel vokaalile. Pikem vokaaltüvi sellise liite ees lüheneb tavaliselt viimase konsonandini (kirjuta-ma → kirjut-us). Kui on aga tegemist vaid ühe-kahe silbiliste tüvedega, siis vokaaliga algavad sufiksids kas ei liitugi või rakendub sellise liite konsonandiga algav variant (hari-dus). Mitmed teisedki sufiksiste variandid (näiteks verbi liide -ta ~ -da) võivad olla seletatavad puhtfonoloogiliste põhjustega.

Oma osa tuletusmallide moodustamisel on ka tuletusaluse tüve morfoloogilisel struktuuril. Eesti keeles on sufiksids, mis liituvad ainult juurele (näiteks -e); teisi, mis liituvad ainult tuletatud tüvele (näiteks -n(a)); kolmandaid, mis liituvad nii juurele kui ka tuletatud tüvele, kuid annavad kummalgi korral eri tähendustega tuletisi (näiteks -u); neljandaid, mis võivad liituda ka tunnustele (näiteks -us); viiendaid, mis

seada ei või (näiteks -ur), jne.

Küllaltki komplitseeritud küsimuste ringi moodustab diakroonia ja sünkroonia vahekord sõnatuletuses (vt. näit. Marchand 1955; Kubrjakova 1965: 15). On selge, et ka tänapäeva keele derivatsioonisüsteemi uurimisel ei saa täiesti mööda minna keeleajaloost, näiteks sellestki, kas ja mil määral laensõnu tuletistena arvesse võtta. Käesolevas töös piirduakse siiski vaid sünkroonilise vaatlusviisiga ja käsitatakse tuletistena kõiki substantiive, kus teiste samatüveliste sõnadega kõrvutades on eristatav tuletussufiks ja verbiga ühine tüvi. Seetõttu jäävad vaatluse alla ka mõned laensõnad, mille puhul on äratuntav verbiga ühine tüvi ja substantiivi sufix sarnane eesti keeles tarvitusel oleva sufixiga. Niisugusel juhul tajub keelekasutaja neid sõnu tuletuslikult seotuna (nagu näiteks treenima ja treening, maalima ja maal, reisima ja reis).

3

Verbaalsubstantiivid moodustavad arvuka tuletiste rühma. Sagedamini esinevad verbaalsubstantiivide sufixid on -mine, -nu, -tu, -ja, -us, -is, -nd(i), -ng(u), m(a), -m(i), -n(a), -ik, -ur, -e, -e-me, -k(u), -k(i), -u, -i₁, -i₂, -a, -ts. Peale nende moodustavad üksikuid verbaalsubstantiive ka üldiselt nimisõnadele liituvad -la ja -lane (näiteks asula, levila; õpilane, teadlane, õpetlane, haritlane, tegelane), tavaliselt omadussõna sufixid -jas ja -kas (elajas, asukas), -ar (söömar, joomar) ning suhteliselt vähe kasutatavad verbaalsubstantiivi sufixid -sk ja -rd (logask, logard, lakard).

Tuletusaluseks võib olla kas lihtverbitüvi (juur), näiteks minema → minek, või verbisufiksi abil mõnest teisest tüvest saadud tuletatud tüvi, näiteks oletama → oletus. Vastavalt sellele saame kaks tuletuslikult erinevat verbaalsubstantiivide rühma. Esimesse, lihttüvest saadud verbaalsubstantiivide hulka arvame ka ju-

hüd, kus tuletuse aluseks on küll lihttüvi, kuid verb on kasutusel ainult tuletusliitega, näiteks mälu, mille tüveks on lihttüvi mäl-, verb aga on ta-sufiksiga mä-letama; samuti möte, tüveks möt-, verb le-sufiksiga mõtlemä. Teise, tuletatud tüvest saadud verbaalsubstantiivide rühma kuuluvad ka sõnad, kus tuletusaluseks on selline tuletatud tüvi, millest verbi ei kasutata: näiteks seadeldig, kuna seadeldama ei ole tarvitusel.

Tüve sõnaliigiline kuuluvus pole formaalsete vahenditega alati kindlalt määratav (näiteks võidakse kahelda tuletussuunas kohama → koha, kohisema → kohin). Neil juhtudel on siinses töös tuginetud tuletiste semantilistele ja süntaktilistele tunnustele, mis kinnitavad teiste verbaalsubstantiividega analoogilise seose olemasolu substantiivi ja verbi vahel.

Verbaalsubstantiivide tuletamise aluseks võivad peale juure ja tuletatud tüve olla ka verbi mõned infiniit-
sed muitevormid: v-partitsiip (olev + ik → olevik), tav-partitsiip (sõidetav + us → sõidetavus), tud-partitsiip (saadetud + is → saadetis), ma-infinitiiv (tulema + us → tulemus). Kui me verbaalsubstantiive semantiliselt iseloomustades eelmistes peatükkides jätsime partitsiipidest moodustatud tuletised vaatluse alt välja põhjendusega, et sisuliselt kuuluvad sellised tuletised ühte rühma pigem adjektiividest kui verbidest moodustatud substantiividega, siis vormilist külge arvesse võttes tuleb neid ikkagi käsitada verbituletistena ning käesolevas peatükis käsitletakse neid koos tüvele liidetud sufiksi abil saadud verbaalsubstantiividega.

Lihttüvesid tähistame sümbolitega V (verb), N (substantiiv), A (adjektiiv), D (adverb). Lihttüvele liituvaid sufikseid (sõnaliigilise kuuluvuse järgi) näitavad samad sümbolid indeksina. Esimese astme tuletisena on verbaalsubstantiivi struktuur V_N (olend). Et aga verb omakorda võib olla tuletis, siis on võimalikud verbaalsubstantiivi struktuuridena ka teise astme tu-

letised V_{VN} (oletus), N_{VN} (kalastaja), A_{VN} (julgustus), D_{VN} (hiline mine), kolmanda astme tuletised V_{VVN} (loetelu), N_{VVN} (käsitelu), A_{VVN} (laiendus), D_{VVN} (vastandamine), N_{NVN} (aeglustamine) jne. Et verbiliitele eelneva tüve koosseis enamasti derivatsioonile mõju ei avalda, tähistame selle tüve sümboliga X, nii et sufiksiga verbist tuletatud substantiivi struktuur on üldjuhul X_{VN} . Kui tuletusaluseks on verbi muutevorm, märgime indeksisse ka selle vormi tunnuse (näiteks V_{ma} 'ma-infinitiv'). Et käesolevas ei piirdu meie huvi üksnes verbaalsubstantiivi üldstruktuuridega, vaid kõne all on konkreetsete sufiksitate kasutamine, siis viimase sümboli N asemel indeksis lisame tuletusmalle fikseerides struktuurile asjaomase sufiksi tähise. Seega on verbaalsubstantiivi oletus tuletusmall V_V+us , kalastaja N_V+ja , aeglustamine $N_{ANV}+mine$ ehk X_V+mine jne.

Käsitluses jääva käesolevas peatükis välja mine-, ja-, nu- ja tu-sufiks, sest nende sufiksitate rakendamise võimalikkus sõltub vaid tuletusaluse tüve semantilisest omadusest, lähtetüve struktuur derivatsioonile mõju ei avalda: verbaalsubstantiivid on võimalikud igasuguse tüvestruktuuriga verbidest.

Regulaarseks võib pidada ka us-sufiksi liitumist v-, tav- ja tud-kesksõnale. Selliste tuletiste moodustamiseks pole samuti formaalseid takistusi (näiteks kaduvus, ühinevus; vaieldavus, lülitatavus; täiendatus, loetus jt.). Tuletus on siin analoogiline adjektiividest us-liiteliste omadust märkivate substantiivide tuletamisega. Osa partitsiipidest moodustatud us-deverbaale on regulaarsete us-tuletiste rühmast tähenduslikult kaugemal, nende tähendus on individualiseerunud, mistõttu tuletusstruktuuri regulaarsus polegi märgatav (näiteks olevus, saadus, loodus). Sama struktuuriga tuletisel võib mõnikord olla nii individuaalne kui ka regulaarne tähendus (nähtus).

4.

Astmehalduseta lihttüvedest moodustavad verbaal-substantiive -us, -is, -ng(u), -m(a), -m(i), -ik, -ur, -u, -k(u), -k(i) ja mõned teised. Huvitav on jälgida vokaaliga algavate sufiksrite liitumist. Fonoloogilised tegurid tingivad siin liitumise konsonandile. Seetõttu on liidete -us, -is ja -ik puhul tuletuse aluseks tavaliselt verbi muutevorm, kuna vokaalsufiks -u asub tüvevokaali asemele.

4.1. $V_{ma}+us$: tulemus, küsimus, kogemus, pärimus, suremus, olemus, elamus, kaemus, loomus jt.

4.2. V_v+us : tabavus, olevus, hajuvus, kuluvus, venivus, väsivus, loovus, pärivus jt.

4.3. $V_{tud}+us$: tabatus, loodus, saadus, päritus, löödus, surutus jt.

4.4. $V_{tav}+us$: küsitavus, loodavus, saadavus, päritavus, valatavus, surutavus jne.

4.5. $V+dus$. Kui us-sufiks liitub astmehalduseta verbi tüvele, rakendub konsonandiga algav variant -dus: harius, segadus.

4.6. $V+us$ on selle verbirühma puhul väga harva rakendatav tuletusmall. On tuua vaid üks näide, kus tüvevokaal kaob: panema → panus. Erandliku tuletusstruktuuriga on avaus, mida on aga võimalik interpreteerida ka denominaalina: ava + us.

4.7. $V_{tud}+is$: tagatis, lamatis, valatis, surutis, ra-jatis, ihutis, segatis, jagatis jne.

4.8. $V+is$. Selle malli rakendatavuse kohta pakub ÕS ühe näite sufiksi liitumisest i-lisele lihttüvele: venima → venis, keeles laiemalt kasutatavaks pole see mall aga saanud.

4.9. V_{ma}+ik: sasimik, valimik.

4.10. V_v+ik: olevik, minevik, tulevik.

4.11. V+ik: imik.

4.12. V+dik: söödik, joodik.

-ik on astmevahelduseta lihttüvede puhul väikese aktiivsusega sufiks, ükski tuletusmall pole näidete poolest eriti arvukas. Tüvele liitumise korral rakendub konsonandiga algav variant -dik, erandiks on imik, kus tüvevokaal kaob.

4.13. V+ur: mõjur, puhur, ujur, ajur, segur. Sufiks liitub enamasti u-tüvelistele verbidele, erandiks on ajama → ajur, segama → segur.

4.14. V+u: jagu, segu, tänu, elu, aju, mälu, tulu, pesu, olu, mõju, kulu. -u liitub selles verbirühmas enamasti a- või e-tüvelistele verbidele, harvem u-tüvelistele (vaid mõju ja kulu).

4.15. V+k(u): levik, valik, panek, minek, tulek, olek, rabak. -k(u) liitub vaid kaheasilbilistele esmaväلتeliste tüvedele, erandiks on käik. u-tüvelistele astmevahelduseta verbidele -k(u) ei liitu.

4.16. V+k(i): söök, jook, lõök, müük, saak, ujuk. Üldreeglina liitub -k(i) pika vokaaliga ühesilbilistele tüvedele. Erandlikult on selle malli järgi tuletatud ujuk. Sama mall on ilmselt aluseks ka tuletisele püük, mille lähteverb on küll astmevahelduslik: püüdma, tuletus on aga seotud nõrga astme vormiga ja tuletise struktuur sarnaneb astmevahelduseta verbidest tuletatud substantiivide struktuuriga.

4.17. V+ng(u): oleng, lamang, häving, valang, valing, areng, alang. Tüvevokaal harilikult ei muutu, selle poolest on erandlik tuletus valama → valing. Samast verbist

on olemas ka reeglipärane tuletis valang. Ühesilbiliste tüvede puhul liitub -ng(u) pikemale vormile: sööming, jooming, looming, lööming. Siin on raske määrata, kas tegemist on deverbaalide või denominaalidega, s.t. kas tuletuse aluseks on ma-infinitiv, m-liiteline verbaalsubstantiiv või hoopis mine-tuletis, kusjuures viimasel juhul -ng(u) asendab osa sufiksist (vrd. näiteks analoogilist tuletusvahetorda ng(u)-substantiivide ja ne-liiteliste verbide vahel: arenema - areng, alanema - alang). Viimase seisukoha kasuks näib kõnelevat ka i-vokaal sufiksi ees. u-liitelistele verbidele -ng(u) ei liitu.

4.18. $V+m(a)$: sööm, joom, loom, läheb löömaks, on käima peal. m(a)-substantiivid on kasutusel vaid ühesilbilistest verbitüvedest, osa neist vaid fraseoloogilistes ühendites.

4.19. $V+m(i)$: sõnum, ravim, tulem. Tuletuse aluseks on kaheasilbilised esmavärtelised verbid.

Peale nimetatute on andnud astmevahelduseta verbidest üksikuid tuletisi veel mallid $V_{ma}+ar$ (söömar, joomar), $V+nik$ (elanik, asunik), $V+la$ (asula, ravila), $V+kas$ (asukas), $V+jas$ (elajas), $V+sk$ (logask), $V+rd$ (logard), $V+mu$ (elamu, valamu). Üksikuid tuletisi on andnud ka reeglipäraselt astmevahelduslike verbide puhul rakenduvad tuletusmallid $V+e$ ja $V+e:me$, millest kummagi kasutamise kohta on üks näide: aje, ase.

5

Astmevahelduslikest tüvedest moodustatakse verbaalsubstantiive eeskätt järgmiste sufiksrite abil: -e, -e:me, -u, -i₁, -ur, -ng(u), -is, -us, -ik, -k(u), -m(i) ja -nd(i). Peale nende tüvede, mille astmevahelduslikkus avaldub verbi muuteis, tuleb pidada astmevahelduslikeks ka selliseid, mille tugev ja nõrk aste tulevad esile liitumisel sufiksi-

tega, näiteks nihkuma, aga nihe; hooldama, aga hoole. Koos astmevahelduslike tuletamata tüvedega on otstarbekas käsitleda ka astmevahelduslikke tuletatud verbitüvesid (välja arvatud le-liitelised), sest verbaalsubstantiivide tuletamise võimalustelt on nad sarnased. Näiteks saab nii tuletamata kui ka tuletatud astmevahelduslikest tüvedest e-tuletisi: määre, õpe, aga ka näide, saade. Astmevahelduseta tuletatud tüvedest ja le-liitelistest verbidest selliseid tuletisi ei moodustata.

5.1. V+e: kate, kõide, küte, lõige, süüide, tõuge, hõige, pilge, viide, toime, tõrje, määre, lause, vanne, tõlge, teke, ohe, oie, muie, luure, vihje, teade, liide, anne, tunne, valve, karje, hüpe, häire jne. See mall on astmevahelduslike verbitüvede korral kõige aktiivsem. Sufiks liitub nominatiivis ainult nõrga astme tüve konsonandile.

5.2. V+e:me: iste, gen. istme; märke, märkme; liige, liikme; lahe, lahkme; sade, sademe; lade, lademe; säile, säilme; tärge, tärkme.

5.3. V+u: lõpp, part. lõppu; hoid, hoidu; maks, maksu; murd, murdu; sulg, sulgu; seis, seisu; leid, leidu; mäng, mängu; rutt, ruttu; sõit, sõitu jne. u-tuletised moodustavad teise arvuka tuletiste rühma. Astmevahelduslikest verbidest tuletatud u-substantiivid on nominatiivis harilikult ühesilbilised ja tuletussufiks tuleb esile alles käänamisel. Sufiks langeb verbi tüvevokaaliga kokku juhtudel nagu maht, mahtu; kaal, kaalu; usk, usku; juht, juhtu. Esmavälistest laadivahelduslikest tüvedest moodustatud u-substantiividel nähtub tuletussufiks ka nominatiivis: lugu, vedu, kadu, nägu, tegu.

5.4. V+i₁: jaht, jahti; juht, juhti; rööv, röövi; reis, reisi; kõnd, kõndi; sünd, sündi; sund, sundi. Astmevahelduslikest tüvedest moodustatud i₁-substan-

tiivid on samuti nominatiivis ühesilbilised ning tuletussufiks tuleb esile vaid käänamisel. Enamik tuletisi on tuletusvahekorras i-tüveliste verbidega, nii et tuletussufiks langeb kokku verbi tüvevokaaliga. Üksikutel juhtudel on tuletusaluseks a-tüvelised verbid: külv, külvi; lüps, lüpsi; künd, kündi; and, andi. -u ja i₁ on siin kirjeldatava struktuuri puhul ajalooliselt sama sufiksi variandid. Sõltub tuletusaluseks oleva verbi foneetilistest omadustest, kumba varianti tuletise moodustamiseks on rakendatud. Tänapäeva keele seisukohalt tuleb neid siiski käsitada kahe eri liitena.

5.5. V+ur: vedur, tegur, laskur, kaevur, sidur, lonkur, õppur, leidur, lendur, reetur jne. Tuletusmall on rakendatav nii laadi- kui vältevahelduslikele verbidele. Verbi tüvevokaal asendub sufiksi vokaaliga.

5.6. V+ng(u): õping, treening, solvang, määrang, haarang, uuring, nauding, leping, toiming, toodang, hinnang, õitseng, loeng, soeng, laeng. Tüvi on selle tuletusmalli puhul nõrgas astmes, sufiks liitub harilikult tüvevokaalile, välja arvatud üksikud erandid: astang, loojang, tehing. u-tüvelistele verbidele -ng(u) ei liitu.

5.7. V+ng(i): istung, kutsung. -ng(i) liitub vaid u-tüvelistele astmevahelduslikele verbidele.

5.8. V+is: küpsis, keedis, keeris, kütis, kleebis, tõmmis, täidis, pööris, petis, topis. Sufiks liitub nõrgale astmele, tüvevokaal asendub sufiksi vokaaliga.

5.9. V_{tud}+is: suletis, seotis. Need sõnad on ilmselt tuletatud ta-liitelistest verbidest moodustatud ig-tuletiste analoogial, aktiivseks pole selline tuletusmall aga saanud.

5.10. V_{ma}+us: pihtimus, sündimus, uskumus, pakkumus, tellimus, katsumus, uurimus, eksimus, tingimus, lugemus, nägemus jne.

5.11. V_v+us: tegevus, haaravus, sündivus, tingivus, kaaluvus, määravus, lugevus jne.

5.12. V_{tav}+us: loetavus, sõidetavus, kuuldavus, usu-tavus, nähtavus, täidetavus jne.

5.13. V_{tud}+us: loodus, nähtus, haaratus, kuuldus, määratus, treenitus, uuritus, tingitus.

5.14. V+us: nõidus, sulgus, sundus, langus, märkus, õppus, katus, hütus, matus, hoius. Mall on suhteliselt väheaktiivne, verbi tüvevokaal asendub sufiksi vokaaliga. Vokaaltüvelistest astmevahelduslikest verbidest moodustatud tuletiste tüvi on tugevas astmes, konsonanttüveliste verbide puhul liitub -us nõrgale astmele.

5.15. V+ik: voolik, jooksik, peidik, lüpsik, saadik, soosik, laulik, istik, roomik, hüplik, kõidik, õplik, kaevik, sihik, kandik, sütik, heidik, katik. Tuletusmall on võrdlemisi aktiivne, sufiksi vokaal asendab verbi tüvevokaali.

5.16. V_{ma}+ik: lugemik, katmik, istmik (?).

5.17. V_v+ik: kaduvik.

Vormitunnusele liitub -ik vaid üksikute verbide puhul. Kumbki mall pole keeles laiemalt kasutatavaks saanud.

5.18. V+k(u): seisak, pöörak, nähvak, käänak, laksak, hoiak, loojak, uinak, kõnnak. Tüvi on nõrgas astmes, vokaal liite ees on -a ka mitte-a-liste tüvede puhul.

5.19. V+m(i): arstim, juhtum, kandam, andam, ilmum, kudum, kadum, hõljum, lugem, veerem.

5.20. V+ts: hüpits, tõmmits, kaabits, klopits, mär-gits, näpits, kombits. Tüvi on nõrgas astmes. Eramasti liitub -ts i-tüvelistele verbidele, üksikute a-tüveliste lähteverbide tüvevokaal on asendunud i-ga.

5.21. V+el: möötel, märkel, hoidel, jootel, süstel, hõõrel, viskel, väänel. Tüvevokaal asendub sufiksiga vokaaliga, tüvi on tugevas astmes.

5.22. V+nd(i): väljund, visand, kaevand, vastand, loend, tõend, õigend, ühend, lahend, laiend, rakend, täiend, teisend. nd(i)-sufiksi vahakord tuletuse aluseks olevate tüvedega on üks keerulisemaid küsimusi selle verbirühma puhul. Tundub loogilisem seostada seda tüüpi tuletisi tuletuslikult vastavate nda-liiteliste verbidega, mitte tuletamata tüvedega, sest enamikule nda-liitelistest verbidest vastavad nd(i)-substantiivid - ka neil juhtudel, kui sufiksita verbi ei kasutatagi. Ka oma semantiliselt omadustelt ja foneetiliselt kujult on need tuletised sarnased nda-sufiksiliste verbidega. Kuigi sufiks liitub siin juurele, tundub otstarbekas pidada nd(i)-substantiivide tuletuskäiku rööbitiseks nda-verbide tuletamisega: verbijuurest saab kas paralleelselt tuletada nii nd(i)-liitelise substantiivi kui ka nda-liitelise verbi või ei saa kumbagi. Täpsemad tuletusmallid on võimalik nd(i)-substantiivide kohta anda siis, kui on läbi uuritud ka nda-liiteliste verbide tuletamise võimalused. On mõeldav veel selline interpretatsioon, et siin on tegemist nda-liitelistele verbidele liitunud i₁-sufiksiga, mis tuleb esile alles järgkäänetes (analoogiliselt vahekorrale külvama - külv).

Paljude nd(i)-tuletiste puhul on verbi tüvevokaal muutunud: märgend, lõigend, juhend, varjend, liigend, pakend, tõugend; käsund, sulund. Neid substantiive on ilmselt õigem interpreteerida e- ja u-liiteliste substantiivide tuletistena, s.t. denominaalidena (ka sisuliselt on nende vahakord e- ja u-liiteliste substantiividega tihti analoogiline vahekorraga padi - padjand).

Ühe tuletise annab astmevahelduslikust verbitüvest ka rd(i)-sufiks: lakard.

Verbaalsubstantiivi tuletusaluseks olev verbitiivi võib ka ise olla tuletis. Verbaalsubstantiivid on teise astme tuletised, kui substantiivi sufiks liitub juurest ja verbisufiksist koosnevale tüvele (kõne-le-mine, tule-t-is, enne-ta-mine). Kolmanda astme tuletistel võib olla tüves kaks verbiliidet, näiteks saa-vu-t-us, verbiliide võib liituda tuletatud substantiivile, näiteks pid-ur-da-mine, julg-us-ta-ja jne. Kõigil sellistel juhtudel sõltuvad verbaalsubstantiivide tuletamise võimalused tüve viimasest verbiliitest. Nagu juba öeldud, ei mõjуста sellele verbiliitele eelneva tüve koosseis ja sõnaliigiline kuuluvus üldreeglina verbaalsubstantiivide tuletamise võimalusi. Järgnevalt on antud ülevaade verbaalsubstantiive tuletavate sufiksitate liitumisvõimalustest ja aktiivsusest tüve viimasest verbiliitest lähtudes.

6.1. ta-, sta-, rda-, nda-, lda-liittega tüved.

6.1.1. X_V+us : ehmatus, vallutus, laotus, lainetus, külmetus, avastus, hammustus, ahastus, arvestus, sõnastus, võimendus, loendus, askeldus, kritseldus, pidurdus jne. Tuletusmall on aktiivne, rakendub enamiku selle rühma verbide puhul. us-tuletised struktuuriga N_V+us võivad vormiliselt ühte langeda tu-adjektiividest saadud substantiividega, vrd. näiteks valutama → valutus ja valu → valutu → valutus. Kui sel juhul on verbist peale mine-tuletise veel teinegi lühem sõna us-tuletistega samas tähenduses võimalik, siis us-tuletist harilikult ei kasutata: on peale valutamise veel valu, siis valutust valu(tamise) tähenduses ei kasutata. Kuid näiteks kasutus ei ole tähenduslikult sama mis kasu ja seetõttu on kasutuse kahesisulisus paratamatu.

6.1.2. $X_{VV}+us$: lahustavus, koondavus, võimendavus, külmetavus, askeldavus, eraldavus jne.

6.1.3. $X_{Vtav} + us$: eraldatavus, kirjutatavus, lahendatavus, lahustatavus, käivitavus, summutatavus jne.

6.1.4. $X_{Vtud} + us$: koondatus, eraldatus, lahustatus, võimendatus, pingutatus, moonutatus, kasutatatus jne.

6.1.5. $X_v + is$: jäätis, moonutis, peletis, punetis, leiutis, esitis, vajutis, moodustis, mälestis, kivis-
tis, nikerdis, laaberdis, soperdis, vooderdis, esildis, seadeldis, koondis jne. Tuletusmalli suhteliselt väiksem aktiivsus võrreldes malliga 6.1.1. on tingitud is-sufiksi hilisemast ja vastuoluderohkest kasutuselevõtmisest (vt. lk.80 jj.), mingit formaalset takistust is-tuletiste moodustamiseks paralleelselt us-tuletistega selles verbirühmas ei ole.

6.1.6. $X_v + i_2$: uinuti, summuti, alaldi, osuti, läliti, võimendi, käiviti, kõristi, pinguti, kustuti, kui-
vati, lahusti jne.

6.1.7. Ühest ta-liitelisest verbist on olemas ka ik-tuletis: põletik.

6.2. u-, i-, bu-, bi-, tu-(du-)liitega tüved.

6.2.1. $X_{Vma} + us$: peegeldumus, eraldumus, kõhkumus, haignestumus, aegumus, pettumus, veendumus, toitumus, nõrdimus, heldimus, kiindumus jne.

6.2.2. $X_{Vv} + us$: aeguvus, eralduvus, kõhuvus, peegeldu-
vus, muutuvus, pettuvus, toituvus jne.

6.2.3. $X_v + us$: muutus, tutvus, kärbus, lääbus. See tuletusmall on eelmistega võrreldes tunduvalt vähem aktiivne, laiemalt kasutatavaks on saanud vaid kaks sõna.

6.3. ne-liitega tüved.

6.3.1. $X_{Vma} + us$: esinemus, kitsenemus, hilinemus, koha-
nemus, laienemus jne.

6.3.2. X_{V+us} : arenevus, alanevus, kitsenevus, hilinevus, laienevus, esinevus jne.

6.3.3. ne-liitelistest verbidest on loodud ka üksikuid ik-tuletisi, nagu põgenik (vaevalt küll aga võlgnik).

6.4. tse- ja le-liitega tüved.

6.4.1. X_V+us : kavatsus, haletsus, manitsus, häälit-sus, igatsus, hoolitsus, kahetsus, valitsus; õmblus, kõnelus, vaidlus, teesklus, vaatlus, maadlus, tõmblus, sädelus, kaklus, kümblus, suplus jne. Tuletusmall on produktiivne, s.t. seda saab rakendada kõigi tse- ja le-liiteliste verbide puhul.

6.4.2. X_{V+us} : valitsevus, teesklevus, sädelevus, tegelevus, vaatlevus, hoolitsevus jne.

6.4.3. $X_{Vtav+us}$: kavatsetavus, manitsetavus, valitse-tavus, vaieldavus, vaadeldavus, õmmeldavus jne.

6.4.4. $X_{Vtud+us}$: kavatsetus, valitsetus, hoolitsetus, teeseldus, kõneldus, vaieldus jne.

6.4.5. X_V+u : õnnitelu, käsitelu, mõtiskelu, arutelu, esitelu, eritelu, kaalutelu. See tuletusmall on rakendatav vaid 3- ja enamasilbilise tüvega le-liitelistele verbidele, seejuures rakendub le-liite variant, kus -le liitub vokaaltüvele.

6.5. ise- ja a-liitega tüved.

6.5.1. $X_V+n(a)$: krabin, pragin, mürin, mühin, vidin, podin, kohin, virin, sahin, kolin, halin, vurin jne. Selle malli järgi on võimalik tuletada verbaalsubstantiive kõigist ise-liitelistest onomatopoeetilistest ja deskriptiivverbidest.

6.5.2. X_V+a : müha, müra, kola, koha, jama, lora, hala, kära. a-tuletised vastavad a-liitelistele verbidele.

6.5.3. X_V+us : krabisevus, mürisevus, halisevus, vurisevus, podisevus, mühavus, halavus, kohavus jne.

Nagu selgub, on tuletatud verbitüvedest substantiive moodustavate sufiksitate hulgas absoluutse produktiivsusega liidete järel kõige aktiivsem us-liide. us-tuletised on võimalikud kõigi verbiliidete puhul, ent refleksiividel, ne-, ise- ja a-liitelistel verbidel saab tuletusaluseks olla vaid muutevorm. Ülejäänud substantiiviliidete aktiivsusest saab tuletatud verbide rühmas rääkida põhiliselt ainult kausatiivide ja faktitiivide puhul, millele võivad liituda ka -is ja -i₂ ning spetsiaalselt ainult üht tüüpi verbidele liituvad -n ja -a.

7

Eesti keele verbaalsubstantiivide tuletusmallidest annab koondülevaate järgnev tabel nr. 1, mis näitab erinevate sufiksitate kombineerimise võimalusi eri tüvetüüpidega. Tabelist on välja jäetud sufiksids, mille liitumise võimalused on seotud vaid lähtetüve semantiliste omadustega, s.t. -mine, -ja, -nu, -tu.

⊕ tähistab tuletiste rühmi, kuhu võivad kuuluda igasuguse struktuuriga (nii tüvest kui infiniitsetest vormidest moodustatud) tuletised.

+ tähistab tuletiste rühmi, kuhu võivad kuuluda ainult verbi tüvest moodustatud tuletised.

0 näitab, et tuletuse aluseks võib olla vaid verbi infiniitne vorm.

Tühi lahter näitab, et antud tüüpi tuletisi ei ole.

Erandlikud ja üksikud tuletised on kirjutatud vastavasse lahtrisse.

Tabel 2

Sufiks	Tuletise nomina- tiiv	1 silp			2 silpi			3 või enam silpi		
		III v.	I v.	II v.	III v.	I v.	II v.	III v.		
-us			panus	+	+	+	+	+		
-is			venis	+	+	+	+			
-nd(i)		+	+	+						
-ng(u)		+	+	+						
-m(a)		+								
-m(i)			+		+					
-n(a)			+							
-a			+							
-k(i)		+	ujuk							
-k(u)			+	+						
-e			+	+						
-e:-me			+	+						
-i ₁		+								
-i ₂						+	+			
-u		+	+			+	+			
-ik			imik	+	ist- mik kat- mik	+				
-ur			+		+					
-ts				+						
-el					+					

Tuletuse võimalikkus või mittevõimalikkus ei sõltu ainult lähtetüve morfoloogilisest struktuurist. Küllalt oluline on ka lähtevormi f o n e e t i l i n e struktuur. Võimalikest foneetilistest derivatsioonimallidest annab ülevaate tabel nr. 2. Erandliku struktuuriga tuletised on kirjutatud vastavasse lahtrisse. Silpide arv on loetud tuletise nominatiivis, välde on tuletise nominatiivi sõnavälde.

Nagu eelesitatatu kinnitab, valitsevad verbidest substantiivide tuletamisel kindlad seaduspärasused. Erilist muuret ei tekita selged rühmad, kus tuletuse aluseks olla võivad verbid on kindlalt piiritletud ja tuletusmallid küllalt suure hulga üldkeeles tarvitataivate sõnade näol oma eluõigust kinnitanud. Nende kõrval on üldkeeles, veelgi rohkem aga terminoloogias üksikult seisvaid tuletisi, mis ei vasta kas morfoloogilistele või foneetilistele derivatsioonimallidele. Suhtumine sellistesse "individualistlikesse" tuletistesse ei tarvitse ilmtingimata olla eitav. Näiteks tuletised lugemik ja kaduvik on oma morfoloogilise tuletusmalli poolest kahtlemata erandlikud astmevahelduslike verbide rühmas. Võrreldes neid aga vastavate astmevahelduseta tüvedega, võime märgata hoopis teist reeglipärasust, nimelt et esmavärtlite tüvede puhul kiipub -ik moodustama kolmesilbilise nominatiiviga tuletisi. Selle malli järgi on lugemik ja kaduvik täiesti reeglipärased tuletised. Veelgi enam: sama malliga saab seletada ka, miks tuletised põletik ja põgenik on keeles üldkasutatavad, kuigi nad on oma morfoloogilise tuletusstruktuuri poolest erandlikud (reeglipäraselt ei liitu -ik tuletatud tüvedele).

Tuleb veel vaadelda foneetiliste ja morfoloogiliste derivatsioonimallide vahet. Tuletise vastuvõtavuse seisukohalt on keelekasutaja jaoks ilmselt olulisem vastavus foneetilisele mallile, eriti kui sõna tähendus on individuaalselt piiritletud ja keelekasuta-

jale selgeks tehtud. Näiteks on üldkeeles kindla ja püsi-
siva koha omandanud inik. Verbaalsubstantiivide rühmas
pole see tuletis reeglipärane, aga samasuguse struktuu-
riga tuletisi leiame denominaalide (pimik, isik, vi-
hik) ja i-tüvelistest verbidest moodustatud k-tuletis-
te hulgast (levik, valik), mis kindlasti on soodustanud
selle sõna levikut. Tuletise vahekorrad imema-verbiga pole
keelekasutaja poolt enamasti tajutav ja selliselt loo-
dud sõnale võib teda ellu saates anda suvalise tähendu-
se. Kui on oluline, et uus sõna oleks selgesti tajutav tu-
letusaluse tüve ja sufiksi ühendina, siis peab sõna tule-
tamisel kindlasti arvestama keeles olemasolevaid morfoloo-
gilisi derivatsioonimalle. Terminoloogias on tuletusaluse
sõna tähendus harilikult tuletise tähendusega kindlas
sisulises seoses. Seetõttu on oluline, et uus sõna oleks
ka morfoloogilis-tuletuslikult kindlas vahekorras lähte-
vormiga. Morfoloogilise derivatsioonimalli järgi loodud
sõnale ei saa sõnalooja anda enam suvalist tähendust, vaid
selle üle otsustab keelekasutaja ise oma keelepädevuse põh-
jal. Terminoloog määrab ainult uue sõna kitsama, indivi-
duaalse kasutussfääri olemasoleva alustähenduse piires.

Keelde on aja jooksul siiski tekkinud ka erandliku
häälikulise kujuga tuletisi, nagu näiteks avaus, M.Underi
loomingus esinevad hõllaus, sõnaus ja ehk veel mõned tei-
sed. Neid väljaspool keelt seisvaiks kuulutada pole vaja,
nende ebareeglipärasust on aga tarvis näidata selleks, et
sellist struktuuri ei võetaks mallina eeskujuks uute sõna-
de moodustamisel.

5

ÜLDISTUSI JA JÄRELDUSI

Valdav osa uustuletisi on terminid. Terminile esitatav põhioõue peaks olema, et ta ei tohi olla mitmeselt tõlgendatav. Seega on terminoloogia (aga ka üldkeele) seisukohalt küllalt tähtis, et liitel oleks kindel tähendus või siis vähemalt oleks see tuletuse aluseks oleva tüve kaasabil üheselt määratav. Üksiksõnade tähendused võivad olla muidugi väga individuaalsed ja pole mõeldav sufiksi tähendust nii kitsaks piirata, et liite tähendus ja tuletusaluse tüve tähendus kokku annaksid täielikult iga tuletise individuaalse sisu. Ühe sufiksi kasutamine annab meile ikkagi ainult tuletiste rühma, millel on oma kindel ja objektiivselt piiritletud derivatiivne tähendus, s.t. teatud semantilised tunnused on omased kõigile sellesse rühma kuuluvatele sõnadele. Need tunnused lisanduvad tuletise semantilisse kirjesse sufiksi liitmisega. Sufiksitate tähendused on keeles juba kindlaks kujunenud, neid ei saa ignoreerida ega sufiksile kokkuleppeliselt mingit "parajasti vajalikku" tähendust anda. Olemasoleva tähenduse piires on siis mõeldav lisada sufiksile veel muid, tema tähendust konkreetsemalt piiritlevaid semantilisi tähiseid, määrata tuletise individuaalne kasutus sfäär. Eriti on see vajalik terminite puhul.

Olukorra teeks lihtsamaks, kui igal sufiksil oleks üks kindel alustähendus. Eesti keele sufiksitel on neid

aga sageli mitu. Sel juhul sõltub tuletise tähendus sageli tuletusaluse tüve semantilistest või ka morfoloogilistest omadustest. Muidugi ei ole tuletussüsteem nii täiuslik, et spetsiaalselt selgeks õppimata oleks võimalik väljaspool konteksti üheselt määrata iga tuletise tähendust. Osa tuletisi on kasutusel koguni mitmes tähenduses, sel juhul on tuletise tähendust võimalik avada vaid konteksti abil. Nii näiteks tähistab küte nii tegevusprotsessi (Kütteperiood lõppes) kui ka tegevuse vahendit (Küte on otsa lõppemas).

Eesti keele sufikseid semantiliste väljade kaupa rühmitades võime eristada sufikseid, mille abil saab tuletada substantiive isiku ja asjade väljas, ning sufikseid, mille abil saab tuletada substantiive tegevuse ja asjade väljas. Tegevuse ja isiku väljale ühiseid sufikseid eesti keeles ei leidu. Käesolevas kokkuvõtvas peatükis iseloomustame esmalt üksikuid sufikseid nende kasutamise seisukohalt praktilises sõnatuletuses ning seejärel anname derivatiivsete tähenduste kaupa võimalikud tuletusmallid, millest edasises sõnaloometöös tuleks lähtuda.

1. -mine on kõige ühesemalt piiritletava kasutusfääriga sufiks eesti keeles. See on produktiivne sufiks, mille abil on võimalik tuletada substantiive peaaegu kõigist verbidest. mine-sufiksit kasutatakse ainult predikaatnominalisatsioonides, kui tuletusaluse verbi leksikaalne kirje jääb tuletusprotsessi tagajärjel muutumatuks. Näiteks vaidlemine, helistamine, tegemine, hüppamine, muutmine jne. Osa mine-tuletisi on üldise tähenduse kõrval kasutatavad ka lisatähisega [SPETSIAALNE] (võimlemine, laulmine jt.).

2. -us on aktiivsemaid verbaalsubstantiivi sufikseid eesti keeles, samuti on tema tähenduste skaala küllaltki lai. Valdav osa us-tuletistest esineb pre-

dikaatnominalisatsioonides. Enamasti eeldavad nad alusstruktuurides ajalise piiratuse tähist (juhtumus, lõikus, suplus, kaklus, piiksatus, koputus jne.), ajalisel määratlemata tegevusprotsessi tähenduses kasutatakse us-tuletisi põhiliselt liitsõna esikomponendina (kirjutuslaud, jaotuskava, puhastusvahend), harvem iseiselt (langus, viimistlus, liiklus).

Selle põhitähenduse kõrval on osa us-tuletisi lähteverbiga faktiivi-, objektiiviv- või instrumentaalivahekorras, harvem agentiivi- või lokatiivivahekorras. Enamasti on sellised substantiivid kahetähenduslikud; neid on võimalik kasutada ka predikaatnominalisatsioonides. Vrd. Meie riigi valitsus tuli kokku Kremli ja Valitsusohjad (=valitsemisohjad) on tal kõvasti käes; Ekspeditsiooni varustus pakiti ja Varustusosakond suleti.

Argumentnominalisatsioonide puhul sõltub tuletise tähendus suures osas tuletusaluse verbi semantilistest omadustest. Nii on tegevusalisena üheselt mõistetavad sellised us-tuletised nagu valdus, eeldus, pärandus, annetus, kingitus, mõistatus, sest tuletusaluste verbide tähendus ei luba seostada nendega vahendit või tulemust. Tegevuse vahendina on üheselt mõistetavad näiteks volitus, varustus, kuulutus, mille lähteverbiga pole võimalik seostada tulemust või alist. Tegevuse tulemusena on mõistetavad luuletus, pajatus, jutustus.

Suur hulk us-tuletisi on interpreteeritavad mitmeti ja nende kasutusafäär suures osas kokkuleppeline. Osa neist on kasutusel ka mitmes tähenduses. Nii tähistavad toimetus ja kirjastus nii tegevuskohta kui ka tegijate kollektiivi, tõestus ja sillutus niihästi tegevuse vahendit kui ka tulemust. Tegevusalise tähenduses on kasutatavad vaid niisuguste verbide tuletised, millega tegevuse tulemust või vahendit seostada pole semantiliselt võimalik. Semantilisest vaatekohast jäid käesolevas töös käsitlese alt välja partitsiipidest moodus-

tatud us-tuletised. Sellistele tuletistele on omane rida semantilisi iseärasusi, mis ühendavad neid pigem adjektiiv- kui verbituletistega. Rida us-tuletisi on oma semantilistelt omadustelt tuletusalusest verbist nii kaugel, et nende vahetõrge tuletusaluse verbiga on individuaalne, ainult ühele tuletisele omane. Selliseid us-substantiive on seadus, elamus, seisus, katus, tulemus, pärimus, vaatus. Need tuleb esitada iseseisvate leksikaalsete üksustena.

3. -e on us-liite kõrval aktiivsemaid verbaalsubstantiivisufikseid eesti keeles. e-tuletisi kasutatakse samades funktsioonides kui us-tuletisigi, nad liituvad vaid eri tüüpi verbidele (vt. 4. ptk.).

Enamikku e-tuletistest kasutatakse predikaatnominalisatsioonides. Osa neist eeldab alusstruktuuris ajalise piiratuse tähist (hüpe, torge, palve, äie, hauge, visp jne.), osa ajaliselt määratlemata tegevust (teke, kuule, makse, õpe jne.). Viimaseid kasutatakse enamasti liitsõnade esikomponendina (kuuldetoru, kinkeakt, päästekomando). Osa e-tuletisi on ajalise piiratuse suhtes neutraalsed, neid saab kasutada nii ühel kui teisel juhul. Selliseid e-tuletisi on näiteks tõmme, haagre jt. Vrd.

Ahju tõmme on pärast remonti tublisti paranenud.

Järsu tõmbega vabastas ta oma käe.

Hädavaevu jõudsid nad kombitsate haardeulatusest välja.

Ta võttis vastase tugevasti haardesse.

Osa e-tuletisi on kasutusel ka tegevuse tulemuse, tegevusliku või tegevuse vahendi märkimiseks. Enamik neist võib esineda ka predikaatnominalisatsioonides.

Vrd. näiteks

Ma ei kuulnud kaaslaste kutset.

Saali pääses vaid kutse ettenäitamisel.

Filmigrupi võtteperiood kestis aprillist septembrini.

Kaks paremini õnnestunud võtet saatis fotograaf ajakirjale.

Välisjoote korraldamine on vajalik igas mesilas.

Mesilasi tuleb esiti joote juurde harjutada mõne tilga mee abil. (KK)

Tühja puguga lendasid mesilased korjele. (KK)

Päevane kõige suurem korje on olnud üle 18 tsentneri.

Argumentnominalisatsioonides on tegevuse tulemusena ühelselt mõistetavad võrse, paise, tarre, hüüve jne., sest nende tuletamise aluseks olevad verbid ei saa siduda endaga instrumentaali- või objektiivivahekorras argumenti. Tegevusalisena sobivad kasutamiseks rüübe, veste, väide, tunne, sest vastavate verbide puhul ei saa rääkida tegevuse tulemusest või vahendist. Tegevuse vahendina kasutatavad võie, täide, kutse, määre ei saa tähistada tegevuse tulemust või alist, sest lähteverbide semantilised omadused ei luba seostada objektiiv- või faktitiivikäandes argumenti.

Kui tuletusaluseks on verb, mis võib siduda endaga erinevaid argumente, on tähendus kokkuleppeline. Mõnikord on koguni üks ja sama sõna eri teadusaladel kasutusel eri tähenduses. Nii tähistab liide meditsiinis tegevuse tulemust, lingvistikas aga tegevusalist. Et eesti keeles on mitmeid sufikseid, mis võivad liituda sama tüüpi verbidele, siis enamasti e-substantiivid argumentnominalisatsioonides mitmes tähenduses ei esine. Näiteks tähistab kõide vaid tegevuse tulemust, tegevuse vahendina (mis samuti oleks mõeldav tähendus) on kasutusel kõidis või kõidik. Jne.

Rida e-substantiive on tuletusalusest verbist tähenduslikult nii erinevad, et nende vahekord tuletusaluse verbiga pole sünkrooniliselt tajutav. Eri leksikaalsete

üksustena tuleb leksikonis anda näiteks sellised e-tuletised nagu murre, maitse, anne, ilme, tehe, katse, teene.

4. u- ja i₁-sufiksit käsitleme koos, sest nad on ühtviisi kasutatavad. -u ja -i₁ liituvad osaliselt samasse morfoloogilisse tüüpi kuuluvatele sõnadele nagu -e. Ka semantilise vahekorra poolest tuletusaluste verbidega on need substantiivid sarnased. Seetõttu on osast verbidest samatähenduslikuna kasutusel nii e- kui u- (või i₁-)tuletis. Valdav enamik u- või i-tuletisi on kasutatavad vaid predikaatnominalisatsioonides. Osa neist eeldab alusstruktuuris ajalise piiratuse tähist (sööt, piiks, hüüd, tegu, nähv), osa tähistab vaid ajaliselt määratlemata tegevust (kulg, kasv, sund, künd). Enamik u- ja i₁-substantiive on predikaatnominalisatsioonides ajalise tähise suhtes neutraalsed, tähistades nii ajaliselt piiratud kui ka piiramata tegevust, vrd. Jälgi tema kiiret jooksu, aga 400 meetri jooks; rännulust, aga kokkuvõtted suvistest rändudest; jahihooaeg, aga kahepäevane jaht jne.

Argumentnominalisatsioonides kasutatakse u- ja i₁-tuletisi harva. Tegevusalisena võivad esineda sellised u-tuletised nagu laul, laen, leid, mäng, tants, ost, maks, i₁-tuletistest and ja kink. Kõik nad on argumentnominalisatsioonides üheselt interpreteeritavad, sest tuletusaluste verbide semantilised omadused ei võimalda tegevuse tulemust või vahendit tähistava laiendi olemasolu. Tegevuse tulemust märgivad vaid üksikud u-tuletised: segu, sääst, liit; i₁-tuletistest vaid maal. Tegevuse vahendit tähistavad toit, mälu, taip, kleep, kraap. Nagu näeme, on kahe viimase tähendusrühma puhul u- ja i₁-sufiksi aktiivsus minimaalne, mistõttu seda tüüpi tuletisi pole ilmselt otstarbekas juurde soetada.

Üksikuid u- ja i₁-tuletisi kasutatakse ka märkimaks tegevuskohta: ladu, tõus, lekk.

Eraldi leksikaalsed kirjed tuleb anda näiteks sellistele u-substantiividele nagu lugu, nägu, loom, pesu, jagu.

5. ng-tuletised on kasutatavad põhiliselt predikaatnominalisatsioonides. Sufiks liitub sama tüüpi verbidele nagu -e ja -u (-i₁), kuid eeldab alusstruktuuris alati ajalise piiratuse tähist (toiming, loojang, sööming, puhang, haarang jt.). Erandi moodustavad vaid areng, õit-seng, häving.

Argumentnominalisatsioonides on ng-sufiksi aktiivsus minimaalne. Tegevuse tulemusena on kasutatavad vaid too-dang, hinnang, looming.

6. k-tuletised on samuti kasutatavad enamasti predikaatnominalisatsioonides. Nad kas eeldavad alusstruktuuris ajalise piiratuse tähist (seisak, hüpak, rabak, rännak, lөөk) või on ajalise määratluse suhtes neutraalsed, nagu käik, tulek, minek, püük, müük (vrd. käik rektori juurde, aga sündmuste käik). Mõned k-liitelised substantiivid on kasutatavad ka tegevusalisena (jook, sөөk, jääk) või tegevuse tulemusena (valik, saak). Eraldi leksikaalsete kirjetena tuleb leksikonis anda mur-rak, toimik, õpik, annak.

7. m(a)-tuletised on kasutatavad vaid predikaatnominalisatsioonides (saam, käim, lөөm, viim, joom, sөөm). m(i)-tuletised võivad olla tuletusaluse verbiga faktitiivi- (kulum, kudum, sulam), objektiivi- (andam, kandam, kadum) või instrumentaalivahekorras (ravim, arstim, ajam), sõltuvalt tuletusaluse verbi semantilistest omadustest.

8. Ainult argumentnominalisatsioonides kasutatakse ja-, nu-, tu-, ur-, el-, ts-, is-, i₂-, nd-, ik- ja e-me-sufiksit.

8.1. -ja tuletab põhiliselt lähteverbiga agentiiivahekorras olevaid substantiive (õpetaja, laulja, magaja,

rändaja). Sageli kasutatakse ja-sufiksit ka selliste nominalisatsioonide puhul, kus alusstruktuuri lisandub semantiline tähis [ELUKUTSE] (õpetaja, luuletaja, ehitaja jt.). Üksikuid ja-tuletisi kasutatakse ka tegevuse vahendi märkimiseks (vahustaja, hävitaja), kuid see ei takista nende kasutamist ka tegija isikuna. Liitsõnalised ja-tuletised, mis esinevad tegevuse vahendina ja kus ja-tuletis koos eelneva täiendsõnaga moodustab semantiliselt lahutamatu terviku, tuleb anda leksikonis omaette üksustena (kuulipilduja, miiniristleja, tolmuimeja, koorelahutaja, kruvikeeraja, korgitõmbaja, pilvelõhkuja jmt.).

8.2. nu-sufiksit kasutatakse tuletusaluse verbiga agentiivivahekorras olevate substantiivide tuletamiseks siis, kui alusstruktuuris sisaldub ajatähis [MINEVIK] (lõpetanu, uppu, eksinu jt.).

8.3. tu-sufiksit kasutatakse tuletusaluse verbi tegevusega objektiivivahekorras olevate substantiivide tuletamiseks, kui lähteverbi süntaktilised omadused tingivad pindstruktuuris objekti ja kui alusstruktuuris sisaldub ajatähis [MINEVIK] (armastatu, kiidet, petetu; õpitu, loodu, lubatu jt.).

8.4. ur-sufiks tuletab nii isikut elukutse või tegevusala järgi kui ka tegevuse vahendit või instrumenti märkivaid sõnu. Nende eristamisel on üldkeeles selge tendents. Kolmandavärtelistest kahesilbilise tüvega verbidest tuletatud substantiivid tähistavad eranditult isikut: laskur, rändur, lendur, hulkur, piilur, pettur, sihtur, tuupur, nuuskur, leidur, kaevur, valvur, õppur jt. Tegevusega instrumentaalivahekorras olevaid substantiive tuletatakse aga ainult esmavärtelistest verbidest: vedur, sudur, pidur, puhur, segur, jagur. Nimetatud eristusviis on keeles nii juurdunud, et sellest ei ole üldkeeles mitte ühtegi erandit. Seda arvestamata on aga erialase tarvituse jaoks loodud suur hulk kolmandavärtelisi ur-liitelisi teh-

nikatermineid, mis märgivad instrumente või mehhanisme, näiteks nihkur, märkur, kandur, kallur, kulgur, lõikur, tõstur jpt. Verbi semantika alusel on vahetegemine instrumenti ja isikut märgivate kolmandaväلتeliste ur-tuletiste vahel enamasti võimatu (välja arvatud üksikud erandid, kus isik semantiliselt kõne alla ei tule, nagu näiteks nihkur), seega jääb enamik neist kahemõtteliseks: ühelt poolt tähendus, mille neile annaks keelekasutaja intuitsiivselt, oma keelepädevuse järgi, ja teiselt poolt sõnaloojate antud tähendus. (Vt. selle kohta ka Kasik 1972a.) Kirjeldatud vahet tuleks edasises tuletuspraktikas arvestada, kasutades kolmandaväلتelistest verbidest vahendit märgivate substantiivide tuletamiseks i₂- (näit. muundi), el-, ik-, ts- või veel mõnda muud liidet ning jättes ur-sufiksile selle verbirühma puhul tema olemasoleva ja keeles ammu kindlakskujunenud tähenduse: tegija isik elukutse või põhitegevusala järgi. Eriti soovitaks vahendisufiksina julgemalt kasutada el-liidet: see ei ole tähendustega üle koormatud (kasutatakse ainult selles tähenduses) ja morfoloogiliselt saab teda liita peaaegu kõigile neile tüvedele, millele ur-igi. Näiteks ei tundu laadel põrmugi halvem laadurist (aga vrd. laadur - sihtur); laoturi asemele võiks samuti edukalt pakkuda laotlit, kui mitmel pool ei oleks juba tarvitusel teine reeglipärane tuletis laoti. Paralleelselt kasutatakse tuletisi märkur, märkel, märgits. Võiks peatuma jääda kahe viimase juurde, määrates ühtlasi kindlaks kummagi individuaalse kasutusfääri. Ka -ts on üksnes tegevuse vahendit märgiv sufix. Ka sufix -i₂ tuletab üksnes lähteverbiga instrumentaalivahekorras olevaid substantiive, kuid tema rakenduspiirkond erineb eespool toodud sufixsite rakenduspiirkonnast.

8.5. is-tuletisi kasutatakse põhiliselt tegevuse tulemuse märkimiseks (kaevis, eraldis, korrutis, jagatis, kirjutis, ehitis). Osa is-substantiive on kasutusel ka tege-

vuse vahendit märkivatena. Soovitada võib neid siis, kui tegevuse tulemus ei ole semantiliselt võimalik (täidis, juhis, elatis, tagatis) või on tulemuse tähenduses kasutusel mõne teise sufiksi tuletis (näit. kõidis, vrd. kõide). Kahemõtteliseks jääb selliste tuletiste tähendus nagu vooderdis (kas vooderdamise tulemus või vahend?), vajutis (kas see, millega vajutatakse, või see, mis on (tugevasti kinni) vajutatud?) jt.

Osa is-tuletisi on kasutusel ka tegevusalisena, põhiliselt verbidest, millega tulemust seostada ei saa, nagu sisaldis, säilis, poetis, näidis, mälestis, hoidis.

Verbidest, mis ainsa laiendina võivad seostada endaga agentliivis argumenti, on võimalik moodustada is-tuletisi ka tegevuse sooritaja märkimiseks, kui alusstruktuuris sisaldub subjektiivse hinnangu tähis [NEGATIIVNE] (eputis, petis, lõhverdis, vaterdis).

Eraldi leksikaalsete üksustena tuleb esitada sellised is-tuletised nagu kütis, topis, õeldis, venis, seadis, jätis, tehis, jäätis.

8.6. nd-substantiivid tähistavad põhiliselt nda-liiteliste verbidega märgitud tegevuse tulemust (omand, arend, rebend, loend, kaevand, visand). Kui nda-liitelist verbi ei saa laiendada faktitiivikäändes argument, võivad nd-substantiivid tähistada ka tegevuslist: pärand, liisand.

8.7. ik tuletab substantiive põhiliselt tegevuse vahendi märkimiseks (kaabik, kõidik, sihik, kandik, külvik jt.). Kui tuletusalusele verbile ei saa lisada instrumentaalikäändes argumenti, võivad ik-tuletised tähistada ka tegevusalist semantilise tähisega ELUS (saadik, soosik, leidik, heidik) või tegijat isikut subjektiivse hinnangu tähisega [NEGATIIVNE] (söödik, joodik, tõusik, jooksik). Tegevuskohta märgib peidik. Rida ik-substantiive tuleb anda iseseisvate leksikaalsete üksustena: põletik,

vedik, kasvik, lugemik, röövik, väänik, sütik, päästik.

8.8. e-me-liitelised substantiivid võivad tähistada tegevuse tulemust (tõuse, märke, tärke, kaabe) või vahendit (kanne, pääse, kaitse, iste, kõide, pööre). Semantiliselt need enamasti välistavad teineteist.

Tegevusalist märgivad selliste verbide tuletised, mis teisi argumente omada ei saa: säile, sade, veere, haue.

9. Toodagu lühidalt ka nominalisatsioonikonstruktsioonide muude elementide väljendamise erinevused, võrreldes tuletuse aluseks olevate lausetega. Tegevussubjekti väljendatakse predikaatnominalisatsioonides ajaliselt piiritletud tegevuse puhul ja argumentnominalisatsioonides põhiliselt genitiiviga (vaenlase rünnak), ajaliselt piiritlemata mine-tuletiste puhul poolt-konstruktsiooniga (kindluse ründamine vaenlase poolt). Kui tuletusaluseks on intransitiivne verb, väljendatakse tegevussubjekti alati genitiiviga (minu ärkamine). Genitiivi kõrval võib tegevussubjekti väljendada ka ablatiiviga (aia kirjeldus onult) ning retsiiprooksete verbide puhul vahel-konstruktsiooniga (kaklus nende vahel). Kui tegevussubjekt esineb ka maatrikslause mingi elemendina, võib ta nominalisatsioonikonstruktsioonis jääda väljendamata (Koormavedu pole hobusele kerge).

Tegevusobjekti väljendatakse genitiiviga enamasti ajaliselt piiritlemata predikaatnominalisatsioonide (kindluse ründamine), samuti tegijat ja tegevusvahendit märkivate nominalisatsioonide puhul (elevandi tapja). Ka teistes nominalisatsioonitüüpides võib tegevusobjekti väljendada genitiiviga, see võimalus sõltub oluliselt nii tegevussubjekti kui -objekti semantilistest tähistest [ELUS]_v[ELUTU] (matemaatika õpingud). Ajaliselt piiritletud predikaatnominalisatsioonide puhul võib tegevusobjekti väljendada ka elatiiviga (tähelepanekud olukorrast), allatiiviga (hin-

nang aabitsale) või kaassõnalise kohta-konstruksiooniga (tähelepanekud olukorra kohta). nu-tuletiste puhul sõltub tegevusobjekti käänne tuletusaluse verbi objektirektsioonist (keelt õppinu, aga instituudi lõpetanu).

Muude laiendite väljendamisel nominalisatsioonikonstruktsioonides ei ole olulisi erinevusi võrreldes lähtelausetega. Vaid tegevuse tulemust väljendavate tuletiste korral esineb tuletusaluse verbi intralokaalne laiend lokaalsena (ehitis väljakul). Predikaatnominalisatsioonides võib tegevuse vahendit edasi anda nominatiivse täiend sõnaga (aurjahutus).

10. Lõpuks esitame kokkuvõtlikult tuletusmallid, mida edasises tuletuspraktikas järgida tuleks.

10.1. Predikaatnominalisatsioonides on ajaliselts määrata tegevuse puhul alati võimalik kasutada mine-sufiksit: mallid $V+mine$ (laulmine) ja X_V+mine (tuletamine). Selle kõrval võib le-liiteliste kolme- ja enamasilbilise tüvega verbide korral kasutada malli X_V+u (käsitelu), ise-liiteliste verbide korral X_V+n (sisin), a-liiteliste verbide korral X_V+a (müha) ja astmevahelduseta ühesilbiliste verbide korral $V+m$ (saam). Kui tegevust tähistav substantiiv esineb liitsõna täiendosisena, võib kasutada tuletusmalli $V+u$ (pesupäev, voolukiirus) astmevahelduseta verbide puhul lisaks veel $V+k$ (levikuala), astmevahelduslike puhul $V+e$ (päästerõngas). ta-(da-), le- ja tse-liiteliste verbide korral sobib tuletusmall X_V+us (ehitusmaterjal, õmb-lusvabrik).

Praegu esineb terminoloogias selles osas ebaühtlust, edaspidi peaks seda printsiipi liitsõnaliste terminite moodustamisel teadlikumalt järgima. Uue ÖS-i koostamisel ongi seda arvesse võetud (Kull 1970: 390).

Kui tuletusaluse verbi tegevus on ajaliselts piiritletud, kasutatakse predikaatnominalisatsioonides tuletusmalle $V+ng$ (sööming, kutsung) ja $V+k$ (panek, rünnak),

astmevahelduslike verbide korral lisandub neile veel V+e (vöte), V+u (tegu), V+i₁ (reis). ta-(~da-), le- ja tse-liiteliste verbide korral sobib tuletusmall X_V+us (liigutus, arutus, kavatsus).

10.2. Tegijat isikut tähistavaid substantiive saab igasuguse tüvestruktuuriga verbidest tuletada ja-sufiksi abil: V+ja (otsija), X_V+ja (lõpetaja). Kui tuletusaluses struktuuris sisaldub ajatähis [MINEVIK], kasutatakse agentiivnominalisatsioonides malle V+nu (eksinu) ja X_V+nu (lõpetanu). Kui tuletusaluses struktuuris sisaldub presupositsioonina semantiline tähis [ELUKUTSE], kasutatakse malle V+ja (müüja) ning X_V+ja (õpetaja, õmbleja), astmevahelduslike lähteverbide korral ka tuletusmalli V+ur (lendur, hulkur). Kui tuletusaluses struktuuris sisaldub subjektiivse hinnangu tähis [NEGATIIVNE], sobivad tuletusmallid V+ik (söödik, jooksik), ta-(~da-)liiteliste verbide korral X_V+is (eputis, käperdis). Kui tuletusalusesse struktuuri lisandub ka tähis [KOLLEKTIIVNE], on võimalik kasutada tuletusmalli X_V+us (valitsus, toimetus).

10.3. Tegevuse tulemust tähistavate substantiivide saamiseks kasutatakse astmevahelduslike verbitüvede puhul põhiliselt malli V+e (võrse, toode), tulemust jäägina märgib ka V+e:me (kraasmed, lõikmed). Astmevahelduseta lähtetüvede puhul on võimalik V+k (saak) ja V+m (kudum). ta-(~da-)liiteliste lähteverbide puhul saab kasutada enamikul juhtudel malli X_V+is (ehitis, tuletis), mõnede verbide puhul ka X_V+us (vigastus, joonistus), nda-liiteliste verbide korral V+nd (rakend, lahend).

10.4. Igasugust tegevuse vahendit on võimalik tuletada astmevahelduslike lähteverbide korral mallide V+u ja V+e järgi (toit, kate), ta-(~da-)liiteliste verbide korral sobivad X_V+us ja X_V+is (takistus, väetis). Semantilise tähisega [SPETSIAALNE] saab esmavärtelistest kahe silbilise tüvega verbidest tuletada vahendit mallide V+ur ja

V+e:me järgi (mõjur, side), astmevahelduslike verbide korral rakenduvad mallid V+ts, V+ik ja V+el (kaabits, tõmmik, viskel). ta- (~ da-)liiteliste verbide korral kasutatakse malli X_V+I_2 (koputi), teiste liidetega X_V +ja (ristleja).

ts-, ik- ja el-liite kitsamad tähenduspiirkonnad antud derivatiivse tähenduse raames tuleks kindlaks määrata kokkuleppeliselt. Keelepädevuse põhjal seda teha ei saa, kuna nende liidete tähendusi üldkeeles ei eristata või eristatakse vaid üksiksõnuti.

10.5. Tegevusalisena võib astmevahelduseta lähtetüvede korral kasutada malli V+k(i) tuletisi (söök, jook), astmevahelduslike lähteverbide korral V+u (leid), V+is (hoidis), V+e:me (säile), harvem ka V+e (väide) ja V+m(i) (kandam). ta- (~ da-)liitelistest verbidest saab selle tähendusrühma puhul kasutada mallide X_V +us ja X_V +is järgi moodustatud tuletisi (kingitus, hõrgutis). Kui tuletusaluses struktuuris sisaldub ajatähis [MINEVIK], saab kasutada tuletusmalle V+tu (loetu) ja X_V +tu (armastatu). Semantilise tähtsusega [ELUS] saab tegevusalist tähistavaid substantiive astmevahelduslikest verbidest tuletada ka malli V+ik abil (saadik, soosik).

10.6. Tegevuskohta saab tuletada mallide V+la (uju-la, nõuandla), V+mu (elamu, valamu) ja X_V +us abil (kauplus, kaevandus). Kõik substantiivid sisaldavad semantilisest liisainformatsiooni.

11. Eesti keele sufiksrite mitmetähenduslikkust silmas pidades tuleb muidugi nentida, et mitmemõttelisust me üldkeeles alati vältida ei saa ja ilmselt pole see vajalikki, terminoloogias aga peaksime võimalust mööda sellest hoiduma. On ju siingi mitmeselt tõlgendatavaid tuletisi, millest me lihtsalt enam lahti ei saa: nad on keeles liiga tugevasti juurdunud või ei võimaldagi tüvi kasutada mitmeid eri liiteid. Enamasti on aga teadliku keelekasutuse korral võimalik paljudest seni ettejäänud

karidest kõrvale hoida, eriti nii rikkaliku tuletussüsteemiga keele puhul, nagu seda on eesti keel.

K I R J A N D U S

- Aavik, J. 1914. -line ja -lik lõpulisel omadussõnad, Järjev.
- Aavik, J. 1936. Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, Tartu.
- Ahlqvist, A. 1877. Suomen Kielen Rakennus, Helsinki.
- Ahrens, E. 1843. Grammatik der Estnischen Sprache Revalischen Dialektes, Reval.
- Arutjunova, N. 1961 = Н.Д.Арутюнова, Очерки по словообразованию в современном испанском языке, Москва.
- Bach, E. 1968. Nouns and Noun Phrases. - Universals in Linguistic Theory, New York : 90 - 122.
- Bubrich, D. 1955 = Д.В.Бубрих, Историческая морфология финского языка, Москва.
- Chomsky, N. 1965. Aspects of the Theory of Syntax, Cambridge, Mass.
- Chomsky, N. 1968. Remarks on Nominalization. - Readings in English Transformational Grammar, Waltham, Mass. : 1 - 36.
- Collinder, B. 1960. Comparative Grammar of the Uralic Languages, Stockholm.
- Décsy, Gy. 1965. Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft, Wiesbaden.
- Erelt, M. 1970. Adjektiivide gradatsioon ja komparatsioon eesti keeles. I. - Keel ja struktuur 4, Tartu : 3 - 77.
- Fillmore, Ch. 1968. The Case for Case. - Universals in Linguistic Theory, New-York : 1 - 99.
- Fillmore, Ch. 1968a. Lexical Entries for Verbs. - Foundations of Language, vol. 4, No. 4 : 373 - 393.
- Fillmore, Ch. 1968b. Types of Lexical Information. - Working Papers in Linguistics 2, Columbus, Ohio : 65 - 103.

- Fillmore, Ch. 1971. Some Problems of Case Grammar. - Working Papers in Linguistics 10, Ohio : 245 - 265.
- Fleischer, W. 1971. Wortbildung der deutschen Gegenwartsprache. 2., unveränderte Auflage, Leipzig.
- Fraser, B. 1970. Some Remarks on the Action Nominalization in English. - R.A.Jacobs & P.S.Rosenbaum (eds.), Readings in English Transformational Grammar, Waltham, Mass. : 83 - 95.
- Györke, J. 1935. Die Wortbildungslehre des Uralischen (Primäre Bildungssuffixe), Tartu.
- Hajdú, P. 1966. Bevezetés az uráli nyelvtudományba, Budapest.
- Hakulinen, L. 1941. Suomen kielen rakenne ja kehitys I, Helsinki.
- Hakulinen, L. 1954. Lokaalirakenneattribuuteista. - Viritäjä : 90 jj.
- Hermann, K.A. 1905. Eesti keele grammatik, Jurjev.
- Householder, F. 1962. Review of : R.B.Lees, The Grammar of English Nominalizations, Baltimore, 1960. - Word 18 : 326 - 353.
- Hurt, J. 1886. Die estnischen Nomina auf -ne purum, Helsingfors.
- Hurt, J. 1903. Eesti sõnadest -line lõpuga. Keeleteaduse line seletus ja juhatus kirjameestele ja kooliõpetajatele, Tartu.
- Isačenko, A. 1954 = A.B.Исаченко, Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким. Морфология, ч. I, Братислава.
- Jespersen, O. 1958 = O.Есперсен, Философия грамматики, Москва.
- Jögever, J. 1919. Eesti keele grammatika. I aasta, Tartu.
- Jögever, J. 1920. Eesti keele grammatika. II aasta, Tartu.
- Kaplinski, J. 1968. Liitsõna moodustamise tüübid eesti keeles (generatiivse grammatika seisukohalt). - Keele modelleerimise probleeme 2, Tartu : 297 jj.

- Kaplinski, J. 1971. On Nominative and Predicative Semes in Estonian. - Annual Meeting of the Research Group for Generative Grammar. Abstracts, Tartu.
- Kasik, R. 1968. Omastavalise täiendi subjektilisusest ja objektilisusest mine-konstruktsioonis. - Keel ja struktuur 2, Tartu.
- Kasik, R. 1970. Lähtelause subjekt ja objekt deverbaalsubstantiivilistes nominalisatsioonides. - Keel ja struktuur 4, Tartu : 121 - 133.
- Kasik, R. 1970a. Some Problems of the Semantic Analysis of Verbal Nouns. - Annual Meeting of the Research Group for Generative Grammar. Abstracts, Tartu : 19 - 22.
- Kasik, R. 1972 = P.Казик, Об отглагольных существительных в эстонском языке. - Вопросы советского финно-угроведения. Языкознание. Тезисы докладов, Саранск : 137 - 138.
- Kasik, R. 1972a. Sõnatuletuse teooriast ja praktikast. - Keel ja Kirjandus, nr. 1 : 25 - 27.
- Kask, A. 1938. J.V.Veski ja eesti oskussõnastikud. - Eesti Keel : 65 - 90.
- Kask, A. jt. 1951. Eesti keele grammatika VIII klassile, Tallinn.
- Kask, A. jt. 1951a. Eesti keele grammatika X klassile, Tallinn.
- Kask, A. 1955. Fr.R.Kreutzwaldi poolt tarvitusele võetud liide -na (-nna) eesti keeles. - TRÜ toimetised nr. 38. Ajalookeeleteaduskonna töid, Tallinn : 30 - 42.
- Kask, A. 1968. Eesti keele grammatika III. 1. vihik. Liitsonad ja sõnade liitumisviisid eesti keeles, Tartu.
- Kask, A. 1969. Deverbaalsetest is-tuletistest. - Emakeele Seltsi Aastaraamat 14-15, Tallinn : 45 jj.

- Kettunen, I. 1924. Lauselikmed eesti keeles, Tartu.
- Kiefer, F. 1970. Swedish Morphology, Stockholm.
- Knüpffer, A. 1814. Ueber die Bildung und Ableitung der Wörter in der ehstnischen Sprache. - Beiträge III : 1 - 46.
- Kont, I. 1955. Isikut märkivad sufiksilised nimisõnad eesti keeles. Dissertatsioon filoloogiateaduste kandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Käsikiri TRÜ eesti keele kateedris, Tartu.
- Kont, I. 1957. Eesti nominaalsufiksi -sk päritolust ja semantikast. - Emakeele Seltsi Aastaraamat III, Tallinn : 104 - 115.
- Kont, I. 1963. ur-sufiksist eesti keeles. - Nonaginta, Tallinn : 158 - 164.
- Kubrjakova, E. 1965. = E.C.Кубрякова, Что такое словообразование?, Москва.
- Kull, R. 1970. Quo vadit eesti õigekeelsussõnaraamat. Sõnamoodustuse sihiseadeid. - Keel ja Kirjandus, nr. 7 : 390 - 404.
- Küsimusi - vastuseid 1961. - Keel ja Kirjandus, nr. 7 : 441.
- Lakoff, G. 1965. On the Nature of Syntactic Irregularity. Harvard Computational Laboratory, Report No. NSF-16.
- Lees, R.B. 1960. The Grammar of English Nominalizations, Baltimore.
- Lees, R.B. 1966. On a Transformational Analysis of Compounds: A Reply to Hans Marchand. - Indogermanische Forschungen 71 : 1 - 13.
- Lehiste, I. 1969. "Being" and "Having" in Estonian. - Foundations of Language 5, No. 3 : 324 - 341.
- Lehtisalo, T. 1936. Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe. - Mémoires de la Société Finno-ougrienne LXXXII, Helsinki.
- Levkovskaja, K. 1952 = K.A.Левковская, О словообразовании и его отношении к грамматике. - Вопросы теории и истории языка, Москва.

- Levkovskaja, K. 1960 = К.А.Левковская, *Немецкий язык*, Москва.
- Lindén, E. 1954. Paikallissijaattribuutista. - *Virittäjä* : 290 jj.
- Lyons, J. 1966. On the "notional" Theory of the "parts of speech". - *Journal of Linguistics*, vol. 1, No. 2 : 209 - 236.
- Marchand, H. 1955. Synchronic analysis and wordformation. - *Cahiers Ferdinand de Saussure*, No. 13, Geneve.
- Marchand, H. 1965. The Analysis of Verbal Nexus Substantives. - *Indogermanische Forschungen* 70 : 57 - 71.
- Marchand, H. 1969. The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation, München.
- McCawley, J. 1968. Lexical Insertion in a Transformational Grammar without Deep Structure. - *Papers of the 1968 Regional Meeting, Chicago Linguistic Society*, Chicago : 71 - 80.
- McCawley, J. 1969. Tense and Time Reference in English. Preprint.
- Mikuš, F. 1957. = Ф.Микуш, Обсуждение вопросов структурализма и синтагматическая теория. - *Вопросы языкознания*, № I.
- Motsch, W. 1968. Der kreative Aspekt in der Wortbildung. /*Matemaatilise lingvistika alane konverents Balatonszabadis. Teesid (rotaatorpaljundus)* ✓
- Mägiste, J. 1929. Eesti ss-ainelisest deminutiivsufiksist. - *Eesti Keel* : 69 - 75.
- Nagy, F. 1969. A lexicális szóképzés. - *Általános nyelvészeti tanulmányok* VI.
- Nurm, E. 1933. Kas tegijanimi ja teonimi on pöördõna vormid? - *Eesti Keel* : 161 - 165.
- Potihha, Z. 1970 = З.А.Потиха, *Современное русское словообразование*, Москва.
- Rajandi, H. 1965. Nihetest lingvistika probleemiasetuses. - *Keel ja Kirjandus*, nr. 11 : 659 - 668 ja nr. 12 : 741 - 750.

- Rajandi, H. 1969. Eesti impersonaali ja passiivi süntaks. Väitekirj filoloogiakandidaadi kraadi taotlemiseks, Tallinn, ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Raun, A., Saareste, A. 1965. Introduction to Estonian Linguistics, Wiesbaden.
- Remmel, N., Riikoja, E., Valgma, J. 1964. Eesti keele grammatika IX-XI klassile, Tallinn.
- Remmel, N., Valgma, J. 1968. Eesti keele grammatika. Käsi-raamat, Tallinn.
- Revzina, O. 1969 = O.Ревзина, Структура словообразовательных полей в славянских языках, Москва.
- Rohrer, C. 1966. Review of: R. B. Lees, The Grammar of English Nominalizations, Baltimore 1960. - Indogermanische Forschungen 71 : 161 - 169.
- Ross, J. 1967. Auxiliaries as Main Verbs. Preprint.
- Rätsep, H. 1956. i-sufiksiliistest verbidest eesti keeles. - Emakeele Seltsi Aastaraamat II, Tallinn : 74 - 89.
- Rätsep, H. 1972. Eesti keele lihtlause mallidest ja nende esitamise meetodikast. - Keel ja struktuur 6, Tartu : 25 - 86.
- Rätsep, H. 1972a. Valentsiteooriat ja selle kriitikat. - Keel ja struktuur 7, Tartu : 119 - 149.
- Rätsep, H. 1973. Elementaarlaused eesti keeles. - Keel ja struktuur 8, Tartu.
- Saareste, A. 1938. Konsonantide afektiivsest geminatsioonist eestis, Tartu.
- Schachter, P. 1962. Review of Lees: The Grammar of English Nominalizations. - International Journal of American Linguistics 28 : 134 - 145.
- Smirnitcki, A. 1959 = А.И.Смирницкий, Лексикология современного английского языка, Москва.
- Soboleva, P. = П.А.Соболева, Исследования словообразовательной системы на основе порождающей модели. - Keele modelleerimise probleem 3, Tartu : 157 - 171.

- Szinnyei, J. 1922. Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Zweite, verbesserte Auflage, Sammlung Göschen 463, Berlin und Leipzig.
- Szinnyei, J. 1927. Magyar nyelvhasználat. Hetedik, javított és bővített kiadás, Budapest.
- Zemskaja, E. 1963 = E.A. Земская, Как делаются слова?, Москва.
- Zemskaja, E. 1973 = E.A. Земская, Современный русский язык. Словообразование. Москва.
- Zoltan, S. 1969. Some Problems of Word-Formation within the Framework of a Generative Grammar. - International Conference on Computational Linguistics. Preprint No. 59. (= Coling 1969).
- Tesnière, L. 1959. Eléments de syntaxe structurale, Paris.
- Uuspõld, E. 1964. Liitumisest abinõu märkiva täiendõnaga deverbaalterminites. - Kirjakeel, Tallinn : 81 jj.
- Uuspõld, E. 1966. Määrusliku deg-, mate-, nud- (~ nuna-) ja tud- (~ tuna-) konstruktsiooni struktuur ja tähendus. - Keele modelleerimise probleeme 1, Tartu.
- Uuspõld, E. 1970. On the Agent Adverbial in the tud-Construction. - Annual Meeting of the Research Group for Generative Grammar. Abstracts, Tartu : 38 - 43.
- Veski, A. 1959. J.V. Veski eesti kirjakeele sõnavara arendajana. - Emakeele Seltsi Aastaraamat IV, Tallinn : 17 - 25.

- Veski, J.V. 1923. Kas "põletispuu" või "põletuspuu". - Eesti Kirjandus : 288.
- Veski, J.V. 1930. Küsimused ja kostused. - Eesti Keel : 70 - 72, 144.
- Veski, J.V. 1933. Need kolm vastust. - Eesti Keel : 28 - 29.
- Veski, J.V. 1948. Murdekeele kasutamise võimalusi eesti kirjakeele arendamisel. - Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Teaduslik sessioon 23.-29. aprillini 1947. E. Ühiskonnateaduste osakonna istungid, Tartu : 135 - 149.
- Veski, J.V. 1956. Ebakohti eesti kirjakeele sõnavaras. - Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, Tallinn : 103 - 112.
- Villup, A. 1969. Adverb eesti keeles, Tallinn.
- Vinogradov, V. 1952 = В.В.Виноградов, Словообразование и его отношения к грамматике и лексикологии. - Вопросы теории и истории языка, Москва.
- Vääri, E. 1972. Eesti keele grammatika keskkoolile, Tallinn.
- Wiedemann, F. 1875. Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte, St.-Petersbourg.
- Õim, H. 1971. Predicates, Nouns and Referring Structures. - Annual Meeting of the Research Group for Generative Grammar. Abstracts, Tartu : 62-73
- Õim, H. 1971a. Isiku mõistega seotud sõnarühmade semantiline struktuur eesti keeles. - Keele modelleerimise probleeme, Tartu : 3 - 226.

S u f i k s i t e i n d e k s

- a: 40, 121, 137
- ar: 108, 113
- e: 36, 43, 81-82, 88, 98, 113-114, 129-131, 137, 138,
139
- e:-me: 82, 90-91, 99-100, 103, 113-114, 131, 136, 138,
139
- el: 91, 117, 134, 139
- i₁: 38, 45-46, 91, 98, 103, 114, 131, 138
- i₂: 88-89, 119, 134, 139
- ik: 73-74, 89, 96, 100, 102, 107, 112, 116, 119, 124-125,
134, 135-136, 138, 139
- is: 74, 80-81, 87-88, 99, 111, 115, 119, 134-135, 138,
139
- ja: 70-72, 76-77, 91, 132-133, 138, 139
- jas: 108, 113
- kas: 108, 113
- k(i): 37-38, 45, 83, 99, 104, 112, 132, 138, 139
- k(u): 37-38, 45, 83, 104, 112, 116, 132, 137, 139
- la: 102, 108, 113, 139
- lane: 74-75, 108
- m(a): 39, 113, 132, 137
- m(i): 83, 91, 99-100, 113, 116, 132, 138, 139
- mine: 32-35, 127, 137
- mu: 103, 113, 139
- n(a): 40, 120, 137
- nd(i): 82-83, 99, 117, 135, 138
- ng(u): 39, 44, 83, 103, 112-113, 115, 132, 137
- nik: 75, 113
- nu: 72, 77-78, 133, 138
- rd: 113, 117
- sk: 108, 113
- ts: 90, 116, 134, 139

- tu: 96-97, 133, 139
- u: 37, 44-45, 88, 97-98, 102, 112, 114, 120, 131-132,
137, 138, 139
- ur: 72-73, 90, 112, 115, 133-134, 138-139
- us: 38-39, 42-43, 75-76, 80-81, 87, 98, 102, 110-111,
115-116, 118-120, 121, 127-129, 137, 138, 139

SEMANTIC AND MORPHOLOGICAL DERIVATION PATTERNS
OF THE ESTONIAN VERBAL NOUNS

Reet Kasik

S u m m a r y

New words constantly enter a language. One way of their formation is their derivation by means of affixes. The aim of the present study is to present derivation rules (both semantic and morphological-phonetic) of verbal nouns possible in Estonian, and which should be taken into consideration in the derivation of new words.

Chapter I treats upon some theoretical problems connected with the derivation of verbal nouns. Chapters II and III fix the possible semantic groups of verbal nouns in Estonian. In the case of each group semantic underlying structures and possible suffixes in the surface structure of sentences containing verbal nouns of the respective type (i.e. of nominalizations of certain type). Syntactic peculiarities of respective constructions are also described. Formal derivation patterns of the Estonian verbal nouns are presented in Chapter IV.

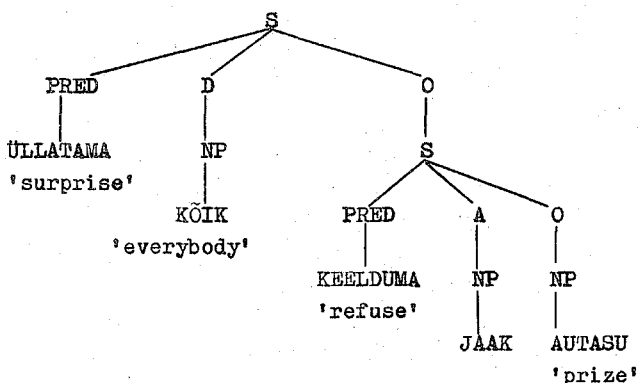
I

In the semantic analysis of the linguistic material we have proceeded from principles of generative grammar or, more exactly, from Ch. Fillmore's theory of case grammar. It is demonstrated that most derivatives have certain fixed relations with the underlying verb which are describable by means of generative grammar and generated from the constituent sentence by transformation rules. Although verbal nouns in surface structure have features characteristic of nouns (they can be declined, they may occur in the plural and together with adjectives as attributes etc.) most verbal nouns preserve secondary parts of a sentence of the underlying verb from the underlying structure, i.e. not a single word but whole sentence undergo nominalization forming a nominalized construction. A corresponding equivalent relative clause exist for each nominalization (see Kasik 1970). Consequently, semantic representations of derivatives and relative clauses should be formally identical. It depends on the speaker's will whether a certain semantic structure is realized in surface structure in the form of a relative clause or that of a construction of a verbal noun.

II

Verbal nouns, the semantic representation of which coincides with that of the underlying verb, i.e. no new semantic markers are added to the semantic entry of the derivative in comparison with underlying structure, are observed in Chapter II (see also Kasik 1971). In these cases the suffix determines only the part of speech of the derivative being thus purely a surface structure phenome-

non. The underlying structure of a sentence containing such a verbal noun consists of two underlying sentences, one of which - the constituent sentence - is introduced into the semantic representation of the other - the matrix sentence - in a position of a certain argument. For example, the underlying structure of the sentence Jaagu keeldumine autasust üllatas kõiki 'Jaak's refusal from the prize surprised everybody' would in the form of the tree be as follows:

In such a position, i.e. when the sentence occurs under the marker of an argument of a sentence of a certain higher degree - a complex of rules of surface structure giving the sentence a nominal form as Jaagu keeldumine autasust 'Jaak's refusal from the prize' may be applied. In the present case there are two rules of this kind: 1) the rule giving the form of V_{mine} to the verb of the constituent sentence and 2) the rule substituting a genitival form for the nominative subject Jaak of the constituent sentence.

Not all kind of sentences can be nominalized and also modal verbs are not subject to nominalization.

The following suffixes may be used in predicate nominalizations: -mine (elamine 'living'), -e (teke 'rise, formation'), -u (arutelu 'discussion'), -k (minek 'going'), -i₁ (külv(i) 'sowing'), -us (õpetus 'teaching'), -ng (areng 'evolution'), -n (mürin 'thunder'), -a (müra 'noise'). Of them -mine is absolutely productive, i.e. by means of it nouns from all verbs can be formed. The application of the other suffixes is more limited and depends on the morphological structure of the underlying stem (see Chapter IV).

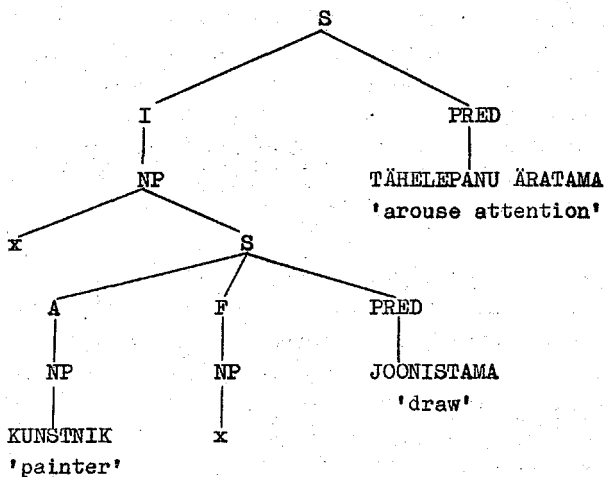
In the case of verbal nouns expressing a single case of action we should also speak of predicate nominalizations as the markers of temporal limitation, completion etc. are present in the underlying structure of the constituent sentence and they are not added by nominalization transformations. When a marker of temporal limitation is present in the semantic representation of the constituent sentence, the following suffixes may be used in predicate nominalizations: -us (kõnelus 'talk'), -e (torge 'sting'), -ng (toiming 'action'), -u (tegu 'deed'), -k (löökk 'blow'), -i₁ (nähv(i) 'swish').

Various grammatical changes take place in the transformation of a constituent sentence into a nominalized construction. Apart from the predicate verb which is transformed into a noun, the other elements of the underlying structure are also occur in the surface structure. Our paper presents the rules for the transformation of the subject, object and other secondary parts of a sentence of the constituent sentence in the nominalization construction.

III

Chapter III treats verbal nouns not expressing any action but some things or phenomena being in certain fixed

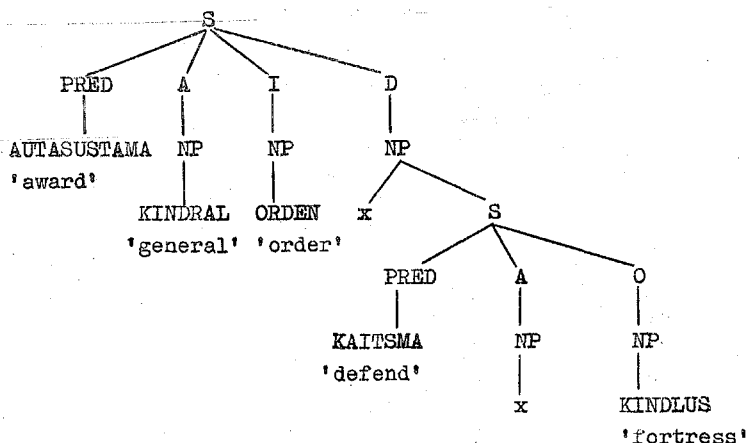
semantic relation with action (the agent, instrument, result, etc. of action). In the present paper these relations between the verbal noun and the underlying verb are described by means of the cases of deep structure, the basic concept of which has been put forward by Ch. Fillmore. A verb may be associated only with such nominal derivatives as it has semantic complements, i.e. which cases are fixed as arguments in its lexical entry. These relations with the underlying verb must be expressed in the semantic representation of the derivative (see also Kasik 1972). For example, the underlying structure of the sentence Kunstniku joonistus äratas tähelepanu 'The painter's drawing aroused attention' would in the form of the tree be as follows:

Here a sentence embedded under an argument of the predicate phrase TÄHELEPANU ÄRATAMA 'to arouse attention' occurs together with an index while the same index is one of

the arguments in the sentence. The derivative depends on under which argument the index occurs in the underlying structure of the constituent sentence. In the present case the index occurs in the position of the factitive and surface structure rules transform the predicate JOONISTAMA 'draw' into a noun joonistus 'drawing'. Such a course of derivation automatically guarantees getting only such derivatives from the verb as the verb has complements. The underlying structure is the same as that of the relative clause which is paraphrastic with the derivative (kunstniku joonistus 'the painter's drawing' - miski, mille kunstnik maalib 'something drawn by the painter'). If in the language there is no corresponding morphological derivative to a combination occurring in the underlying structure a relative clause is used instead in surface structure. Here lies a possibility to enrich a language with new words. Apart from the case relation marker other semantic markers the presence or absence of which determines the suffix to be used in surface structure, occur in the semantic underlying structure. Other elements of the underlying structure may occur in surface structure only in constructions of such verbal nouns in the underlying structure of which no semantic markers except for the case relation marker occur.

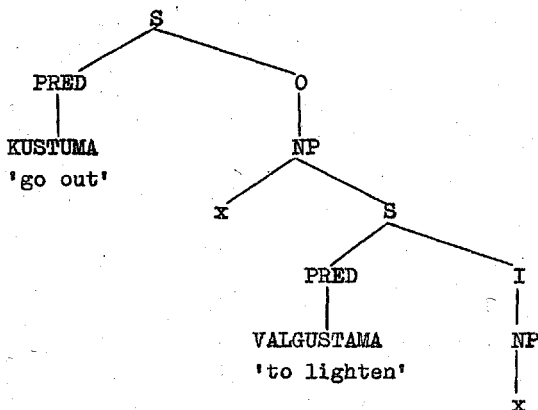
The expression of Agentive Relations. This case denotes a person primarily connected with the verb and performing an action. As an example of sentences of this type the underlying structure of the sentence Kindral autasustas kindluse kaitsjat ordeniga 'The general awarded an order to the defender of the fortress' is presented on the next page. Nouns in the agentive relations with the underlying verb are derived by the suffix -ja (rääkija 'speaker'). In the case of the occurrence of the tense marker MINEVIK 'past' in the underlying structure, the suffix -nu is used (lõpetanu 'graduate'). In the case of the occurrence of a semantic marker ELUKUTSE 'profession'

as a presupposition, the suffixes -ja and -ur are used (laulja 'singer', lendur 'pilot'). If a marker of subjective evaluation NEGATIVE is present in the underlying structure, the suffixes -ik and -is (joodik 'drunkard', lõhverdis 'chatterbox') can be used. If a semantic marker COLLECTIVE occurs in the underlying structure, the suffix -us is used (valitsus 'government').

The Expression of Factitive Relations. Relations between the noun denoting the result of action and the verb are called the factitive. Semantic representations of sentences with verbal nouns of this type are represented by the underlying structure of the sentence Kunstniku joonistus äratas tähelepanu 'The painter's drawing aroused attention'. Nouns in the factitive relations with the action of the underlying verb can be derived by means of the following suffixes: -is (ehitis 'building'), -us (vastus 'answer'), -e (toode 'product'), -e-me (tõuse 'shoot'), -nd (loend 'list'), -ng (looming 'works'), -k (valik 'choise'), -m(i) (sulam 'alloy').

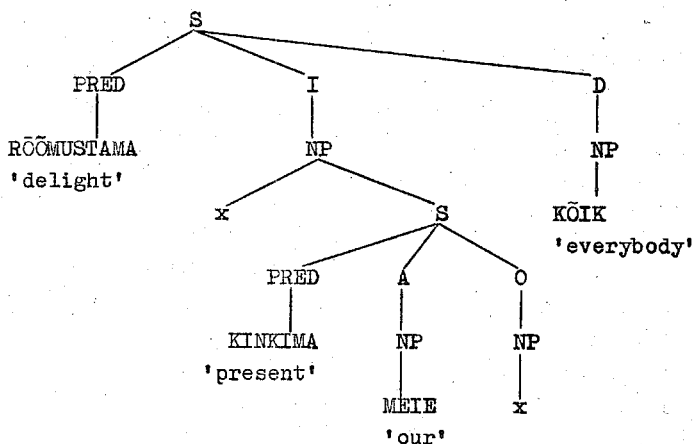
The Expression of Instrumental Relations. Relations between a noun denoting a means or instrument of action and the underlying verb are called instrumental relations. The underlying structure of the sentence Valgustus kustus 'Lights went out' could serve as an example:

Among the nouns being in the instrumental relations with the underlying verb two types of derivatives should be distinguished. In the case of the first group no markers except for the case relations marker are added to the semantic representation of the derivative. In the case of the second group the marker SPECIAL as a presupposition is present in the underlying structure. It means that the instrument expressed by the noun has specially been created to be the means of action denoted by the underlying verb. Things denoted by the above-mentioned nouns have no other purpose. Derivatives of the first group are formed by means of the following suffixes: -us (takistus 'hindrance'), -is (väetis 'fertilizer'), -u (taip(u) 'wit')

-e (küte 'heating'). By means of the following suffixes nouns with the semantic marker SPECIAL are derived: -i₂ (osuti 'pointer'), -ik (kandik 'tray'), -ts (hüpits 'skip-ping-rope'), -ur (pidur 'brake'), -e:-me (pääse 'ticket (of admission)'), -el (süstel 'syringe'), -m (ravim 'drug'), -ja (ristleja 'cruiser').

The Expression of Objective Relations. Under objective relations those between the noun denoting the object of action and a verb with the same stem are meant. Under the object of action a thing, phenomenon (or person) is meant which moves, is subject to a change or any other kind of action. As an example, the underlying structure of the sentence Meie kink rõõmustas kõiki 'our present delighted everybody' is presented:

Nouns denoting the object of action can be derived by the following suffixes: -u (laul(u) 'song'), -us (kingitus 'present'), -is (esitis 'proposal'), -k (jook 'drink'), -nd

(pärand 'heritage'), -tu (armastatu 'beloved'), -ik (saa-dik 'delegate').

6. The Expression of Locative Relations. By the means of the Estonian derivation system the place of action is relatively rarely and occasionally expressed. In the underlying structure of these derivatives there is always some additional information, in most cases the marker SPECIAL. The suffixes by means of which such nouns are derived, are as follows: -la (ujula 'swimming-pool'), -us (peatas 'halt'), -u (ladu 'storehouse'), -ik (peidik 'hiding-place'), -ng (pöörang 'turning').

IV

This chapter is a survey of the morphological side of derivatives, i.e. the problem of which suffixes, in which circumstances may be added to certain stems is under observation. The functioning of the derivation system is connected with various intralinguistic conditions. For instance, it is quite obvious that the use of the derivation pattern may be limited by certain phonological factors. Only in rare cases are suffixes with the initial vowel added to a vowel in Estonian. A longer vowel stem before the suffix becomes usually shortened up to the last consonant (kirjuta-ma 'write' → kirjut-us 'writing'). In the case of one-syllabic and two-syllabic stems suffixes with the initial vowel are either never added to them or a variant with the initial consonant of the suffix is applied (hari-d-us 'education').

A certain role in the formation of derivation patterns is played by the morphological structure of the underlying stem. In Estonian there are suffixes which can be added to the root exclusively (e.g. -e); the ones that can be added to the derived stem only (e.g. -n); suffixes that can be

added both to the root and derived stem although the derivatives have different meanings in either of the cases (e.g. -u); there are suffixes that can be added even to markers (e.g. -us) and suffixes that cannot be added to markers (e.g. -ur) etc.

Separate derivation patterns for roots without gradation, for roots with gradation and for verb stems derived by means of different suffixes have been presented in Chapter IV. In concise form they are presented in Table 1.

In addition to derivation patterns some more limited application conditions of the patterns are also given. The influence of phonetic factors (the number of syllables in the stem and quantity) on morphological derivation patterns is also analyzed (see Table 2). From the point of view of the acceptability of the derivative its accordance with the phonetic pattern is obviously essential, especially when the meaning of the word has individually been limited and made clear to the language-speaker. For example, the derivatives lugemik 'reader', pögenik 'fugitive', pöletik 'inflammation' are exceptional as regards their morphological derivation pattern while phonetic derivation rules allow to form three-syllabic ik-derivatives from the verbs of the first quantity. That explains why these words, in spite of their exceptional morphological structure, are widely used in the language. When it is essential to clearly perceive a new word as a combination of the underlying stem and a suffix, one must in the derivation process take into account morphological derivation patterns existing in language (especially in terminology).

V

In the present chapter all suffixes by means of which verbal nouns can be derived are characterized from the

point of view of practical word derivation, polysemy of suffixes is analyzed and, according to semantic groups, possible derivation patterns in Estonian which should be observed in the future derivation practice, are presented.

Jaak Põldmäe

EESTI SILBILIS-RÕHULISE
VÄRSISÜSTEEMI UURIMISE MEETOD
JA
BETTI ALVERI
POEEMIDE NELIKJAMBI RÜTM

LÄHTEKOHTI

Silbilis-rõhulise ja rõhulise värsisüsteemi luuletuste rütm allub teatavale inertsile : sõnad on valitud ja reastatud nii, et tüvede pearõhulised silbid jäävad värssi algusest ja üksteisest enam või vähem rangelt määratud kaugusele. Silbilis-rõhulises värsis vahelduvad silbipositsioonid, kuhu satuvad valdavalt tüvede pearõhulised silbid, korrapäraselt positsioonidega, mis sisaldavad peamiselt tüvede mittepearõhulisi silpe; esimesi nimetame potentsiaalseteks rõhupositsioonideks e. i k t u s t e k s, teisi potentsiaalseteks mitterõhupositsioonideks e. m. i t t e i k t u s t e k s. Värsi osa esimesest iktusest viimase iktuseni (mõlemad kaasa arvatud) nimetame v ä r s i t ü v e k s, v ä r s i t ü v e l e eelnevat osa a n a k r u u s i k s, värssi lõpposa alates viimasest iktusest (incl.) k l a u s l i k s, viimasele iktusele järgnevaid silpe v i i m i k s i l p i d e k s. Värsitüve sees paiknevaid mitteiktusi nimetame i n t e r v a l l i d e k s, sõnatüvede pearõhke, mis satuvad iktustesse, nimetame v ä r s i r õ h k u d e k s. Silbilis-rõhuliseks ja mbiks nimetame ühesilbilise anakuusiga värsimõõtu, mille iktused langevad paarisarvulistesse silbipositsioonidega. Kuna eesti sõnade pearõhk langeb valdavalt tüve esisilbile, algab eesti jamb üldreeglina kahe kõrvuti asuva pearõhulise silbiga. See asjaolu on sünnitanud väite (Ainelo, Visnapuu 1932: 142; Sööt 1966:111), et eesti jamb pole mitte iseseisev värsimõõt,

vaid eellöögiga trohheus, mille kahe esimese iktuse vaheline intervall on null.¹ Et jambilise värsi esimene silbipositsioon on täidetud peamiselt ühesilbiliste sõnadega, oleks näiteks $\acute{x} \acute{x} x \acute{x} x \acute{x} x \acute{x} (x)$ tegelikkusele enam vastav kui traditsiooniline, rahvusvahelisest käibest üle võetud $\cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup (\cup)$ või $\cup \cup \cup \cup \cup \cup \cup (\cup)$, mille kasutamist õigustatakse asjaoluga, et jambi esimene silbipositsioon on täidetud sageli nõrgarõhuliste (abi)sõnadega; need sõnad liituvad kõnevoolus tavaliselt järgneva tugevarõhulise sõnaga (prokliis), moodustades ühe rõhuga hääldatava sõnade rühma e.nn. fonetilise sõna. Kuid selline põhjendus pole veenev, sest värsimoot ei ole XX sajandi luuletaja jaoks rõhkude tugevuse reguleerija (vrd. allpool näiteid, kus liitsõna pearõhuline komponent paigutatakse mitteiktusesse). Teiseks, nagu kimmitab statistika, on eesti jambi esisilp oma rõhutugevusest iktuse ja mitteiktuse vahevorm. Silbilis-rõhulise jambi (ja teiste ühesilbiliste anakruusidega silbilis-rõhuliste värsimootude - amfibrahhi ja silbilis-rõhuliste logaöödide) esisilbi erilise seisundi eesti luules tõstame välja spetsiaalse märgiga \acute{x} , nelikjambi puhul näiteks

$\acute{x} \acute{x} x \acute{x} x \acute{x} x \acute{x} (x)$.
 ana- värsitüvi klausel
 kruus

Ühtlasi võime fikseerida eesti värsi rütmi praktilise analüüsimise põhieeskirja: kuna eesti sõnade rõhk paikneb esisilbil, tuleb eesti värsi rütmi analüüsida värsi lõpust selle alguse suunas, sest sel juhul tekitab värsi esimese silbi tõlgendamine kõige vähem raskusi (vrd. Sademi 1951).

¹ Käesoleva artikli meetrumi- ja rütmitranskriptsioon erineb Eestis tavapäraseks saanud ning lähtub järgmistest põhimõtetest: 1) kasutatakse üldtuntud trükkimärke, samal ajal kui näiteks A.Kolmogorovi ja A.Prohhorovi transkriptsiooni (1968 : 412) tuleb trükkimisel alati kliseerida, ja 2) meetrumi ja rütmiskeeme peab saama lüüa ka kirjutusmasinaga.

Silbilis-rõhulises jambis ja trohheuses pole väljendid nagu neljarõhuline jamb 'nelikjamb', viierõhuline trohheus 'viisiktrohheus' täpsed, sest näiteks nelikjamb võib sisaldada nii ühe-, kahe-, kolme- kui ka neljarõhulisi värse.

Vastavalt iktuste arvule värsis eristame kaksik-, kolmik-, nelik-, viisik-, kuuik-, seitsmik-, kaheksik-, üheksik-, kümnikjambi, - trohheust, -daktülit, -amfibrahhi ja -anapesti; suurem iktuste arv esineb harva. Üheiktuseliste värsside võimalus ja tõlgendamisviis vajab täiendavat uurimist, sest näiteks värssi skeemiga $\acute{x} x x$ võib tõlgendada nii üksikdaktüli kui ka kaksiktrohheusena $\acute{x} x \acute{x}$; $\acute{x} x \acute{x} x x$ aga nii üksikanapestina kui ka kaksik- ($\acute{x} x \acute{x} x x$) või koguni kolmiktrohheusena $\acute{x} x \acute{x} x \acute{x}$ (värse, mille rütmi erinevates kontekstides saab või tuleb tõlgendada erinevalt, nimetame **l i b a v ä r s s i d e k s**).

2

RÜTMIUURIMISE MEETOD VÄRSIÕPETUSES JA SELLE PUUDUSED

Luplerütmi uurimise meetodi kaasaegse vormi algatas õieti A. Belõi käesoleva sajandi alguses; kuid süsteemi-kindlalt realiseeris selle alles B. Tomaševski², kes lähtub arusaamast, et rütmi analüüs peab arvestama värssi kui rütmilis-intonatsioonilist tervikut ja mitte seda tervikut lõhkuma; statistilises analüüsis tuleb fikseerida mitte ainult puuduvad, vaid ka realiseeritud värsirõhud. Sellest nõudest tulenevalt võeti vene värsiõpetuses rütmi käsitlemisel üksuseks nn. rütmivormid (ритмические формы), ühe värsimõõdu raames võimalikud, värsirõhkude arvult ja paigutuselt erinevad värsimallid. Näiteks fikseeris Tomaševski A. Puškini viisikjambis järgmised "rütmivormid" (arv märgib värsirõhu¹ise silbi järjekorranumbrit värsis, kriips värsirõhu puudumist iktuses).

2, 4, 6, 8, 10	2, 4, 6, -, 10	2, -, 6, -, 10
-, 4, 6, 8, 10	-, 4, -, 8, 10	2, 4, -, -, 10
2, -, 6, 8, 10	-, 4, 6, -, 10	-, 4, -, -, 10
2, 4, -, 8, 10	2, -, -, 8, 10	2, -, -, -, 10

Samasugust märkimisviisi võib kohata ka kaasajal (Levõ 1965:223). Kuid NSV Liidus eelistatakse üldiselt traditsioonilähedasemat süsteemi (vrd. Kolmogorov 1968 : 145). Vene nelikjambi "rütmivormide" loend on V. Ivanovi transkriptsioonis (Ivanov 1968: 168-201) järgmine (samadest järjekorranumbritest kinnipidamine vene nelikjambi puhul on

² Üksikasjalikumalt J. Põldmäe 1969: 591-599.

obligatoorne rahvusvahelises ulatuses kõikidele slavistidele juba alates Tomaševski ja Taranovski töödest):

1. $\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{H}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}$ (VV)	5. $\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{H}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}$ (VV)
2. $\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{H}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}$ (VV)	6. $\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{H}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}$ (VV)
3. $\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{H}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}$ (VV)	7. $\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{H}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}$ (VV)
4. $\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{H}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{U}}}$ (VV)	

Arvestamine värsi kui rütmilis-intonatsioonilise ter-
vikuga muutis tunduvalt ettekujutust värsi sees toimivatest
mehhanismidest ning võimaldas rakendada nn. vertikaalset
statistikat, mille kohta tšehhi värsiteoreetik J. Levý üt-
leb täie õigusega: "V e r t i k a a l s e statistika avas-
tamisel on meetrika jaoks samasugune tähendus nagu mikros-
koobi avastamisel optikale - ta rajaneb koguni samale
printsibile: kaduvväikestele nähtustele antakse suurenda-
mise varal tajutav mõõt" (Levý 1965:225). "Vertikaalse sta-
tistika" rakendamisel määratakse iga värsi "rütmivormi" num-
ber ja arvutatakse iga "rütmivormi" suhteline sagedus, see-
järel fikseeritakse iga silbipositsiooni tugevus värsis, s.o.
leitakse, kui sageli on iktused värsirõhulised ja kui sagede-
li osutuvad rõhulisteks potentsiaalsed mitterõhupositsioonid
(anekruusid, intervallid, viimiksilbid).

Teooria rakendamisel põrgati ootamatult raskustele: sa-
made teoste analüüsimisel said uurijad erinevaid tulemusi
(Kolmogorov, Prohhorov 1968:397-398), sest vaieldamatult
rõhuliste ja vaieldamatult mitterõhuliste sõnade kõrval
eristatakse värsiteoorias ka nn. potentsiaalsete rõhusõnade
klassi; need sõnad võivad iktuses osutada rõhulisteks, kuid
mitteiktustes jääda rõhuta. Nende sõnade rõhutugevust vär-
sis fikseeritakse paratamatult erinevalt, sest tulemusi mõ-
jutab antud juhul ka luuletuste sisu tõlgendamine, millest
sõltub lauserõhk.

Kuidas ja mil määral uurija subjektiivne suhtumine mõ-
jutab tema rütmianalüüsi tulemusi, selgitati katses kolme
TRÜ üliõpilasega, kes olid eelnevalt kuulnud erikursust
värsiõpetusest (edaspidi U_1 , U_2 ja U_3) ja kolme ENSV TA

Keele ja Kirjanduse Instituudi eksperimentaalfoneetika laboratooriumi töötajaga (edaspidi F_1 , F_2 ja F_3). Katseisikutele selgitati "rütmivormi" mõistet, anti nende skeemikoos numbritega³ ja nõuti B. Alveri poeemide "Pirnipuu" ja "Mõrane peegel" iga värssi "rütmivormi" fikseerimist.

Analüüside tulemused kujunesid oovuspäraselt erinevaks. Toome mõnede "Pirnipuu" värsside analüüsid, et näidata, kui erinevalt võidakse hinnata sõnade rõhutugevusi (rea alguses sulgudes on värssi järjekorranumber poeemis, tabelis tuuakse "rütmivormide" numbrid, mille katseisikud omistasid antud värssile).

	\bar{U}_1	\bar{U}_2	\bar{U}_3	F_1	F_2	F_3
(4) leskproua Kabjaraud, kes truult	3	1	3	13	13	9
(22) paar päeva rääkis kokkuhoiust,	7	1	7	10	10	7
(65) puu otsa ronis vahel, kuna	4	1	4	2	16	11
(198) professor, tulevane väi,	2	2	2	15	2	15
(287) Patt oleks temas näha naist,	7	1	7	14	10	14

Ühe poemi (näiteks "Pirnipuu") analüüsi võime lugeda võrdse mahuga juhuslikeks väljavõteteks mingist analüüside üldkogumist A. Tuleb kindlaks määrata, kas need väljavõtted (või mõnedki neist) on statistiliselt ühtlased, s.o. kas nad kuuluvad tõepoolest ühte üldkogumisse. Vastasel korral tuleb transformeerida "rütmivormi" enda mõistet.

Kuna sagedused on rühmitatud nn. nominaalskaala alusel (J. Tuldava 1970:174-177), osutub võimalikuks teostada väljavõtete paariviisilist võrdlemist nn. hii-ruudu (χ^2) valemi järgi

$$\chi^2 = \sum \frac{(m_1 - m_2)^2}{m_1 + m_2},$$

kus m_1 tähistab esimese ja m_2 teise väljavõtte absoluutseid sagedusi (mis on tabelis 1 ruumi säästmiseks asendatud relatiivsete sagedustega protsentides). Antud valemi kasuta-

³ Numbrid esitati kooskõlas eesti nelikjambi meetrumi-variantide tabeliga, vt. tagapool; nr. 16 eeldab värssi $\bar{x} \bar{x} \bar{x} \bar{x} \bar{x} \bar{x} \bar{x} \bar{x} \bar{x} \bar{x}$ (x).

mist õigustab asjaolu, et väljavõtte maht jääb kõigis analüüsidest muutumatuks (= poeemi ridade arv); et võrreldavates väljavõtetes üksiksageduste keskmine \bar{m} oleks suurem kui 5 ($\bar{m} > 5$), siis nende "rütmivormide" sagedused, mis on alla 5%, liidame omavahel (seoses sellega muutub ka nn. vabadusastmete arv).

χ^2 empiiriliste (tabel 2) ja teoreetiliste (tabel 3) väärtuste kõrvutamisel selgub, et empiiriline väärtus ületab U_1 ja U_3 , U_2 ja U_3 , F_1 ja U_1 , F_1 ja U_2 , F_1 ja U_3 , F_2 ja U_1 , F_2 ja U_2 , F_2 ja U_3 , U_2 ja F_3 , U_3 ja F_3 , F_1 ja F_3 võrdlemisel teoreetilise väärtuse isegi 0,1%-lise (0,001) olulisusnivoo juures, s.o. erinevused nende analüüsides vahel on tugevasti olulised. U_1 ja F_3 , F_2 ja F_3 omavahelist erinevust saab konstateerida vastavalt 1%-lise ja 2%-lise olulisusnivooga - mis on samuti suur erinevus, kui arvestada, et lingvostatistilistes töodes loetakse küllaldaseks 5%-line ja ainult täpsemates töodes seatakse piiriks 1%-line või 2%-line olulisusnivoo. Üksnes U_1 ja U_2 ning F_1 ja F_2 puhul on erinevus mitteoluline.

Et enamik analüüsitulemusi erineb üksteisest väga oluliselt, ei kajasta praeguse meetodikaga teostatud analüüsid teksti omadusi objektiivselt ning teose rütmi ei iseloomusta õigesti ka mitme isiku analüüsides keskmine.

Kuid uurija võimalusi ei tohi ka alahinnata. Analüüs ei ole absoluutselt meelevaldne. "Pirnipuu" 300 värsist on 61 (20,3%) ja "Mõrased peegli" 368-st värsist 64 (17,4%) analüüsitud kõigi katseisikute poolt ühtemoodi. Ligi poolte "Pirnipuu" värside "rütmivormi" on ühtemoodi määranud vähemalt viis katseisikut, kusjuures vaid 27 %-le andsid erinevad hinnangud pooled või enam kui pooled.

Tuleks leida võimalus analüüsimeetodi täiendamiseks ja täpsustamiseks, et erinevused kas üldse kaoksid või läheneksid maksimaalselt nullile.

Tomaševski meetodiga kirjeldatakse silbilis-rõhulise süsteemi rütmi kolme taset: 1) meetrumi tase; 2) "rütmivormide", sisuliselt võttes - rütmivariantide rühmade (RVR-ide) tase; 3) rütmivariantide (RV-de, ритмические варианты)

tase.

Meetrumiskeemiga iseloomustatakse üksnes iktuste ja mitteiktuste vaheldumist - nagu seda üldiselt ka eesti värtsiõpetuses tehakse, kuid eesti nelikjambi traditsioonilise märkimisega $\cup\cup\cup\cup$ (\cup) või $\cup\cup\cup\cup$ (\cup) võrreldes on vene nelikjambi meetrumiskeem $\cup-\cup-\cup-\cup$ ($\cup\cup$) märksa lähemal tegelikule rütmile, sest arvestab silpide asukohast tingitud eripära (viimane iktus on - vähemalt vene klassikalises luules - alati rõhuline ja seega meetriline konstant; värsi viimiksilp on mitterõhuline, kuid võib teatud tingimustel rõhuline olla jne.).

"Rütmivormide" tasemel fikseeritakse värsirõhkude puudumine ja olemasolu, kuid arvestatakse ka rõhkude tugevust, s.o. tegelikult prokliisi ja enkliisi. Kahe niivõrd erineva aspekti ühendamist kirjelduse ühes tasemes ei saa pidada otstarbekaks, sest see ei ole kooskõlas teooria lähtekohaga, mille järgi nn. potentsiaalsed rõhusõnad võivad omandada iktuses rõhu, mitteiktuses aga selle kaotada. Tähtsam oleks fikseerida kõigepealt, niivõrd antud autori (ajastu, rühmituse, koolkonna jne.) poeetika nõuab meetrumiskeemi järgimist, s.o. iktuste täitmist sõnatüve peärõhulise (olgu siis tugeva- või nõrgarõhulise) silbiga, ning alles seejärel võtta arvesse ka rõhkude erinevat tugevust, s.o. minna meetrumi iseloomustaselt üle rütmi juurde. Seega tuleks "rütmivormide" tase lahutada kaheks tasemeks, millest esimene arvestaks vaid antud meetrumis põhimõtteliselt võimalikke erinevaid värsirõhkude kombinatsioone, teine lisaks veel ka värsirõhkude tugevuste gradatsioonid.

Rütmivariantide tasemel iseloomustatakse nii iktuste kui ka mitteiktuste täitmist.

Allpool kirjeldamegi eesti silbilis-rõhulise süsteemi nelja taset: 1) meetrumitase; 2) meetrumivariantide (MV-de) tase; 3) rütmivariantide rühmade (RVR-ide) tase; 4) rütmivariantide (RV-de) tase.

3

MEETRUMIVARIANDI MÕISTE JA EESTI SILBILIS-RÕHULISE VÄRSISÜSTEEMI MEETRUMIVARIANDID

Silbilis-rõhulise meetrumi meetrumivariantideks nimetame selle meetrumiga kooskõlas olevaid ja üksteisest värsirõhkude arvu ja/või paigutuse poolest erinevaid värsse ja nende skeeme, mis on koostatud järgmiste eeskirjade alusel:

- x - mitteiktus (välja arvatud anakruusi esisilp);
- \acute{x} - iktus, mis on täidetud tüve pearõhulise silbiga (= värsirõhuline silp);
- $\overset{\circ}{x}$ - iktus, mis on täidetud tüve mittepearõhulise silbiga (= värsirõhu vahelejätmine);
- * - anakruusisilp jambis, amfibrahhis ja ühesilbilise anakruusiga silbilis-rõhulises logaödis (sõltumata reaalsest täitmisest);
- \grave{x} - anakruusi esisilp anapestis ja kahesilbilise anakruusiga silbilis-rõhulises logaödis (sõltumata reaalsest täitmisest).

MV-de määramisel loeme värsirõhkudeks liitsõnade mis tahes komponendi pearõhku, kui see satub iktusesse (analoogiliselt toimitakse folkloristikas läänemere-soome regivärsi alliteratsiooni määramisel - liitsõna komponentidesse suhtutakse nagu iseseisvatesse tüvisõnadesse, s.o. vaadeldakse mitte sõnaalgulist, vaid tüvealgulist alliteratsiooni). Jambi ja trohheuse puhul õigustavad sellist lähene mist järgmised asjaolud.

1. Liitsõna ja sõnaühendi piir on luulekeeles tinglik, metafoorne ütlemislaad võimaldab tihti kahte kõrvuti asuvat tüve käsitada nii liitsõnana kui ka sõnaühendina, kusjuures

muutub ainult metafoorsuse varjund.

2. Kuigi liitsõna pearõhk langeb tavaliselt esimesele komponendile, on kahekomponendiliste liitsõnade teises sõnas siiski nn. teise astme pearõhk, mis tõstab esile üht kindlat silpi, mis teistel juhtudel on pearõhuline ning vastandab seda ühtlasi nii selle kui ka eelneva sõna mittepearõhulistele silpidele (Viitso 1963a:149; Viitso 1963b: 283); kolmekomponendilistes liitsõnades aga "on põhjust aktsepteerida kahe pearõhu olemasolu, vrd. 'anti,kommu'-ni`st,li`k, 'anti,patri`oo`t,li`k, 'anti,sotsi` aalne, 'supra,segment`t aalne ja 'abi,elu`lahutus või 'vaba,abi`-elu või 'tule,kahju`häire" (Hint 1968:20)⁴. Samadest kaalutlustest lähtudes on eespool värsimõõdu määramisel kasutatavais tabelleis tähistatud märgiga + ka liitsõna järelkomponentide pearõhulisi silpe.

3. Eesti luuletajad kasutavad liitsõnade komponente jambis ja trohheuses nagu iseseisvaid tüvisõnu, s.o.

a) kahekomponendilisi liitsõnu, mille mõlemad komponendid on ühesilbilised, püütakse vältida, sest seda komponenti, mis satub mitteiktusesse (tavaliselt järelkomponent), tajutakse kõnevoolu normaalse rütmi rikkujana, värse nagu⁵

kui noorkuu sarvi üleval

esineb suhteliselt harva;

⁴ M.Hindil märgib pearõhku ' järgneva silbi ees, seotud kaasrõhku, silbi ees ja kolmandat väldet; erinevalt tavalisest ortograafiast märgib Hint rõhulise silbi ees asuvat geminaati kaksikkonsonandiga nagu ka tsitaadis sõnas **supra-segmentaalne**.

⁵ Allpool esitatud näited pärinevad valdavalt B.Alveri poemidest "Lugu valgest varesest", "Pirnipuu" ja "Mora-ne peegel", samuti A.Puskini värsromaani "Jevgeni Onegin" B.Alveri tõlke "Kaldsulgudes": " järel toome vastava vär-siga riimuva sõna.

b) kahekomponendilisi liitsõnu, mille esimene komponent on ühesilbiline, teine vähemalt kahe- silbiline pearõhuga esisilbil, paigutatakse nii, et teise komponendi pearõhk satub iktusesse, kusjuures esimene komponent hõivab värsitüves intervalli, jambi alguses aga koguni anakruusi (!); mõlemal juhul loetakse värsirõhuna piisavaks teise komponendi pearõhku isegi siis, kui pole tegemist sõnaga, milles liitsõnarõhk langeb teisele komponendile ka tarbekõnes (Ariste 1939:160 ; Saareste 1952:21; Hint 1973:32 jm.):

Kui vana siis? **Kakskümmend kuus**

c) kui kahe- või enamakomponendilise liitsõna komponentide pearõhud ei paikne kõrvuti, on nende vahel paaritu arv rõhuta silpe ja nad hõivavad ainult iktusi (milleks tuleb vahel kasutada nn. poeetilisi vabadusi):

või puhtgrammatilised vead

ja väimeespojaks ihati.

d) kahe- ja enamakomponendilistes liitsõnades, mille esimese komponendi pearõhulisele silbile järgneb vahetult teise komponendi pearõhuline silp, saab esimene komponent olla ainult ühesilbiline (välja arvatud ehk kahe pearõhuga võõrtüved) ja hõivata ainult intervalli või anakruusi; jambi ja trohheuses ei saa seega esineda liitsõnamalle bal-lettmeister, ideaalkuju, preventiivabinõud (küll aga sobivad need sõnad daktüli, amfibrahhi ja anapesti skeemi);

e) kolmekomponendilised liitsõnad, mille esimene ja teine komponent on ühesilbilised, kusjuures kolmas komponent algab pearõhuga, paigutatakse värsi tüves ja trohheilise värsi alguses nii, et esimese ja kolmanda komponendi pearõhulised silbid langevad iktustesse, jambilise värsi alguses lisaks ka nii, et esimene komponent täidab anakruusi, teine iktuse ja kolmas intervalli (viimane moodus on võimalik vaid ühesilbilise kolmanda komponendiga);

nii luuras turul, raudteerongis,
postmaanteel sõita marutas

f) juhul kui liitsõna viimane komponent või osa sellest langeb klauslisse ja pole tegemist liitriimiga, algab riim viimase komponentsõna peä- või kaasrõhulisest silbist nagu tavalise tüvisõna puhul:

poissmehest perekonnaisa /:visa/:

Toodud reeglitest kaldus näiteks "Jevgeni Onegini" tõlke 5113 värsis kõrvale ainult üks liitsõna (ning avapeatüki romaanist), mille teine ja kolmas komponentsõna on paigutatud analoogiliselt kolmesilbilistele sõnadele kaasrõhuga teisel silbil. Sellise kõrvalekaldumise tingib antud juhul tõlkimisel möödapääsmatu sisuline sundus, (vt. ka Hint 1971:1575-1576).

Küll aga tuleb MV-de tasandil alati lugeda mitterõhuliseks rida ühesilbilisi sõnu: "On sõnu, mis on rõhuta nagu ma, sa, ja, ning, või, osa sõnu võivad olla nii rõhulised kui ka rõhuta, nagu üks /ü.kks~ükks/, see /seè. ~ se/, ka /kaä. ~ka/" (Viitso 1962:53). Arvestades luulekeele eripära loeme MV-de määramisel ka iktustes mittepearõhuliseks järgmised sõnad.

1) Isikulised asesõnad ma, sa, ta, me, te, nad, mille rõhulised vormid on mina, sina, tema, meie, teie, nemad, samuti viie esimese omastavad käänded mu, su, ta, me, te. Juhul kui need sõnad on värsi viimases positsioonis ja ei kuulu liitriimi koosseisu, vaid moodustavad iseseisva meesriimi, loeme nad (ainult MV-de määramisel!) värsirõhulisteks.

kuid me professor peagi palus $\acute{x} \acute{x}^{\circ} x \acute{x} x \acute{x} x \acute{x} x$

kuid: Teid esmajoones jättis ta: /:võluda/ $\acute{x} \acute{x} x \acute{x} x \acute{x} x \acute{x} x$

2) Sidesõnad ja, ning, või, et, viimased kolm aga meesriimina rõhuliseks.

ehk oli sellest, et ta majas *í x x í x ^ó x í x*
kuid: me doktor otsis, - tõestab, et /:vett/ *í x x í x í x í*
vrd.: et keegi neid ei tüüta...ja/;müütaja/ *í x x í x í x ^ó*

3) Rõhupartikkel ka, kuid üksnes rõhutatava sõna ees.

siin ka Didelot veel eile säras, *í ^ó x í x í x í x*
kuid: muud midagi - kui sina ka. *í x x ^ó x í x í*
(J.Kärner)

4) ka modaaladverbina:

kes faabulasse ka ei satu: *í x x ^ó x ^ó x í x*

5) ju modaaladverbina, välja arvatud juhtum, kus ta moodustab meesriimi:

Ükspuha ju, kas maantee kraav *í x x ^ó x í x í*
(J.Kärner)

kuid: ja ümberkanti elab ju /:paraku/ *í x x í x í x í*

Üldiselt aga sõltub analüüsitulemus kontekstis alati rõhuta sõnadest minimaalselt, sest näiteks "Jevgeni Onegini" tõlkes on neid vaid 89 värsis 5113-st (1,7 % värsside üldarvust ja 0,4 % iktuste arvust), sealhulgas vaid 6 korral (0,1 %) riimipositsioonis; "Pirnipuus" 8 värsis (2,8 % värssidest ja 0,7 % iktustest).

Järgnevalt esitame eesti silbilis-rõhulise süsteemi lihtnõotudes võimalike MV-de deduktiivse loendi. Kõrvale on jäetud enam kui viie iktusega pikkvärsid, sest neis sõltub MV-de arv tsesuuri asukohast. Sellist loendit ei saa koostada puhtmatemaatiliselt, ainult kombinatoorika seadustele tuginedes, sest luulekeele iseärasused (näiteks riimiseadu-

sed) vähendavad puhtteoreetilisi võimalusi, sealjuures eri keeltes erinevalt; eesti silbilis-rõhulise luule puhul läh-tume järgmistest eeldustest.

1. Igas värsis peab vähemalt üks iktus olema ka reaalselt rõhuline (iseseisvaks värsiks me ei loe nn. treppi).

2. Jambis ja trohheuses on värsi algusest lugedes hiljemalt kolmas iktus värsirõhuline, daktülis, amfibrahhis ja anapestis hiljemalt teine.

3. Värsi sees jäetakse jambis ja trohheuses vahele mitte enam kui kaks kõrvuti asuvat värsirõhku, daktülis, amfibrahhis ja anapestis aga ei saa korraga vahele jätta kaht värsirõhku järjest, sest vastasel korral peaks jambis ja trohheuses esinema vähemalt kaheksa-, daktülis, amfibrahhis ja anapestis vähemalt üheksasilbiline tüvi.

4. Viimasele värsirõhulisele iktusele võib silbilis-rõhulises süsteemis järgneda mitte enam kui viis mittepearõhulist silpi, s.o. trohheuses ja jambis võib värsis vahele jätta kõige rohkem kaks viimast, daktülis, amfibrahhis ja anapestis kas viimase või eelviimase värsirõhu, kuid mitte mõlemat korraga.

Viis mitterõhulist silpi värsi lõpus esineb haruharva, kuid seda võimalust peab siiski arvestama.

Vrd. oma sumisemisega (A.A. Milne, "Karupoeg Puhh".

Tallinn 1968)

Su soile, **aheljärvestikkudelle** (H.Visnapuu)

Ruumi säästmiseks ühendame loendites jambi MV-d trohheuse omadega ja daktüli MV-d amfibrahhi ning anapesti MV-dega, märkides esimesel juhul sulgudes jambi anakruusi (x), teisel juhul anapesti (xx) ja amfibrahhi (x) anakruusid. Iga MV on varustatud numbriga, mida tuleks ka edaspidi säilitada.⁶

⁶ AMF = amfibrahhi, AN = anapest, D = daktül, J = jamb, T = trohheus. Number lühendi ees märgib iktuste arvu, nii 2T = kaksiktrohheus.

Kuna alates kuueiktuselisest meetrumist on värsid tingimata tsesuuritud, saab nende MV-sid käsitada poolvärsside MV-de kombinatsioonidena.

- XI. (x) $\overset{\cdot}{x} x \overset{\circ}{x} x \overset{\circ}{x} x \overset{\cdot}{x} x \overset{\cdot}{x} (x)$ (x x) (x) $\overset{\cdot}{x} x x \overset{\circ}{x} x x \overset{\cdot}{x} x x \overset{\cdot}{x} x x \overset{\circ}{x} (x x)$
 XII. (x) $\overset{\cdot}{x} x \overset{\circ}{x} x \overset{\cdot}{x} x \overset{\circ}{x} x \overset{\cdot}{x} (x)$ (x x) (x) $\overset{\cdot}{x} x x \overset{\cdot}{x} x x \overset{\circ}{x} x x \overset{\cdot}{x} x x \overset{\circ}{x} (x x)$
 XIII. (x) $\overset{\cdot}{x} x \overset{\circ}{x} x \overset{\cdot}{x} x \overset{\cdot}{x} x \overset{\circ}{x} (x)$ (x x) (x) $\overset{\circ}{x} x x \overset{\cdot}{x} x x \overset{\circ}{x} x x \overset{\cdot}{x} x x \overset{\circ}{x} (x x)$
 XIV. (x) $\overset{\cdot}{x} x \overset{\cdot}{x} x \overset{\circ}{x} x \overset{\circ}{x} x \overset{\cdot}{x} (x)$
 XV. (x) $\overset{\cdot}{x} x \overset{\cdot}{x} x \overset{\circ}{x} x \overset{\cdot}{x} x \overset{\circ}{x} (x)$
 XVI. (x) $\overset{\cdot}{x} x \overset{\cdot}{x} x \overset{\cdot}{x} x \overset{\circ}{x} x \overset{\circ}{x} (x)$
 XVII. (x) $\overset{\circ}{x} x \overset{\circ}{x} x \overset{\cdot}{x} x \overset{\circ}{x} x \overset{\cdot}{x} (x)$
 XVIII. (x) $\overset{\circ}{x} x \overset{\circ}{x} x \overset{\cdot}{x} x \overset{\cdot}{x} x \overset{\circ}{x} (x)$
 XIX. (x) $\overset{\circ}{x} x \overset{\cdot}{x} x \overset{\circ}{x} x \overset{\circ}{x} x \overset{\cdot}{x} (x)$
 XX. (x) $\overset{\circ}{x} x \overset{\cdot}{x} x \overset{\cdot}{x} x \overset{\circ}{x} x \overset{\circ}{x} (x)$
 XXI. (x) $\overset{\circ}{x} x \overset{\cdot}{x} x \overset{\circ}{x} x \overset{\cdot}{x} x \overset{\circ}{x} (x)$
 XXII. (x) $\overset{\cdot}{x} x \overset{\circ}{x} x \overset{\circ}{x} x \overset{\cdot}{x} x \overset{\circ}{x} (x)$
 XXIII. (x) $\overset{\cdot}{x} x \overset{\circ}{x} x \overset{\cdot}{x} x \overset{\circ}{x} x \overset{\circ}{x} (x)$
 XXIV. (x) $\overset{\circ}{x} x \overset{\circ}{x} x \overset{\cdot}{x} x \overset{\circ}{x} x \overset{\circ}{x} (x)$

4

RÜTMIVARIANTIDE (RV) JA RÜTMIVARIANTIDE RÜHMADE (RVR) MÕISTED NING EESTI SILBILIS-RÖHULISE JAMBI JA TROHHEUSE RÜTMIVARIANTIDE RÜHMAD

Rütmianalüüs meetrumivariantide tasemel vastab etlemisstiilile, mis maksimaalselt rõhutab kõiki värsiröhulisi positsioone, foneetika ja fonoloogias aga sõnade analüüsile väljaspool konteksti. Ühtlasi kujutab MV-de "vertikaalne statistika" endast n.ö. ülemist taset, piirväärtust, millest suuremat värsiröhulisust ei saa uurija iktustes mingil moel postuleerida.

Kuid analüüs ei saa piirduda MV-de tasemega, vaid peab arvestama ka lausefoneetikat, sest kõnevoolus kaotab osa sõnadest oma rõhu ning liitsõnade järelkomponent (harvem esikomponent) on foneetiliselt ikkagi vaid kaasröhuline. Kõike seda ei arvestata MV-de, küll aga RV-de tasemel.

Silbilis-röhulise meetrumi r ü t m i v a r i a n t i - d e k s nimetame antud meetrumi ja selle meetrumivariantidega kooskõlas olevaid ja üksteisest värsirõhkude arvu ja/või paigutuse ja/või nende rõhutugevuse, samuti värsirõhute silpide röhulisuse poolest erinevaid värsse ja nende skeeme, mis on koostatud järgmiste eeskirjade alusel:

í = iktus, mis säilitab kontekstis realselt rõhu;

í̇ = iktus, mis on täidetud tüve pearöhulise silbiga, kuid mille rõhk kõnevoolus atoneerub;

í̇̇ = iktus, mis on täidetud tüve mittepearöhulise silbiga;

x = intervalli-,viimiksilp või kahesilbilise anakruusi teine silbipositsioon, milles on tüve mittepearöhuline või pearöhuline, kuid kontekstis atoneeritud silp;

$\overset{\circ}{x}$ = intervalli- või viimiksilp, mis on kontekstis realselt rõhuline;

$\overset{\circ}{x}$ = jambi, amfibrahhi või ühesilbilise anakruusiga logaöödide anakruus, mis on kontekstis mitterõhuline (s.o. anakruusisilp, mis on täidetud ühesilbilise prokliitikoniga või mitmesilbilise (võõr)sõna rõhutu algussilbiga);

$\overset{\circ}{x}$ = anapesti või kaheasilbilise anakruusiga logaöödide anakruusi esisilp, mis on kontekstis mitterõhuline;

$\overset{\circ}{x}$ = jambi, amfibrahhi või ühesilbilise anakruusiga logaöödide anakruus, mis on kontekstis tugevarõhuline;

$\overset{\circ}{x}$ = anapesti või kaheasilbilise anakruusiga logaöödide anakruusi esisilp, mis on kontekstis tugevarõhuline.

Iga värsimõõdu rütmivariantide arv on mitmeid kordi suurem sama mõõdu meetrumivariantide arvust, sest nende kohta saab fikseerida vaid ühe kohustusliku eeltingimuse: igas värsis peab olema vähemalt üks tugev rõhk.

Kuid toodud märkimisviisi võib praktilise analüüsi hõlbustamiseks ka lihtsustada vastavalt eeskirjale

$$\overset{\circ}{x} \rightarrow \overset{\circ}{x} \quad \text{ja} \quad \overset{\circ}{x} \rightarrow \overset{\circ}{x},$$

sest nii liitsõnade järelkomponendid kui ka pro- ja enkliitikonid on tavaliselt vaid kaasrõhulised või hoopis rõhuta; rütmiteooria seisukohalt pole alati oluline eristada tugeva rõhu puudumise põhjusti.

Statistiline analüüs kinnitab, et mitteiktused on väga harva tugevarõhulised. Seetõttu võime rütmivariandid, mis erinevad üksteisest ainult mitteiktuste rõhulisuse poolest, ühendada rütmivariantide rühmadeks (RVR-ideks).

Silbilis-rõhulise meetrumi r ü t m i v a r i a n t i d e r ü h m a d e k s (RVR-ideks) nimetame selle meetrumi ja tema meetrumivariantidega kooskõlas olevaid ja üks-teisest värsirõhkude arvult ja/või paigutuselt ja/või tugevusest erinevaid värsse ja nende skeeme, mis on koostatud järgmise eeskirja alusel:

$\overset{\circ}{x}$ = värsirõhuline iktus, mis kõnevoolus ei atoneeru;

$\overset{\circ}{x}$ = iktus, mis on täidetud tüve mittepearõhulise silbiga või pearõhulise silbiga, mis kõnes atoneerub;

x = intervall, viimiksilp või kahesilbilise anakruusi teine silp reaalsele rõhuoludele vaatamata;

\acute{x} = jambi, amfibrahhi või ühesilbilise anakruusiga logaöödide anakruus;

\grave{x} = anapesti või kahesilbilise anakruusiga logaöödide esisilp.

RVR-ide arv on veidi suurem MV-de arvust ning nendega on ka statistikas mugavam opereerida kui RV-dega. Kuna RVR-ide kajastavad ainult iktuste rõhutugevuste gradatsioon, tuleb "vertikaalse statistika" jaoks mitteiktuste rõhulisuse aste fikseerida eraldi, täienduseks RVR-ide statistikale.

RVR-ide loend kattub suures osas MV-de loendiga ja erineb sellest ainult märkimisviisi ja näidete sõnalise täitmise poolest. Jambi ja trohheuse RVR-ide tabelis lisanduvad järgmised, MV-de puhul võimatud skeemid:

3J

IV. $\acute{x} \frac{o}{o} x \frac{o}{o} (x)$

3T

VIII. $\acute{x} \frac{o}{o} x \frac{o}{o} x \frac{o}{o} (x)$

4J

XIV. $\acute{x} \frac{o}{o} \frac{o}{o} x \frac{o}{o} x \frac{o}{o} x \acute{x} (x)$

XV. $\acute{x} x x \frac{o}{o} \frac{o}{o} x x \frac{o}{o} \frac{o}{o} (x)$

XVI. $\acute{x} \frac{o}{o} x \frac{o}{o} \frac{o}{o} x \frac{o}{o} \frac{o}{o} (x)$

4T

XIV. $\acute{x} \frac{o}{o} x \frac{o}{o} \frac{o}{o} x \acute{x} (x)$

XV. $\acute{x} x \frac{o}{o} \frac{o}{o} x \frac{o}{o} \frac{o}{o} (x)$

5J

XXV. $\acute{x} \frac{o}{o} \frac{o}{o} x \frac{o}{o} \frac{o}{o} x \acute{x} x \acute{x} (x)$

XXVI. $\acute{x} \frac{o}{o} \frac{o}{o} x \frac{o}{o} \frac{o}{o} x x \acute{x} x \frac{o}{o} \frac{o}{o} (x)$

XXVII. $\acute{x} \acute{x} x \acute{x} x x x \frac{o}{o} \frac{o}{o} (x)$

XXVIII. $\acute{x} x x \frac{o}{o} \frac{o}{o} x \frac{o}{o} \frac{o}{o} x \acute{x} (x)$

5T

XXV. $\acute{x} \frac{o}{o} \frac{o}{o} x \frac{o}{o} \frac{o}{o} x \acute{x} x \acute{x} (x)$

XXVI. $\frac{o}{o} \frac{o}{o} x x \frac{o}{o} \frac{o}{o} x \acute{x} x \frac{o}{o} \frac{o}{o} (x)$

XXVII. $\acute{x} x \acute{x} x \frac{o}{o} \frac{o}{o} x x \frac{o}{o} \frac{o}{o} (x)$

XXVIII. $\acute{x} x \frac{o}{o} \frac{o}{o} x \frac{o}{o} \frac{o}{o} x \acute{x} (x)$

koostamine pole mõeldav, pealegi ei suudaks nii keerulist reeglistikku keegi rakendada.

Kuna MV-de tase kujutab endast ülemist tõket, millest s u u r e m a t rühulisust ei saa "vertikaalset statistikat" rakendav uurija kunagi postuleerida, oleks mõeldav RV-de ja RVR-ide määramise eeskiri sõnastada nii, et nende statistika moodustaks alumise tõkke, millest v ä i k s e m a t rühumäära antud teksti omadusi vähegi respektseeriv uurija ei saaks mitte mingil moel. Selleks tuleks rütmivariandid ja rütmivariantide rühmad määrata teksti maksimaalselt atoneerides, lugedes ka potentsiaalsed enklisid ja prokliisid reaalsseteks, ning koostada eesti keele üldisi seaduspärasusi kui ka luulekeele iseärasusi arvestav loetelu juhtudest, millel sõnad on värsškõnes alati vaideldamatult tugevarõhulised, kõik muud juhtumid aga lugeda atoneerituks. Selline eeskiri lihtsustab analüüsi käiku, võimaldab ka rütmivariantide määramisel vähendada subjektiivsust ning peab lähtuma järgmistest üldistest eeldustest.

I. Igas värsis on vähemalt üks tugev rõhk, anakruusita värsis kannab vähemalt üks värsirõhuline iktus tugevat rõhku.

II. Igas lauses (ka liitlause osalauses, mille iseisvus pole fiktiivne), mis läbib vähemalt ühte iktust ja milles vähemalt ühe sõna pearõhk langeb iktusesse, on vähemalt üks tugev rõhk.⁷

"Jah, mida's kuulub?" - "Kiri!" - "Kohe!" x x x x x x x x

Sama kehtib ka kiillausega üksteisest eraldatud lauseosade kohta.

III. Ühesilbilist sõna, mis moodustab omaette lause, loeme tugevarõhuliseks ka siis, kui ta asub mitteiktuses (sealhulgas ka anakruusis):

"Nõõ!" - plaksab kutsar piitsakõit, x x x x x x x x

⁷ Näidete skeemid kuni selle peatüki lõpuni on RV-de lihtsustamata transkriptsioonid.

Sama kehtib ka kiillausega eraldatud ühesilbilise sõna kohta:

Mis, küsitakse, on siin paha? $\underset{\circ}{\text{f}} \underset{\circ}{\text{x}} \text{x} \overset{\circ}{\text{x}} \text{x} \underset{\circ}{\text{x}} \text{x} \underset{\circ}{\text{x}} \text{x}$

Vrd.: Mis oleks varjamisest kasu? $\underset{\circ}{\text{x}} \underset{\circ}{\text{x}} \text{x} \underset{\circ}{\text{x}} \text{x} \overset{\circ}{\text{x}} \text{x} \underset{\circ}{\text{x}} \text{x}$

IV. Liitsõnades, mille esikomponendi pearõhuline silp asub anakruusis või intervallis ning milles sõnarõhk ei lange tarbekõnes järelkomponendile (ühele järelkomponentidest), tuleb lugeda esimene komponentsõna tugevarõhuliseks (kui see pole vastuolus teiste eeskirjadega), iktustesse paigutatud järelkomponendid aga kaasrõhulisteks. Seega eeldame, et poetilises keeles ei toimu märkimisväärset ümberaktseenteerimist, välja arvatud sõnade puhul, mis ka tarbekõnes võivad kanda sõnarõhku järelkomponendil (poolteist, maailm jt.), luulekeeles aga nii esi- kui ka järelkomponendil.

vaakhaakidega mantlit, varjas $\underset{\circ}{\text{f}} \underset{\circ}{\text{x}} \text{x} \overset{\circ}{\text{x}} \text{x} \underset{\circ}{\text{x}} \text{x} \underset{\circ}{\text{x}} \text{x}$

V. Värsi- või stroofisiirdega poolitatud lause mõlemas osas on vähemalt üks tugev rõhk - ka siis, kui eelmisele reale on jäetud või järgmisele reale üle viidud ühesilbiline sõna (sõnaliigile vaatamata); kui siirdega poolitatud lause osa läbib anakruusita värsis vähemalt ühte iktust, loetakse ta vähemalt ühes neist tugevarõhuliseks, sest siirdes ei jäeta eelmisesse ega viida üle järgmisesse värssi lauseosi, mis hõlmaks ainult mitteiktusi.

...me doktor otsis, -tõestab, et $\underset{\circ}{\text{f}} \underset{\circ}{\text{x}} \text{x} \underset{\circ}{\text{x}} \text{x} \underset{\circ}{\text{x}} \text{x} \underset{\circ}{\text{x}}$

neis joontes miski. Plisut loid $\underset{\circ}{\text{f}} \underset{\circ}{\text{x}} \text{x} \underset{\circ}{\text{x}} \text{x} \underset{\circ}{\text{x}} \text{x} \underset{\circ}{\text{x}}$

VI. Süntaktiliste või leksikaalsete vahenditega väljatõstetud sõnu (vrd. Sivers 1970) loeme sõnaliigile, välte-

le ja silpide arvule vaatamata tugevarõhulisteks.

kes ise keetis kaerakilet, $\underset{\circ}{x} \underset{\circ}{x} x \underset{\circ}{x} x \underset{\circ}{x} x \underset{\circ}{x} x$
kui jalagagi toast ei saa, $\underset{\circ}{x} \underset{\circ}{x} x \underset{\circ}{x} x \underset{\circ}{x} x \underset{\circ}{x}$
just sinu sihverplaat ja kurru, $\underset{\circ}{x} \underset{\circ}{x} x \underset{\circ}{x} x \underset{\circ}{x} x \underset{\circ}{x} x$

VII. Nii käesoleva uurimuse raames korraldatud katse kui ka 1920. aastail W.E. Petersi (1927:6) poolt teostatud eksperimentaalfoneetilise uuringu andmed kinnitavad, et riim on võrreldes muude värsipositsioonidega eriolukorras. Nii hinnatakse riimi, kui see ei alga liitsõna järelkomponendist või tüve järgsilbist, enamasti tugevarõhuliseks. Selle põhjuseks on arvatavasti asjaolu, et eesti keeles langeb viimasele sõnale (Vaarask 1966) lauses lauserõhk, riim aga asub värsi lõpus. Seetõttu tuleb riimipositsiooni rõhutugevuse hindamisel lähtuda teistest kriteeriumidest kui värsi sees. Värsi lõpus loeme tugevarõhuliseks

a) liitsõna, mille esi- või järelkomponendist algab riim:

Jõekaldal üsna omaette /:vette/ $\underset{\circ}{x} \underset{\circ}{x} x \underset{\circ}{x} x \underset{\circ}{x} x \underset{\circ}{x} x$

b) tüvisõna, mis on vähemalt kolmesilbiline ja mille järgsilbist algab riim:

ja tasa loovaks mõtiskeluks /:eluks/ $\underset{\circ}{x} \underset{\circ}{x} x \underset{\circ}{x} x \underset{\circ}{x} x \underset{\circ}{x} x$

c) käändsõna (välja arvatud osa ühe- ja kahe- ja kolmesilbilisest asesõnadest), mille pearõhulisest või järgsilbist (lihttüvede puhul) algab riim:

kes haigutab ja muud ei soovi,
kui pääsu kiretülidest, $\underset{\circ}{x} \underset{\circ}{x} x \underset{\circ}{x} x \underset{\circ}{x} x \underset{\circ}{x}$
kes tõrvab oma vihameest $\underset{\circ}{x} \underset{\circ}{x} x \underset{\circ}{x} x \underset{\circ}{x} x \underset{\circ}{x}$

kuid: jäi kodustele võõraks ta /:lapsena/ $\underset{\circ}{\text{t}} \underset{\circ}{\text{a}} \text{ x } \underset{\circ}{\text{t}} \text{ x } \underset{\circ}{\text{a}} \text{ x } \underset{\circ}{\text{t}} \text{ x } \underset{\circ}{\text{a}}$

d) verbid, v.a. kaheasilbilised esmavärtelised öeldise ja kaheasilbilised koopula funktsioonis (sest nii öeldis kui ka koopula on lauses sagedasti mitterõhulised):

Me ristinimed - siiralt võttes-/:mõttes/

$\underset{\circ}{\text{t}} \underset{\circ}{\text{a}} \text{ x } \underset{\circ}{\text{t}} \text{ x } \underset{\circ}{\text{a}} \text{ x } \underset{\circ}{\text{t}} \text{ x } \underset{\circ}{\text{a}}$

kuid: ja teda plekist vannis pesi./:vesi/

$\underset{\circ}{\text{t}} \underset{\circ}{\text{a}} \text{ x } \underset{\circ}{\text{t}} \text{ x } \underset{\circ}{\text{a}} \text{ x } \underset{\circ}{\text{t}} \text{ x } \underset{\circ}{\text{a}}$

e) ühendverbide abimäärsõnad riimipositsioonis, vt.ka allpool.

Värsi sees loeme, arvestades lauseehitust, sõna struktuuri jne., tugevarõhulisteks:

1) Liitnimisõnu, mis on vähemalt kolmesilbilised ja mille rõhuline komponentsõna on kolmandavärteline:

kuus mehist suhkrutükki pani, $\underset{\circ}{\text{t}} \underset{\circ}{\text{a}} \text{ x } \underset{\circ}{\text{t}} \text{ x } \underset{\circ}{\text{a}} \text{ x } \underset{\circ}{\text{t}} \text{ x } \underset{\circ}{\text{a}}$

2) nn. paarissõnade mõlemaid komponente:

„Ei haava see veel kõrva-silma...” $\underset{\circ}{\text{t}} \underset{\circ}{\text{a}} \text{ x } \underset{\circ}{\text{t}} \text{ x } \underset{\circ}{\text{a}} \text{ x } \underset{\circ}{\text{t}} \text{ x } \underset{\circ}{\text{a}}$

3) koondlause korduvaid laienditeta liikmeid - ka siis, kui nad on seotud sidesõnaga:

ju nõuab raha, raha, raha, $\underset{\circ}{\text{t}} \underset{\circ}{\text{a}} \text{ x } \underset{\circ}{\text{t}} \text{ x } \underset{\circ}{\text{a}} \text{ x } \underset{\circ}{\text{t}} \text{ x } \underset{\circ}{\text{a}}$

4) osasihitist, kui see pole väljendatud asesõnaga:

kel küpsust reetis büst ning nägu, $\underset{\circ}{\text{t}} \underset{\circ}{\text{a}} \text{ x } \underset{\circ}{\text{t}} \text{ x } \underset{\circ}{\text{a}} \text{ x } \underset{\circ}{\text{t}} \text{ x } \underset{\circ}{\text{a}}$

5) laiendamata lihtlause öeldist; laiendamata lihtlause alust aga vaid siis, kui see pole väljendatud asesõnaga:

Aed kasvas rohtu, maha pehkis, ʒ ʒ x ʒ x ʒ x ʒ x

6) omadussõnalist täiendit, mis asub põhisõna järel (s.o. inversiooni korral) ja võib olla ka nn. absoluutse nimetavaga konstruktsioonis põhisõna täiendiks:

hääal kare, nina nagu kartul, ʒ ʒ x ʒ x ʒ x ʒ x

7) määrsõnalist määrust, mille laiendiks on omakorda kvaliteedi intensiivsuse astet näitav määrsõna:

Kas küllalt selgesti ei väida ʒ ʒ x ʒ x ʒ x ʒ x

8) omadussõna kesk- ja ülivõrdes, kui ta pole täiendiks, kusjuures analüütilise ülivõrde korral on sõna kõige rõhutu, järgnev omadussõna aga tugevarõhuline;

Sest kallimad kui kleidid, soengud ʒ ʒ x ʒ x ʒ x ʒ x

9) öeldistäidet:

Ta oli noor, ta oli sirge, ʒ ʒ x ʒ x ʒ x ʒ x

10) sidesõnu kui, nagu, justkui, otsekui jne. sisaldavate võrdluste nn. teist komponenti:

ta tuli nagu linnutiivul, ʒ ʒ x ʒ x ʒ x ʒ x

11) ühendverbi abimäärsõna, kui see verb ei ole tarvitatud omadussõna funktsioonis:

kui sõklad varisesid maha ʒ ʒ x ʒ x ʒ x ʒ x

Sõna võib osutada tugevarõhuliseks korruga mitmel põhjusel sõltuvalt nii lauseehitusest, positsioonist värsis kui ka pearõhulise silbi vältest.

5

NELIKJAMBI RÜTMIKA B.ALVERI 1930. AASTATE POEMIDES JA A.PUSKINI "JEVGENI ONEGINI" TÖLKES

Uurimismaterjali üldiseloostus.

Vaadeldavatest teostest⁸ on analüüsiga hõlmatud ainult värsid, mille ehitus ei satu vastuollu nelikjambi malliga $\acute{x} \acute{x} x \acute{x} x \acute{x} x \acute{x} (x)$; 100 %-ks loeme seega mitte värsaside üldarvu, vaid nelikjambiliste värsaside arvu. Statistikast jäävad välja

a) "katkestatud"värsid;

b) võõrkeelsed ja võõrkeelseid sõnu sisaldavad värsid, sest nende puhul tuleks rakendada teistsuguseid analüüsi-eeskirju;

c) värsid ja lõigud, mille mõõduks ei ole nelikjamb; näiteks "Jevgeni Oneginist" "Neidude laul", mille värsimõõduks on neliktrohheus;

d) libavärsid.

Iseloostame lühidalt uuritava materjali neid erijooni, mis avaldavad olulist mõju teose rütmikale.

"Lugu valgest varesest" koosneb kuuest osast (184 + 352 + 256 + 256 + 152 + 399 = 1599 värssi), kusjuures osad I, III, V ja VI jagunevad allosadeks, kuid mitte stroofideks. Värsimõõt on järjekindlalt välja peetud; erandiks vaid katkestatud 383. värss VI peatükist. Poemi riimikompositsioon on samuti

⁸ B. Alver, Lugu valgest varesest. Tartu /1931/; B. Alver, Põrnipuu. - "Looming" 1937, nr. 4, lk. 373-379; B. Alver, Morane peegel. - "Looming" 1940, nr. 2, lk. 140-150; A. Puskin, Jevgeni Onegin. Tolkinud Betti Alver. Tallinn 1967.

väga korrapärane: iga osa ja allosa nelja esimest värssi seob ristriim AbAb, järgneb kaks paari naispaarisriime CCDD, seega kordub kogu poeemi vältel stroofi-ekvivalent riimiskeemiga AbAbCCDD. Ka peatükid ja peatükkide osad lõpevad kahe paarisriimiga CCDD, välja arvatud VI peatüki eelviimane osa, milles riimipaarikule CC järgneb vaid katkestatud värss (skeem AbAbCCO₃x, kus x märgib väljajäetud värssi). Seega lõpeb 1/4 värssidest iktustega, 3/4 aga viimiksilpidega. Vaid ühes riimikaksikus on naisriim asendatud peon- (A₄bA₄b) ja kaheksas kaksikus meesriim daktülriimiga (Ab₃Ab₃). Ühel juhul on häälikkoosseisult lähedased nii ristriimis esinevad kui ka sellele järgneva värssi paari naisriimid (skeem AbAbAADD), kahel korral kõrvuti asetsevad paarisriimid, ühel juhul koguni mees- ja naisriimid (AaAa).

Analüüsiga pole hõlmatud katkestatud rida (VI, 283) ja 6 võõrkeelseid lauseid või väljendeid sisaldavat (II 2, VI 44, 49, 100, 147, 151), kokku 7 värssi (0,4 %).

"Pirnipuu" 300 värssi grupeeruvad 25 strofoidiks. Strofoidi suurus kõigub kolmest kolmekümne värssini. Vahelduvad korratult rist- (AbAb, ABAB, aBaB, Ab₃Ab₃), paaris- (AA, aa) ja süliiriimid (ABBA, Abba), ühel juhul esineb ka segariim (ABABCB), vaid kahes riimikaksikus on meesriim asendatud daktülriimiga (Ab₃Ab₃). Sporaadiliselt tuleb ette orbvärss (värssid nr. 17, 170, 190, 200, 263 ja 292, kokku 6 juhtu). Riimiahelate ja strofoidide piirid ei lange ühte, s.o. teksti on jagatud strofoidideks semantiliste ja süntaktiliste, mitte aga värssitehniliste tunnuste alusel. Kahes värssis (nr. 44 ja 298) on kasutatud nn. treppi, kuid et need värssid liituvad tihedalt eelnevate lõikude sisuga ja lahutatud osad annavad kokku nelikjambi, loeme mõlemad "trepiga" värssid üheks (ja mitte kaheks) üksuseks. Kuna värssimõödust on pedantselt kinni peetud, arvestame statistikas kõiki värssse. Hilisemas⁹ redaktsioonis tehtud parandused mõjutavad mõnevõrra analüüsi tulemusi, seetõttu on

⁹ Vt. näiteks B. Alver, Mõrane peegel. Kuus poeemi. - "Loomingu" Raamatukogu" 1962, nr. 47 (263). Tallinn 1962, lk. 10-17.

uurimisel aluseks võetud 1937.a. tekst.

"Mõrased peegli" esmailmumisel "Loomingus" ajas trüki-
ladu ja poeemi read ja osad segamini: leheküljel 142 on 4.
osas 3.-14. reani katkend, mis tegelikult kuulub 1. ossa,
kaks rida 4. osast langes hoopis välja. Esmapublikatsioon
sisaldas 383 (+ 2 väljalangenud) värssi, hilisemas redakt-
sioonis jättis autor välja värssid 84, 140, 141, 164-165,
176-177, 184-187, 227-233, 311-357 (kokku 68 värssi); kat-
kestas värssid nr. 84 ja 89, tegi rida sisulisi parandusi ja
lisas 55 uut värssi, mis on kirjutatud 1940.a. Autor ei mä-
leta, kui palju ta redigeeris juurdelisatut värsse 1960.
aastail, seega võtame statistika aluseks 1940.aasta teksti.
Selles variandis on poeemi katkendid nummerdatud ja pole
alust kõnelda stroofidest või strofoididest ning liigen-
duse mõjust rütmile. Esindatud on nii rist- (ABAB, Ab₃Ab₃,
ABAB, A₄BA₄B, a₃Ba₃B, aBaB), paaris- (AA, aa, a₃a₃) kui ka
süliriim (Abba, aBBA, ABBA, a₃BBa₃, Ab₃b₃A). Kuna daktül-
riim seob 42, peonriim 2 värsipaari, võib eeldada, et "Mõ-
rane peegel" pakub rohkesti neid meetrumivariante, milles
viimane iktus jääb värsirõhuta.

A. Puškini värssromaani "Jevgeni Oegin" stroof nelja-
teistkümnest värsist riimiskeemiga ABABCCddEfffEgg on oma
nime saanud romaani pealkirja järgi. Alver säilitab origi-
naalile iseloomuliku riimisugude vaheldumise, kuid 127 vär-
sis siiski asendab meesriime daktül- ja naisriime peonrii-
midega.

Romaan jaguneb kaheksaks peatükiks ning algab sisse-
juhatava 17-realise lõiguga, mille mõõduks on küll nelik-
jamb, kuid riimiskeemiks ABABCCdCdO₄eFFEYhYh. Kolmandas pea-
tükis erineb muust tekstist strofoidne "Tatjana kiri Oe-
ginile", milles vahelduvad korrapäraselt rist- (ABAB ja
aBaB), süli- (Abba ja aBBA), paaris- (AA ja aa) ja segariim-
id (aBaaB ja AbCbC). Analoomiliselt on komponeeritud VIII
peatükis ka "Onegini kiri Tatjanale", lisandub vaid rist-
riim a₃Ba₃B ja Ab₃Ab₃ ja süliriim Ab₃b₃A. Kuna kõik maini-
tud lõigud erinevad oma formaalsete tunnuste poolest üle-
jäänud tekstist, pole neid võimalik arvestada stroofipo-

sitsiooni mõju uurimisel rütmile. III peatüki "Neidude laul" jääb vaatlusest üldse välja (värsimöööt neliktroh-heus), samuti 2 katkestatud ning 5 vöörkeelset värsi.

Analüüsi käik.

Analüüsimisel piirdume MV-de ja RVR-ide tasemega. Kum-magi taseme puhul määrame esmalt erinevad värsitüüpide suh-telised sagedused, seejärel rakendame "vertikaalset statis-tikat", mille paremaks mõtestamiseks lisame graafikud.

Kuid juba B.Tomaševski tödes, et luule rütmi statis-tiline analüüs ei saa jääda immanentseks, piirduda teose enesega, sest sel juhul võib teha eksijäreldusi, samastades keele üldisi seaduspärasusi luule omadega (lähemalt vt. Põldmäe 1969:593-595; Leino 1970:504-507). Kuna meetrumi-ja rütmivariantide sagedused omandavad esteetilise tähendu-se vaid siis, kui saab sedastada nende sageduste erinevust luules ja mitteluules, tuleb rütmianalüüsi empirilisi and-meid võrrelda rütmi tõenäosusliku mudeliga, s.o.proosateksti põhjal arvutatud MV-de, RV-de ja RVR-ide esinemissage-dustega. Kuni eesti luule ja proosa rütmi üldine mudel puu-dub, piirdume Alveri poeemide nelikjambi iseloomustamisega sama autori ilukirjandusliku proosa (romaanide "Invalidid" ja "Tuulearmuke") rütmi taustal. Analüüsi käik erineb vene värsiteooria klassikutel omaksvoetust: B.Tomaševski ja te-ma järgijad (Gasparov 1963) arvutasid "rütmivormi" teoree-tilise sageduse, korrutades rütmisõnade (proosateksti põh-jal leitud) sagedused. Selline meetod annab liiga jämeda lähenduse, sest erinevatest sõnadest koosnevate teatava pikkusega lausungite esinemise tõenäosus loetakse soltuvaks ainult sellesse lausungisse kuuluvate sõnade esinemise suh-

telisest sagedusest. Nagu kinnitavad rütmi entroopia mõõtmised (Kondratov 1963:279-286), pole see nii, näiteks on vähe tõenäoline kohata kümnest ühesilbilisest sõnast lauset, kuid küllalt tõenäoline on kohata sellist kümneseonalist lauset, milles esinevad ühe- ja kaheasilbilised sõnad.

Seetõttu arvutame RVR-ide ja MV-de teoreetilisi sagedusi süntagmade põhjal. Süntagnaks nimetatakse nõukogude värsiteoorias akadeemik L. Štšerba jäälil käies "foneetilist ühtsust, mis väljendab kõne-mõtte protsessis ühtset mõtte-tervikut ja võib koosneda nii ühest kui ka terveist reast rütmirühmadest" (Štšerba 1953:87) (terminiga rütmirühm tähistab Štšerba seda, millele eesti keeles vastaks rütmisõna), või Ahmanova poolt ümbersõnastatult: lühimat iseseisvat tähendust omavat fraasi osa, mida tõstetakse välja rütmilis-intonatsiooniliste vahenditega (Ahmanova 1966:408).

Süntagnad võivad haarata kas ühe või mitu sõna või koguni terve lause. Iga süntagma moodustab teatava süntaktilise mõtestatud terviku, kusjuures kõne segmenteerimises väljendub situatsiooni mõtestamine kõneleja poolt. Süntagma intonatsioonilises vormistamises osalevad nii meloodika, pausid ja rõhud kui ka kõnetempo (Bulanin 1970:169 - 170).

Seega võime lugeda süntagma värsi ekvivalendiks proosas, sest(1) luule üheks põhitunnuseks on peetud kõne tavalisest erinevat liigendamist, real juhtudel eristab vabavärsi proosast ainult kõne teistsugune liigendamine (2) värsi tunnuseks peetakse sageli just selle sisulis-intonatsioonilist terviklikkust.

Kõnevoolu liigendamisel süntagmadeks arvestame G. Tukmtsevi (1966) ja P. Vaaraski (1964) uurimusi. Mõlemas romaanis on kaheksa- ja üheksasilbiliste süntagmade hulgas, mille tüvede pearõhulised silbid paigutuvad kooskõlas nelikjambi malliga, kindlaks määratud igale nelikjambi MV-le ja RVR-ile vastavate süntagmade suhteline sagedus (tabelite lahtris "teoreetiline" esitame kahe romaani aritmeetilise keskmise). Seejärel on "vertikaalse statistika" abil arvutatud erinevate värsipositsioonide rõhutugevuste teoreetiline muutumine nelikjambis, mis on lähtealuseks rõhu-

tugevuste tegeliku muutumise tõlgendamisel. (Kahes romaanis kokku leidus 584 nelikjambilist süntagmat.)

Põhjalikumat käsitlust Alveri poeemide nelikjambi rüt-
mika arengutendentside kohta vt. Põldmäe 1970.

Meestruumivariantide taseme analüüs.

Nagu eespool näidatud, esineb eesti nelikjambis 13
MV-d:

- I. ♀ ♀ x ♀ x ♀ x ♀ (x) vampiir, madonna, tulinaine?
- II. ♀ ♀ x ♀ x ♀ x ♀ (x) eksootilisi õisi, marju
- III. ♀ ♀ x ♀ x ♀ x ♀ (x) Barbaara roosatavan ehan
- IV. ♀ ♀ x ♀ x ♀ x ♀ (x) siis tantsumürglid, kabinetid;
- V. ♀ ♀ x ♀ x ♀ x ♀ (x) Signaalideta, kõlinata
- VI. ♀ ♀ x ♀ x ♀ x ♀ (x) generatsioon e järjestikku
- VII. ♀ ♀ x ♀ x ♀ x ♀ (x) Mu jumalannad! Teile, teile
- VIII. ♀ ♀ x ♀ x ♀ x ♀ (x) see õhkajate jumalanna,
- IX. ♀ ♀ x ♀ x ♀ x ♀ (x) Jah, gallitsismidki niisama
- X. ♀ ♀ x ♀ x ♀ x ♀ (x) ja stilisatsioonih puhul;
- XI. ♀ ♀ x ♀ x ♀ x ♀ (x) su aheljärvestikkudelle;

XII. $\frac{1}{2} \times \frac{1}{2} \times \frac{1}{2} \times \frac{1}{2} \times \frac{1}{2} (x)$ vaid militariseerimata;

XIII. $\frac{1}{2} \times \frac{1}{2} \times \frac{1}{2} \times \frac{1}{2} \times \frac{1}{2} (x)$ ja ta ka sumisemisega.

Meetrumivariantide suhtelised sagedused toob tabel 4. Absoluutse enamusega hõivab kolme poemi keskmises esikoha MV I, ületades teoreetilise sageduse 2,4 korda. Ootuspärasest oluliselt rohkem on veel MV III, mis absoluutarvult jääb 2. kohale. MV IV ja MV V väga väikest erikaalu tuleb pidada funktsionaalseks, kuigi materjali vähesuse tõttu MV V teoreetilise ja empiirilise näitaja usalduspiirid lõikuvad. Kuna MV II $p_{emp} \approx p_{teor}$, võime sedastada, et kolme- ja neljasilbiliste tüvede esinemus vaadeldud poemide värsi esimeses pooles on kooskõlas Alveri enda proosa 8-9-silbilistes jambilistes süntagmades toimivate seaduspärasustega. MV VI, MV VII, MV VIII ja MV IX osa ei saa pidada esteetiliselt funktsionaalseks, kuid on sümptomaatiline, et kõik nad annavad kõigis teostes väiksema sageduse kui proosas (erandina "Loos valgest varesest" MV VII puhul siiski $p_{emp} \approx p_{teor}$): ilmselt on süntagmades mitmesilbilisi tüvesid rohkem, poemides aga rangelt jälgitud, et iktuste järjekindl on täitmine tüvede pearõhkudega säilitaks tugeva rütmim inertsi. Briti tugevasti avaldub see tendents "Loos valgest varesest". Järgnev areng vabastab Alveri üha enam värsimõõdu sundusest ja avardab sõnastikku (vrd. joonis 1).

"Jevgeni Onegini" tõlkes seevastu moodustab MV I (asudes küll esikohal) vaid $1/3$ värsside arvust ning teisele kohale on kerkinud hoopis MV IV, kolmandale MV II, kuna MV III ja MV V sagedused on väikese vahega vastavalt neljandal ja viiendal kohal. Sealjuures on kõigil nimetatud MV del vahe teoreetiliste ja empiiriliste sageduste vahel järjest vähenenud: MV I puhul on suhe

$$\frac{p_{emp}}{p_{teor}}$$

vaid 1,4, MV III puhul 1,1, MV IV puhul 0,6 (poemides

0,03-0,05), MV V puhul 1 (varem 0,04-0,4). MV II sagedus on tõusnud üle teoreetilise

$$\frac{P_{emp}}{P_{teor}} = 1,7.$$

Ülejäänud MV-de sagedust võime taas lugeda esteetiliselt neutraalseks, tuleb vaid märkida MV XII juurdetulekut, mida teoreetiline mudel ei ennusta.

Ka poemide ja tõlke tasakaalustatud keskmistel säilib erinevus empiiriliste ja teoreetiliste sageduste punkt-hinnangute vahel MV I (suhe 2,1), MV III (1,7), MV IV (0,3) ja MV V puhul (0,25), kuna MV II puhul ei saa kokkuvõttes kõnelda ei eelistamisest ega vältimisest. Samal ajal aga toimub erinevates teostes nii suur MV-de protsendi kõikumine, et usalduspiirid ei lõiku ainult MV III ja MV IV empiirilistel ja teoreetilistel keskmistel.

Üksikute MV-de kaupa on rütmika areng toimunud järgmiselt: MV I sagedused on ainsana kahanenud ja sealjuures väga järsult - 67,6 %-lt "Loos valgest varesest" 32,6 %-ni "Jevgeni Onegini" tõlkes. Vastupidist tendentsi saab fikseerida vaid MV V puhul, mis kasvab pidevalt - 0,4 % - lt 10,5 %-ni. MV II protsent kasvas tunduvalt "Pirnipuu" (17,3%), kahanes "Mõrased peeglis" (10,3%) samale tasemele nagu "Loos valgest varesest" (10,7 %) ja kasvas taas kahekordseks (20,6 %) "Jevgeni Oneginis". MV III osa suurenes "Pirnipuu" (15,9 %-lt 22,7 %-ni), seejärel kahanes "Mõrased peeglis" (19,2 %) ja "Jevgeni Oneginis", jõudes viimases madalaimale tasemele (11,7 %). MV IV protsentarv (IVV 3,9 %) langes "Pirnipuu" (1,0 %), tõusis järsult "Mõrased peeglis" 18,7 %-ni ning mõnevõrra veel ka "Jevgeni Onegini" tõlkes (22,9 %). MV VI puudub kahes esimeses teoses üldse, "Mõrased peeglis" ja "Jevgeni Oneginis" on aga esindatud võrdsest (0,3 %). MV VII leidub kahes esimeses poemis praktiliselt ühepalju (0,8 % ja 1,0 %), pole üldse "Mõrased peeglis" ja on "Jevgeni Oneginis" vaid pisut vähem (0,6 %) kui kahes esimeses poemis. MV VIII prot-

sentary enam kui kahekordistub "Loos valgest varesest" (0,4 %) kuni "Pirnipuuni" (1,0 %), puudub hoopis "Mõrases peeglis" ja on "Jevgeni Oneginis" (0,5 %) peaaegu ühel tasemel "Looga valgest varesest". MV IX esineb tühisel määral vaid "Loos valgest varesest" (0,2 %) ja "Jevgeni Oneginis" (0,3 %), MV XII vaid viimases (0,02 %).

Tüvede pearõhuliste silpide osatähtsust värsi erinevates iktustes demonstreerib tabel 5, vrd. ka joonis 2. "Loos valgest varesest" ja "Pirnipuus" on värsirõhkude protsent kõige suurem 1. iktuses, järgnevad 4., 2. ja 3. iktus. "Mõrases peeglis" toimub muudatus: iktuste värsirõhulisus kahaneb rea algusest selle lõpu suunas. "Jevgeni Onegin" esindab jällegi uut etappi: protsentide kahanemise järjekorras reastuvad iktused sootuks ümber: 1. - 2. - 3. - 4., kusjuures vahed lähimate iktuste vahel on järsult kasvanud (1. ja 2. vahe on 30,4 %, 2. ja 3. vahe 19,1 %, 3. ja 4. vahel 21,1 %).

Võib vaadelda ka iga iktuse värsirõhulisuse muutumist läbi teoste. Värsirõhkude protsent 1. iktuses tõusis 99,0 %-lt "Loos valgest varesest" ja "Pirnipuus" 99,7 %-ni "Mõrases peeglis" ja langes 98,8 %-ni "Jevgeni Oneginis". Kuna kõigi teoste keskmine ulatub üle 99 % ning on sealjuures suurem teoreetilisest näitajast, võib (vähemalt B. Alveri luules) kõnelda j a m b i s t k u i v ä r - s i m õ ö d u s t , m i l l e e s i m e n e i k t u s o n m e e t r i l i s e k s k o n s t a n d i k s . s e d a e n a m , e t u s a l d u s p i i r k o n d x \pm f u l a t u b 1 0 0 % - n i .

2. iktuse värsirõhulisuse protsent väheneb "Pirnipuus", kasvab ebaoluliselt "Mõrases peeglis" ning langeb järsult "Jevgeni Oneginis". 3. iktuse arengukäik kulgeb algul analoogiliselt, kuid "Jevgeni Onegini" protsentary ei kahane, vaid jõuab maksimumini. 4. iktuse protsentary kasvab "Pirnipuus", kuid kahaneb seejärel nii "Mõrases peeglis" kui ka "Jevgeni Oneginis".

Võrreldes tabelite 4 ja 5 empiirilisi ja teoreetilisi sagedusi, võib teha järgmised üldisema iseloomuga järeldused.

1. Alates poemist "Lugu valgest varesest" kuni "Jevgeni Onegini" tõlkeni on toimunud nii MV-de suhteliste sageduste kui ka tüvede pearõhuliste silpide jaotumise osas pidev lähenemine ilukirjanduslikule proosale.

2. "Jevgeni Onegini" tõlke MV-de tase on kõige lähemal "Mõrase peegli" omale ning kujutab selles suhtes loogilist lüli B.Alveri rütmika arengus.

3. Erinevalt käsitletavatest originaalpoemidest on "Jevgeni Onegini" tõlkes 1. ja 3. iktus rõhulisem kui 2. ja 4., seetõttu võiks siin kõnelda nn. dissimilatsioonitendentsi olemisest. Dissimilatsioonitendentsi on fikseerinud vene jambis ja trohheuses K.Taranovski, kuid vene luules on rõhulisemad 2. ja 4. ning "alla surutud" 1. ja 3. iktus (Taranovski 1953). Eesti keele rõhumalli tõttu on loomulik et nelikjambis tõusevad esile 1. ja 3. iktus. See aga võib "Jevgeni Onegini" tõlke puhul kõnelda originaali väärsitehnika mõjust tõlki järele, kusjuures see mõju on kooskõlas B.Alveri nelikjambi loomuliku arengukäiguga ja eesti keele fonoloogilise struktuuri eripäraga.

MV-de tasemel saab kontrollida, kas MV-de valik sõltub värsi positsioonist tekstis. Loomulikult tuleb see kõne alla ainult "Loos valgest varesest", milles on süsteemipärane riimide vaheldumine, ja "Jevgeni Oneginis", mille puhul saab kõnelda stroofipositsioonidest. "Loos valgest varesest" (tabelid 6 ja 7), kasvab MV I protsent stroofiekvivalendi ristriimilises algusosas ning langeb 4. tekstipositsioonis algusvärsi tasemele tagasi, kasvab taas stroofiekvivalendi teises pooles ning langeb viimases värsis. MV II ja MV III suhtelised sagedused muutuvad teineteisele vastupidises suunas: MV II tõus on igas paaritu arvulises ja langus igas paarisarvulises, MV III puhul on tõus igas paarisarvulises ja langus igas paaritu arvulises tekstipositsioonis. Analoogiliselt MV III-ga muutub ka MV IV sagedus, välja arvatud 5. ja 6. tekstipositsioon. Teiste MV-de puhul on muutused juhusliku iseloomuga.

Tabel 7 näitab erinevates tekstipositsioonides asuvate värsside iktuste värsirõhulisust, vt. ka jooniseid 3 ja 4. 1. iktuses protsentarv väheneb 1. kuni 5. tekstipositsioonini, siis tõuseb ja langeb taas. 2., 3. ja 4. iktuse värsirõhulisuse muutumine on kooskõlas eespool fikseeritud MV II, MV III ja MV IV suhteliste sageduste muutumisega, iktuste keskmine aga muutub üldjoontes kooskõlas MV I-ga, mis on ka loomulik, kui arvestada, et MV I arvele langeb "Loos valgest varesest" üle 60% värssidest.

Seega on poeemis "Lugu valgest varesest" MV-de I-IV suhteline sagedus, samuti iktuste värsirõhulisus sõltuvas teksti formaalsetest iseärasustest.

Analoogilised andmed saame tabelitest 8 ja 9 "Jevgeni Onegini" tõlke kohta. Tabel 8 kinnitab, et MV-de protsendi muutumine "Jevgeni Onegini" tõlke stroofis on tihedalt seotud teksti formaalsete iseärasustega, eeskätt riimikompositsiooniga. Esimeses, ristriimilises (AbAb) nelikus esineb MV I naisriimilistes värssides tunduvalt sagedamini kui meesriimilistes, järgnevas nelikus (CCdd) langeb selle protsent pidevalt esimesest värsist kuni teise paari lõpuni. Süliiriimilises osas (EffE) on naisriimiga värssides MV I protsent taas suurem kui hõlmatud meesriimilistes, lõpukaksikus (gg) on esimeses värsis taas tõus, teises langus. MV I-ga täiesti kooskõlas, kuid vastassuunaline on MV V protsentarvu liikumine.

MV II osa kasvab 2. värsini ning langeb seejärel kuni esimese värsirühma lõpuni, teises rühmas on paaride esimestes värssides protsent suurem kui tagumistes ning eriti suur langus toimub taas rühma lõpul. Süliiriimilises osas on protsent rühma "servades" suurem kui "hõlmatud" osas, stroofi lõpukaksikus toimub taas langus viimases värsis.

MV III osatähtsus varieerub stroofi alguses analoogiliselt MV I-ga, teises nelikus annab kummagi paari järelkomponent pisut suurema näitarvu kui esikomponent, kusjuures meesriimilises osas (dd) toimub kõikumine märksa madalamal tasemel kui naisriimilises (CC). Süliiriimilises rühmas on taas "hõlmavad" värssid suurema protsentarvuga kui

"hõlmatud" (meesriimilised), lõpukaksikus on MV III viimases värsis pisut enam kui esimeses.

Omapäraselt käitub MV IV sagedus: esimeses kolmes rühmas (AbAb, CCdd ja EffE) on ta meesriimilistes värssides suurem kui naisriimilistes, kusjuures nii meesriimilistes kui ka naisriimilistes värssides eraldi võetuna on kõigis nelikutes viimase nais- või meesriimilise värsi näitav suurem kui temaga riimuvas eespool asuvas värsis. Analoo-giline on olukord ka viimases kaksikus, niisiis värsi lõpul asuvate enam kui kahesilbilise tüvega sõnade osatähtsus kasvab järsult 4., 8., 11. ja 14. värsis, jagades seega nii stroofi esimese (värssid 1-8) kui ka tagumise (värssid 9-14) poole kaheks sümmeetriliseks osaks, kusjuures ka MV IV sa-gedus kõigis loetletud punktides on silmapaistvalt läheda-ne: $35,0 \pm 4,9$, $33,7 \pm 4,9$, $30,0 \pm 4,7$, $36,5 \pm 5,0$

Tabel 9 näitab iktuste värsirõhulisuse muutumist "Jev-
geni Onegini" tõlkes olenevalt värsi asukohast stroofis.

1. iktuse kõikumise amplituud on küllalt väike (97,9%-
99,7 %, seega vaid 1,8 %), seetõttu pole siin arengu de-tailne vaatlemine oluline, vaid võib nentida, et iga rühma viimane värss on kõigist teistest sama rühma värssidest al-guse poolest kõige vähem värsirõhuline.

2. iktus on kahes esimeses rühmas (AbAb ja CCdd) nais-riimiga seotud värssides värsirõhulisem kui meesriimidega seotuis, kusjuures naisriimilistest värssidest on värsirõ-hulisem rühma esimene, meesriimilistest viimane värss; sü-liriimiline rühm (EffE) kaldub nimetatud seaduspärasusest kõrvale, nii rühma esimene kui ka rühma viimane naisriimi-line värss on vastavalt harvem värsirõhuline kui esimene ja teine meesriimiline värss, kusjuures esimene meesriimi-line värss on omakorda värsirõhulisem kui teine, 13. ja 14. värsi muutumine on siin taas kooskõlas kahe esimese rühma tendentsiga.

3. iktus on kolmes esimeses rühmas värsirõhulisem meesriimidega seotud stroofipositsioonides, kusjuures rii-midega seotud värsside omavahelised suhted pole reguleeri-tud.

Seevastu 4. iktuse muutumine allub kõige rangemale

korrale: igas rühmas on meesriimidega seotud värssid harvem värsirõhulised kui naisriimilised, kusjuures rühma esimene naisriimiline värss ja esimene meesriimiline värss on vastavalt värsirõhulisemad kui neile järgnev teine naisriimiline ja teine meesriimiline värss. Täpselt samale seaduspärasusele allub ka värsside keskmise värsirõhulisuse muutumine.

Seega saab "Jevgeni Onegini" tõlkes fikseerida perioodilise raskenemise seaduse, mille kohaselt

1) kolme- ja neljasilbiliste tüvede paarõhud satuvad 1. ja 3. iktusesse sagedamini kui 2. (ja kui 4. - viimane asjaolu pole aga oluline, sest et see tuleneb automaatselt eesti keele rõhuoludest);

2) kolme- ja neljasilbilised sõnad on värssi lõpul kõige sagedamini 4., 8., 11. ja 14. värssis, seega on nende sagedus ühtlasi vastava riimisüsteemi lõpu ja uue riimisüsteemi alguse signaaliks;

3) ka kolme- ja neljasilbiliste sõnade sagedus erinevates stroofipositsioonides asuvates värssides muutub perioodiliselt, kusjuures "raskenemine" toimib siin kõrvalkaldumatult pideva tendentsina rühmade (AbAb, CCdd, Effe ja gg) algusest nende lõpu suunas.

Seega võib erineva silbiarvuga tüvede ja erinevate MV-de kasutamist "Jevgeni Oneginis" lugeda väga tugevasti sõltuvaks stroofi formaalsest struktuurist ja suuresti kunstikavatsuslikuks. Analoogiline seaduspärasus (nn. tuulamis-seadus) toimib ka soome-eesti regivärssis, milles sõnatüved satuvad värssi või värsside rühma algusest seda kaugemale, mida pikemad nad on (Sadeniemi 1951; Kuusi 1952). Kas regivärssi tuulamiseseaduse mõju avaldub ainult Alveri loomingu või iseloomustab üldse eesti kunstluulet, tuleb edaspidi tingimata statistiliselt kontrollida.

Rütmivariantide (RV-de) ja rütmivariantide
rühmade (RVR-ide) tase.

Eesti nelikjamb võimaldab kokku 16 RVR-i:

- I. $\dot{x} \dot{x} x \dot{x} x \dot{x} x \dot{x} x$ neet lehmad, põrsad, pajad, põllud,
- II. $\dot{x} \dot{x} x \underset{\circ}{\dot{x}} x \dot{x} x \dot{x} (x)$ kui kõverpeeglin. Tunnet siirast
- III. $\dot{x} \dot{x} x \dot{x} x \underset{\circ}{\dot{x}} x \dot{x} (x)$ ta hõljus, hillerdas kui ebe,
- IV. $\dot{x} \dot{x} x \dot{x} x \dot{x} x \underset{\circ}{\dot{x}} (x)$ kuis kapist, keldrist, kanamajast
- V. $\dot{x} \dot{x} x \underset{\circ}{\dot{x}} x \dot{x} x \underset{\circ}{\dot{x}} (x)$ veel krõbedad ja kopsakad,
- VI. $\dot{x} \underset{\circ}{\dot{x}} x \dot{x} x \dot{x} x \underset{\circ}{\dot{x}} (x)$ kui sul on kodu, perekond,
- VII. $\dot{x} \underset{\circ}{\dot{x}} x \dot{x} x \dot{x} x \dot{x} (x)$ Kas üha sajab? "Hirmus! Veen
- VIII. $\dot{x} \dot{x} x \underset{\circ}{\dot{x}} x \underset{\circ}{\dot{x}} x \dot{x} (x)$ ja üksindust ... oh seda last!
- IX. $\dot{x} \underset{\circ}{\dot{x}} x \dot{x} x \underset{\circ}{\dot{x}} x \dot{x} (x)$ ta oli noor, ta oli sirge,
- X. $\dot{x} \underset{\circ}{\dot{x}} x \underset{\circ}{\dot{x}} x \dot{x} x \dot{x} (x)$ kaasinimeste pilked ... Ikka
- XI. $\dot{x} \dot{x} x \dot{x} x \underset{\circ}{\dot{x}} x \underset{\circ}{\dot{x}} (x)$ pilk, vestlus, kleidipalistus -
- XII. $\dot{x} \underset{\circ}{\dot{x}} x \underset{\circ}{\dot{x}} x \dot{x} x \underset{\circ}{\dot{x}} (x)$ raudlõpustega rahakott,
- XIII. $\dot{x} \underset{\circ}{\dot{x}} x \overset{\vee}{\dot{x}} x \underset{\circ}{\dot{x}} x \underset{\circ}{\dot{x}} (x)$ maamühak, metsamüütaja

XIV. $\dot{x} \frac{\circ}{\circ} x \frac{\circ}{\circ} x \frac{\circ}{\circ} x \dot{x}$ (x) kuldkõlisevaid pidas paunas,

XV. $\dot{x} \dot{x} x \frac{\circ}{\circ} x \frac{\circ}{\circ} x \frac{\circ}{\circ}$ (x) ta epigrammitulega.

XVI. $\dot{x} \frac{\circ}{\circ} x \frac{\circ}{\circ} x \frac{\circ}{\circ} x \frac{\circ}{\circ}$ (x) saab täna olema koon vistist.

Eri RVR-ide osatähtsust poeemides "Lugu valgest varrest", "Pirnipuu" ja "Mõrane peegel" näitab tabel 10. Kuna RVR-id sõltuvad lauseehitusest ja on ühtlasi ka lauseehituse indikaatoriteks, ei paku "Jevgeni Onegini" rütmika vaatlemine RVR-ide tasemel erilist huvi, sest tõlke lausestus on osalt ette määratud originaali lausestuse, stroofiehituse ja riimikompositsiooni poolt. Lisaks sõltub "Jevgeni Onegini" tõlke MV-de jaotus tugevasti teksti riimikompositsioonist - niisiis võib juba ette oletada, et sama sõltuvus on ka RVR-ide tasemel. Seetõttu on "Jevgeni Onegini" tõlke vaatlemine RVR-ide tasemel ära jäetud ja järgnev käsitlus piirdub originaalloominguga.

Tabelist 10 ja selle võrdlemisest MV-de jaotusega tabelis 4 võib teha järgmised järeldused.

1. Võrreldes samades teostes kasutatud MV-dega on erinevate RVR-ide arv teoseti märksa suurem, kusjuures nende keskmine sagedus on seetõttu väiksem. Nii on RVR I-IV esindatud sagedusega alla 10 %, samal ajal kui MV Imoodustas üksi üle 50 % värsside arvust. Seega on Alveri sidunud meetrumiskeemitäpse järgimise rütmilise mitmekesisusega.

2. RVR I, milles kõik iktused on tugevarõhulised (edaspidi kõneleme sel juhul tugevatetest iktustest), haarab vaid tühise osa värsside üldarvust. RVR I madal sagedus signaleerib sellest, et värssi rütm poeemides pole hakitud ja Alveri värss kujutab endast ka reaalselt rütmilis-intonatsioonilist tervikut.

3. Viie kõige suurema sagedusega RVR-ide seas on kõigis kolmes poemis RVR-id VIII, IX, X ja XI, mille viimane iktus on tugev; seda asjaolu saab seletada poemide riimikompositsiooni iseärasustega. Kokku haaravad nimetatud neli

RVR-i keskmiselt 57,7 % poemide värsside arvust.

4. Eriti madala sagedusega esinevad RVR-id XIII, XIV, XV ja XVI, s.o. sellised, milles viimane tugev sõnarõhk on kaugemal kui kolmandas silbis värssi lõpust lugedes või mille kõik iktused on nõrgad, tugev sõnarõhk (või tugevad sõnarõhud) aga on paigutatud kas intervalli või anakruusi (vrd. näited käesoleva allpeatüki alguses).

Detailne RVR-ide suhteliste sageduste muutumise vaatlemine pakub vähem huvi kui nende "vertikaalse statistika" analüüs.

Tabel 11 näitab, et iktuste täitmine tugevarõhuliste silpidega on ühelaadne "Loos valgest varesest" ja "Mõrases peeglis" - iktuste "tugevus" kasvab neis värssi algusest selle lõpu suunas, "Pirnipuus" aga väheneb kolmanda iktuseni ning viimases iktuses kasvab taas järsult. Poemide keskmises jääb domineerima esimene nimetatud tendentsidest - värssi rõhulisus kasvab algusest lõpu suunas, kusjuures tugevate sõnarõhkude jaotus ei vasta üheski poemis teoreetilisele mudelile.

Iktuste tugevuse arengus saame fikseerida selge tendentsi: esimese, teise ja neljanda iktuse (aga ka üldkeskmise) puhul see kasvab poemist "Lugu valgest varesest" kuni "Pirnipuuni", "Mõrases peeglis" aga langeb oluliselt. Lõppkokkuvõttes vastandlikud tendentsid tasanduvad niivõrd, et Alveri nelikjambiliste poemide ja tema proosa nelikjambiliste süntagmaade minimaalselt rõhutavate sõnade protsendid praktiliselt kattuvad.

Kui MV-de tasemel on meetriliseks konstandiks esimene iktus, siis rütmikonstandiks võib tingimisi lugeda viimast (neljandat) iktust, mille tugevus on teistest tublisti suurem. Siis võib formuleerida seaduspärase, mis aitab uues valguses mõista regivärssi ja uue värsitehnika vahet: eesti silbilis-rõhulisel jambis (ja nähtavasti ka trohheuses) toimib vastuolusõ-

n a r õ h u j a l a u s e r õ h u v a h e l : genuin-
se sõnavara rõhuolude tõttu asub värsi alguses meetriline
konstant, lauseehituse ja värsitehnika iseärasuste tõttu
(riim rea lõpus!) on värsi lõpul tinglik rütmikonstant (vrd.
ka jooniseid 2, 4 ja 5).

Tabel 11 on oluline ka värsitüpoloogia seisukohalt,
sest selles on iktuste kõrval loendatud tugevarõhuliste sil-
pide protsent mitteiktustes. Tabelist nähtub, et jambi ana-
kruusisilbi rõhulisus erineb tugevasti intervallide ja viimik-
silpide rõhulisusest, "Mõrased peeglis" on ta koguni tuge-
vam (!) kui esimene ja ainult 0,9 % võrra nõrgem kui teine
iktus. Kõik see nõuabki eesti silbilis-rõhulises luules ana-
kruusi vastandamist ülejäänud mitteiktustele. Kuid et anak-
ruusi omapära tuleneb automaatselt tema asendist värsis ja
eesti keele rõhuoludest, poleks selle eripära märkimine spet-
siaalse märgiga e e s t i l u u l e seisukohast vajalik,
küll aga tuleb seda teha üldise värsitüpoloogia vajadustest
lähtudes: rea teiste keelte ehitus seab anakruusi võrreldes
potentsiaalselt mitterõhuliste positsioonidega erilisse olu-
korda, kuid ei võimalda seejuures automaatselt otsustada ana-
kruusi rõhuolude üle.

Alveri poemide iseloomustamiseks pakub tabel 11 vähem.
Huvitav on siiski tõdeda, et esimeses poemis on anakruusi
rõhulisus suurem kui järgmistes, kusjuures keskmine prot-
sentarv ületab teoreetilise kolm korda. Viimiksilp on kõigis
poemides mitterõhuline, mis tuleneb muuhulgas liitriimpuu-
dumisest. Intervallide rõhulisuse protsent on väiksem teo-
reetilisest, kusjuures kõige sagedamini on tugevarõhuline
teine intervall (vrd. ka joonis 7). Viimane asjaolu on koos-
kõlas ka teoreetilise mudeliga.

Alveri rütmika arengu ülejäänud iseärasusi saab ker-
gesti kätte tabelitest 10 ja 11.

Kuna meetrumivariandid (MV-d) määrasime teksti maksi-
maalselt rõhutades, rütmivariandid (EV-d) ja rütmivariantide
rühmad (RVR-id) aga maksimaalselt atoneerides, siis MV-de ja
RVR-ide "vertikaalse statistika" kõverate (vrd. joonis 5)
vaheline pindala haarab teksti kõigi võimalike erinevate
rütmianalüüside hulka.

6

LÖPPVAATLUSI

1. Eesti silbilis-rõhulise süsteemi värsisisesse mehhanismi vaatlemine kinnitab, et mitte kõik värsipositsioonid pole võrdses olukorras, vaid nii iktuste kui ka mitteiktuste reaalne osa rütmi kujundamisel sõltub nende asendist värsis. Teistest sootuks erinevatesse tingimustesse jäävad anakruusi esisilp, esimene ja viimane iktus. Siit järeldub antiiskeemide sobimatus värsi tegeliku rütmi kajastamiseks ja soovitus mitte üle kanda eesti värsile teiste rahvaste meetrika uurimistulemusi.

2. Rütmi uurimisel on võimalik sõnastada sellised analüüsieeskirjad, mille rakendamisel uurijad saavad kas täiesti ühtelangevad või ainult ebaoluliselt (± 6 piirides) erinevad tulemused. Selleks aga peab loobuma ebamäärasest "rütmi vormi" mõistest ning analüüsima teksti kooskõlas keele fonoloogilise teooriaga. Teose rütmi uurimine rütmivariantide tasemel, arvestades kõiki tekstis võimalikke rõhutugevusi ja nende suhteid, pole värsiteooria praegusi vahendeid arvestades otstarbekas ega (kõrrekselt) isegi mitte võimalik; arvatavasti pole see ka vajalik.

3. Sõnarõhk esisilbil sunnib eesti luuletajaid nõrgendada värsi viimas(t)e iktus(t)e värsirõhulisust ning loob väga rikkalikud varieerimisvõimalused, mida luulepraktika on vaatamata teoreetikute kurjustamisele julgelt ära kasutanud. Nii pakub eesti nelikjamb 13 meetrumivarianti, samal ajal kui vene nelikjambis on fikseeritud 7 "rütmi vormi". Teoreetiliselt võiks "rütmi vorme" vene luuleski olla märksa rohkem, kui eesti luulega võrreldes rangemad luulekaanonid ja traditsioonid ei keelaks viimase värsirõhu vahelejätmist.

Samal ajal aga toob fikseeritud sõnarõhk nähtavasti automaatselt kaasa ühelaadsed värsisisesed tegurid erinevates värsisüsteemides, muuhulgas isegi regivärsis ja silbilis-rõhulises jambis.

4. Eesti silbilis-rõhulise (ja rõhulise) värsisüsteemi puhul võime kõnelda värsi esimesest iktusest kui meetrilisest konstandist. Kuid jamb ja trohheus erinevad nii tunduvalt daktilist, amfibrahhist ja anapestist, et kolme viimati nimetatud mõõtu tuleb tingimata eraldi statistiliselt uurida.

L i s a d

T a b e l 1

Eri "rütmivormide" osatähtsus B. Alveri poemis
 "Pirnipuu" katseisikute hinnangute järgi
 (protsentides värsside üldarvust).

"Rütmivormi nr. katseisik"	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10-16
Ü ₁	31,4	19,4	28,4	6,7	4,7	-	6,0	1,7	1,7	-
Ü ₂	53,3	21,0	22,3	0,7	1,0	-	-	0,7	1,0	-
Ü ₃	25,7	23,7	30,0	4,3	1,3	-	9,0	2,3	3,7	-
F ₁	9,7	16,7	18,0	5,0	7,0	2,0	8,7	13,0	10,0	9,9
F ₂	14,0	19,0	23,3	4,7	7,7	3,3	6,3	9,0	6,7	6,0
F ₃	22,7	21,0	24,7	6,0	7,0	1,3	6,7	4,0	4,3	2,3

T a b e l 2

χ^2 empiirilised väärtused B. Alveri
"Pirnipuu" analüüside võrdlemisel.

k_0 = vabadusastmete arv

	\bar{u}_1	\bar{u}_2	\bar{u}_3	F_1	F_2	F_3
\bar{u}_1		14,58 $k_0=8$	52,06 $k_0=8$	93,12 $k_0=10$	66,52 $k_0=9$	24,21 $k_0=8$
\bar{u}_2			44,73 $k_0=8$	73,38 $k_0=10$	58,26 $k_0=9$	28,41 $k_0=8$
\bar{u}_3				155,7 $k_0=10$	107,06 $k_0=9$	73,74 $k_0=8$
F_1					15,99 $k_0=11$	59,70 $k_0=11$
F_2						22,4 $k_0=10$

Tabel 3

 χ^2

teoreetilised väärtused

 $(k_0 = \text{vabadusastemte arv, } \alpha = \text{olulisusnivoo}).$

$\alpha \backslash k_0$	8	9	10	11
0,20	11,03	12,24	13,44	14,63
0,10	13,36	14,68	15,99	17,28
0,05	15,51	16,92	18,31	19,68
0,02	18,77	19,68	21,16	22,62
0,01	20,09	21,67	23,21	24,72
0,001	26,12	27,88	29,59	31,26

T a b e l 4

Eri MV-de osatähtsus poeemides ja "Jevgeni Onegini" tõlkes. Piirviga ξ on leitud valemist $t\sqrt{\frac{p-q}{n}}$ või (keskmiste puhul) $\frac{s}{\sqrt{n}} \cdot t$, kus

$$s = \sqrt{\frac{\sum (x_i - \bar{x})^2}{n - 1}}$$

Teos MV nr.	Poeemide keskmine	"Jevgeni Onegin"	Üldkeskmine (tasakaa- lustatud)	Teoreetili- ne
1	56,9 ± 12,9	32,6 ± 1,3	50,8 ± 13,9	23,8 ± 6,3
2	12,8 ± 4,4	20,6 ± 1,1	14,8 ± 5,7	12,4 ± 2,5
3	19,3 ± 5,2	11,7 ± 0,9	17,4 ± 4,9	10,1 ± 0,4
4	7,9 ± 10,7	22,9 ± 1,2	11,6 ± 10,2	37,4 ± 8,7
5	1,9 ± 2,7	10,5 ± 0,8	4,1 ± 4,7	10,6 ± 8,5
6	0,1 ± 0,2	0,3 ± 0,1	0,1 ± 0,2	0,5 ± 0,3
7	0,6 ± 0,6	0,6 ± 0,1	0,6 ± 0,4	0,8 ± 1,6
8	0,5 ± 0,6	0,5 ± 0,1	0,5 ± 0,8	1,2 ± 0,1
9	0,07 ± 0,1	0,3 ± 0,1	0,1 ± 0,1	0,9 ± 1,8
10	-	-	-	-
11	-	-	-	-
12	-	0,02 ± 0,1	0,005 ± 0,1	-
13	-	-	-	0,3 ± 0,6
14	-	-	-	2,0 ± 0,3

T a b e l 5

Tüvede pearõhuliste silpide protsent iktustes.
Piirviga $\pm \epsilon$ nagu tabelis 4.

Silbi nr. värsis Teos	2 (1. iktus)	4 (2. iktus)	6 (3. iktus)	8 (4. iktus)	Keskmine
LVV	99,0 \pm 0,5	88,4 \pm 1,6	83,5 \pm 1,8	95,7 \pm 1,0	91,7 \pm 6,7
PP	99,0 \pm 1,1	81,0 \pm 2,6	75,5 \pm 4,9	98,3 \pm 1,5	88,5 \pm 11,7
MP	99,7 \pm 0,6	85,0 \pm 3,7	80,8 \pm 4,0	76,3 \pm 4,3	85,5 \pm 9,9
Poemides	99,2 \pm 0,5	84,8 \pm 4,1	80,0 \pm 4,6	90,1 \pm 13,6	88,5 \pm 3,5
"Jevgeni Onegin"	98,8 \pm 0,3	68,4 \pm 1,3	87,5 \pm 1,1	66,3 \pm 1,4	80,3 \pm 12,9
Üldkesk- mine	99,1 \pm 0,4	80,7 \pm 7,6	81,9 \pm 3,8	84,2 \pm 12,8	86,5 \pm 5,1
Teoreeti- line	97,5 \pm 4,1	76,4 \pm 9,8	85,6 \pm 2,5	49,5 \pm 0,4	77,3 \pm 20,4

Märkus: Piirviga ϵ on arvatatud siin ja edaspidi nagu tabe-
lis 4.

T a b e l 6

Eri MV-de osatähtsus poemi "Lugu valgest varesest"
erinevates tekstipositsioonides (protsentides).

MV nr. Tekstiposit- sioon	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
1.	62,0±6,7	15,0±5,0	17,5±5,3	4,0±2,7	1,0±1,4	-	0,5±1,0	-	-
2.	63,0±6,7	9,5±4,3	19,5±4,3	6,5±3,3	0,5±1,0	-	0,5±1,0	0,5±1,0	-
3.	73,5±6,1	11,5±4,4	11,5±4,4	2,0±1,9	-	-	0,5±1,0	0,5±1,0	0,5±1,0
4.	63,5±6,7	8,5±3,9	18,0±5,4	7,0±3,6	0,5±1,0	-	-	2,0±1,0	0,5±1,0
5.	67,5±6,5	13,0±4,7	14,0±4,8	3,0±2,4	-	-	2,5±2,2	-	-
6.	69,0±6,4	8,0±3,8	20,0±5,5	2,5±2,2	-	-	0,5±1,0	-	-
7.	73,9±6,1	12,1±4,6	11,0±4,4	1,0±1,4	0,5±1,0	-	1,0±1,4	-	0,5±1,0
8.	65,8±6,6	11,0±4,3	16,7±5,2	4,5±2,9	0,5±1,0	-	1,5±1,7	-	-

T a b e l 7

Iktuste pearõhulisus (protsentides) poeemi
 "Lugu valgest varesest" erinevates tekstipositsioonides.

Silbi nr. Tekst- tipo- sitsioon	2. (1.iktus)	4. (2.iktus)	6. (3.iktus)	8. (4.iktus)	Keskmine
1.	99,5 ± 0,3	84,0 ± 1,8	82,5 ± 1,9	95,0 ± 1,1	90,2 ± 7,6
2.	99,0 ± 0,5	89,5 ± 1,5	80,0 ± 2,0	93,0 ± 1,4	90,4 ± 7,8
3.	98,5 ± 0,6	88,0 ± 1,6	87,5 ± 1,6	98,0 ± 0,7	93,0 ± 6,0
4.	97,5 ± 0,8	89,0 ± 1,5	79,5 ± 2,0	92,5 ± 1,3	89,6 ± 7,5
5.	97,5 ± 0,8	87,0 ± 1,7	86,0 ± 1,7	97,0 ± 0,9	91,9 ± 6,1
6.	99,5 ± 0,3	92,0 ± 1,3	80,0 ± 2,0	97,5 ± 0,8	92,3 ± 8,6
7.	98,5 ± 0,6	87,4 ± 1,6	88,5 ± 1,6	98,5 ± 0,6	93,2 ± 6,0
8.	98,5 ± 0,6	88,5 ± 1,6	88,5 ± 1,6	95,0 ± 1,7	92,6 ± 4,7

Eri MV-de osatähtsus "Jevgeni Onegini" tõlke erinevates
stroofipositsioonides

MV nr. Stroo- fiposit- sioon	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	XII
1.	44,0±5,1	23,0±4,3	15,6±3,7	12,2±3,4	3,6±1,9	-	0,8±0,9	0,3±0,7	0,5±0,7	-
2.	23,8±4,3	23,8±4,3	10,9±3,2	21,3±4,2	13,1±3,5	-	0,3±0,7	0,3±0,7	0,5±0,7	-
3.	41,0±5,0	20,2±4,2	16,7±3,8	14,7±3,6	6,3±2,5	0,3±0,7	0,3±0,7	0,5±0,7	-	-
4.	22,4±4,3	18,3±4,0	7,7±2,7	35,0±4,9	14,7±3,6	-	1,1±1,1	0,5±0,7	0,3±0,7	-
5.	48,5±5,1	24,1±4,3	13,4±3,5	9,3±3,2	2,5±1,6	-	0,3±0,7	1,1±1,1	0,8±0,9	-
6.	34,8±4,9	21,7±4,2	13,7±3,5	21,9±4,2	5,5±2,2	0,3±0,7	0,5±0,7	1,1±1,1	0,5±0,7	-
7.	29,4±2,4	23,1±4,3	7,1±2,6	22,7±4,3	15,3±3,7	0,5±0,7	1,4±1,2	0,5±0,7	-	-
8.	23,0±4,3	13,2±3,5	8,0±2,8	33,7±4,9	20,0±3,8	0,9±1,0	0,9±1,0	-	0,3±0,7	-
9.	39,9±5,1	28,1±4,6	17,9±4,0	10,2±3,2	3,0±1,8	-	0,6±0,8	0,3±0,7	-	-
10.	32,3±4,8	15,2±3,7	10,0±3,1	27,9±4,6	13,3±3,5	-	0,8±0,9	-	-	-
11.	19,6±4,1	14,3±3,6	8,5±2,9	30,0±4,7	17,7±3,9	0,8±0,9	-	0,8±0,9	-	0,3±0,7
12.	33,7±5,0	25,9±4,5	16,5±4,1	13,8±3,6	7,2±2,7	-	1,1±1,1	1,1±1,1	0,6±0,8	-
13.	36,0±4,9	25,8±4,5	6,9±2,6	20,2±4,2	9,7±3,0	-	0,8±0,9	-	0,6±0,8	-
14.	24,9±4,5	13,3±3,5	9,4±3,0	36,5±5,0	13,6±3,6	1,7±1,3	0,3±0,7	0,3±0,7	-	-

T a b e l 9

Iktuste pearõhulisus erinevates stroofipositsioonides
"Jevgeni Onegini" tõlkes.

Silbi nr. Stroo- fiposit- sioon	2. (1.iktus)	4. (2.iktus)	6. (3. iktus)	8. (4.iktus)	Keskmine
1.	98,7±1,2	73,1±4,6	83,6±3,8	84,2±3,8	84,9
2.	99,2±0,9	62,8±5,0	88,3±3,3	65,6±4,9	79,0
3.	99,4±0,8	73,0±4,6	82,9±3,9	78,7±4,2	83,5
4.	98,6±1,2	66,5±4,8	91,5±2,9	50,3±5,1	76,7
5.	98,9±1,1	72,3±4,6	84,7±3,7	88,2±3,3	86,0
6.	98,7±1,2	71,7±4,6	84,7±3,7	72,3±4,6	81,9
7.	98,1±1,4	61,1±5,0	92,4±2,7	61,5±5,0	78,3
8.	97,9±1,5	66,8±4,8	91,7±2,8	45,4±5,1	75,5
9.	99,7±0,6	68,6±4,8	81,8±4,0	86,8±3,5	84,2
10.	99,2±0,9	71,0±4,7	90,0±3,1	58,3±5,1	79,6
11.	98,9±1,1	66,9±4,9	91,7±3,0	43,5±5,1	75,2
12.	98,3±1,3	65,8±5,1	82,3±3,9	79,0±4,2	81,4
13.	98,6±1,2	64,5±4,9	92,5±2,9	70,1±4,7	81,4
14.	98,0±1,4	72,8±4,6	90,3±3,1	48,2±5,1	77,3

T a b e l 1 0

Eri RVR-ide osatähtsus poeemides.

RVR-i nr. / Teos	LVV	PP	MP	Poeemide keskmine	Teoreetiline
I	2,3 \pm 0,8	2,3 \pm 1,7	0,8 \pm 0,9	1,8 \pm 1,0	0,6 \pm 1,2
II	5,1 \pm 1,1	6,0 \pm 2,7	2,4 \pm 1,5	4,5 \pm 2,1	3,6 \pm 0,1
III	6,6 \pm 1,2	8,0 \pm 3,3	1,9 \pm 1,4	5,5 \pm 3,2	2,2 \pm 0,4
IV	2,7 \pm 0,8	0,7 \pm 0,9	1,0 \pm 1,0	1,5 \pm 1,2	3,5 \pm 0,8
V	6,7 \pm 1,2	5,3 \pm 2,5	7,9 \pm 2,7	6,6 \pm 1,5	27,9 \pm 1,8
VI	3,3 \pm 0,9	4,7 \pm 2,4	6,6 \pm 2,5	4,9 \pm 2,1	13,5 \pm 6,2
VII	5,7 \pm 1,1	2,7 \pm 1,8	1,9 \pm 1,4	3,1 \pm 2,6	1,6 \pm 1,0
VIII	13,3 \pm 1,7	20,0 \pm 4,5	9,2 \pm 2,9	14,2 \pm 6,2	6,7 \pm 0,1
IX	11,1 \pm 1,5	19,0 \pm 4,4	11,0 \pm 3,2	13,4 \pm 5,3	10,1 \pm 0,4
X	6,9 \pm 1,3	9,3 \pm 3,3	8,9 \pm 2,9	8,4 \pm 1,4	4,2 \pm 2,4
XI	19,1 \pm 1,9	13,7 \pm 3,9	26,3 \pm 4,4	19,7 \pm 7,2	3,4 \pm 4,5
XII	9,4 \pm 1,4	5,3 \pm 2,5	19,2 \pm 4,0	11,6 \pm 7,9	8,0 \pm 3,3
XIII	1,4 \pm 0,6	2,0 \pm 1,8	2,6 \pm 1,6	2,0 \pm 0,7	8,4 \pm 1,6
XIV	0,8 \pm 0,4	1,0 \pm 1,1	-	0,6 \pm 0,6	4,1 \pm 1,0
XV	0,2 \pm 0,2	-	0,3 \pm 0,5	0,2 \pm 0,2	1,9 \pm 1,0
XVI	0,2 \pm 0,2	-	-	0,07 \pm 0,3	0,3 \pm 0,1

T a b e l 11

Tugevarõhuliste silpide osatõhtsus
poeemide erinevates vãrsipoõitsioonides.

Teos Silbl nr. vãrsis	LVV	FP	MP	Poeemide keskmine	Teoree- tiline
1	28,6 _± 2,2	23,0 _± 4,8	24,7 _± 4,9	25,4 _± 3,3	8,2 _± 1,8
2	37,7 _± 2,9	43,3 _± 5,6	26,5 _± 4,3	34,8 _± 11,3	45,5 _± 9,2
3	0,1 _± 0,1	-	0,5 _± 0,7	0,5 _± 0,5	0,8 _± 1,4
4	38,9 _± 2,9	40,4 _± 5,5	25,8 _± 4,4	35,0 _± 8,9	43,2 _± 8,8
5	0,6 _± 0,1	1,0 _± 1,1	0,5 _± 0,7	0,7 _± 0,3	3,6 _± 0,8
6	42,1 _± 2,9	36,3 _± 5,4	48,7 _± 5,0	42,4 _± 7,0	62,8 _± 3,7
7	0,2 _± 0,1	-	-	0,07 _± 0,1	1,8 _± 1,4
8	75,1 _± 2,3	81,0 _± 5,1	62,4 _± 4,9	72,8 _± 10,9	32,8 _± 3,5
9	-	-	-	-	0,2 _± 0,4
Iktuste keskmi- ne	48,5	50,3	40,1	46,3	46,1

Mãrkus: Iktusteks on 2., 4., 6. ja 8. silp.

Joonis 1. Iktuste keskmise värsirõhulisuse muutumine vaadeldavates teostes. Toimub luule keskmise pidev lähene mine proosa keskmisele.

Joonis 2. Iktuste pearõhulisus B. Alveri "teoreetilises" ja "empiirilises" nelikjambis.

Joonis 3. B. Alveri "teoreetilise" jambi värsirõhulisus (MV) ja tugevarõhulisus (RVR). Iseloomulik on mõlema kõvera langus 4. iktuses (silp nr. 8).

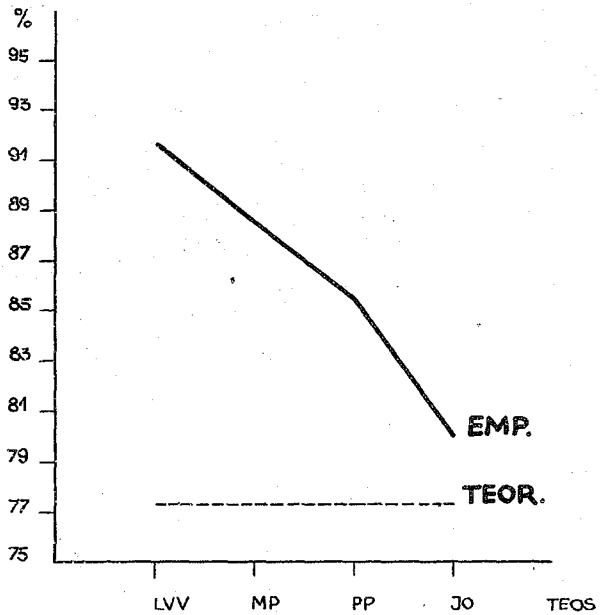
Joonis 4. Iktuste tugevarõhulisus B. Alveri "teoreetilises" ja "empiirilises" nelikjambis.

Joonis 5. Pearõhuliste ja lausesreaalselt tugevarõhuliste silpide protsent poeemide iktustes. Pindala kahe kõvera vahel hõlmab kõiki mõeldavaid erinevaid tõlgendusi.

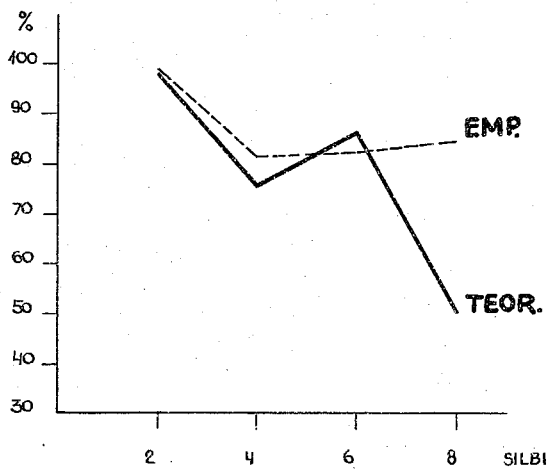
Joonis 6. Tugevarõhuliste iktuste keskmise protsendi muutumine poeemides. Toimub järsk langus, nii et "Pirnipuus" on tugevarõhuliste silpide protsent isegi väiksem kui "teoreetilises" nelikjambis.

Joonis 7. "Teoreetilise" ja "empiirilise" nelikjambi tugevarõhulisuse muutumine värsis.

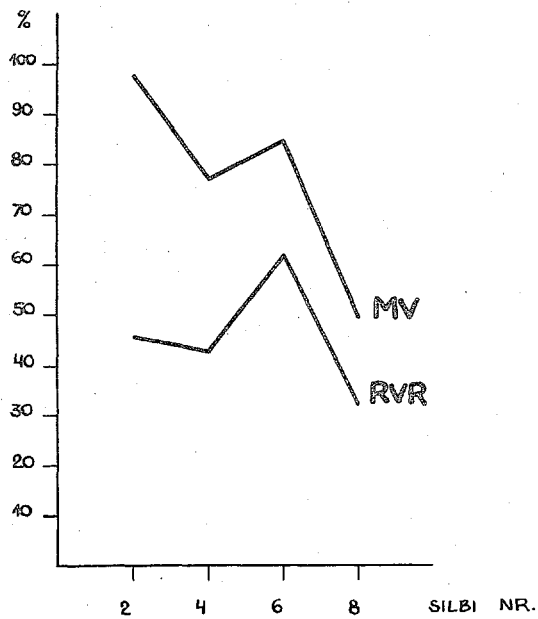
Märkus: Kuna artikli maht ei võimalda kõiki tabeleid trükkida, on osa joonistel kasutatud andmeist esitatud vaid tekstis alates leheküljest 198.

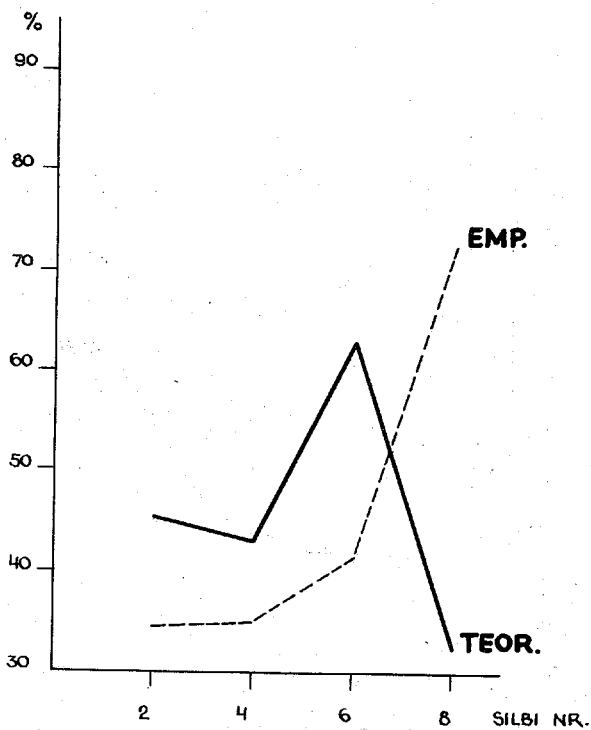
Joonis 1.

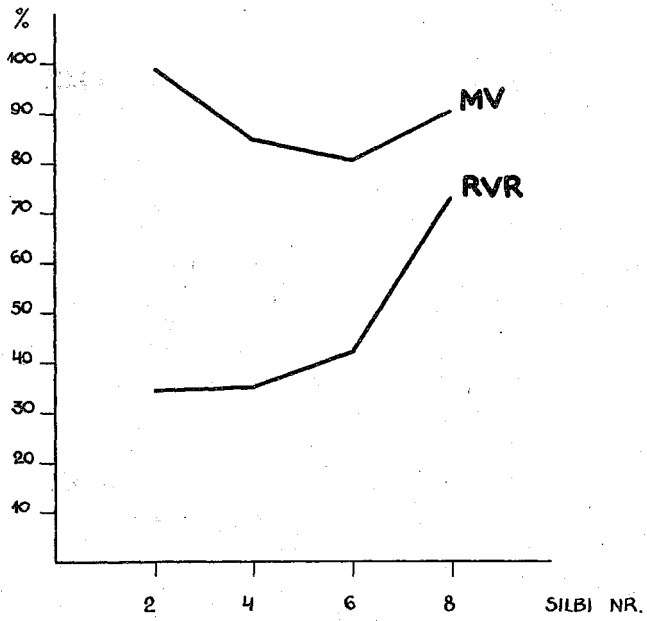
Jocnis 2.

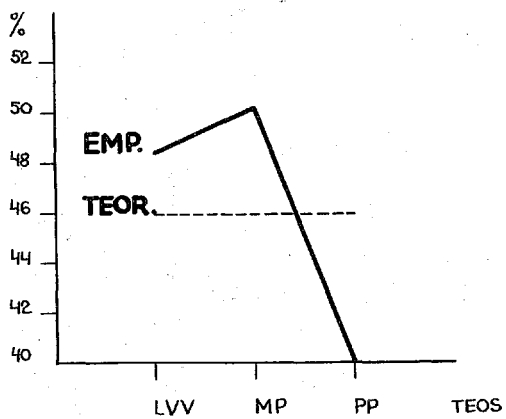
Joonis 3.

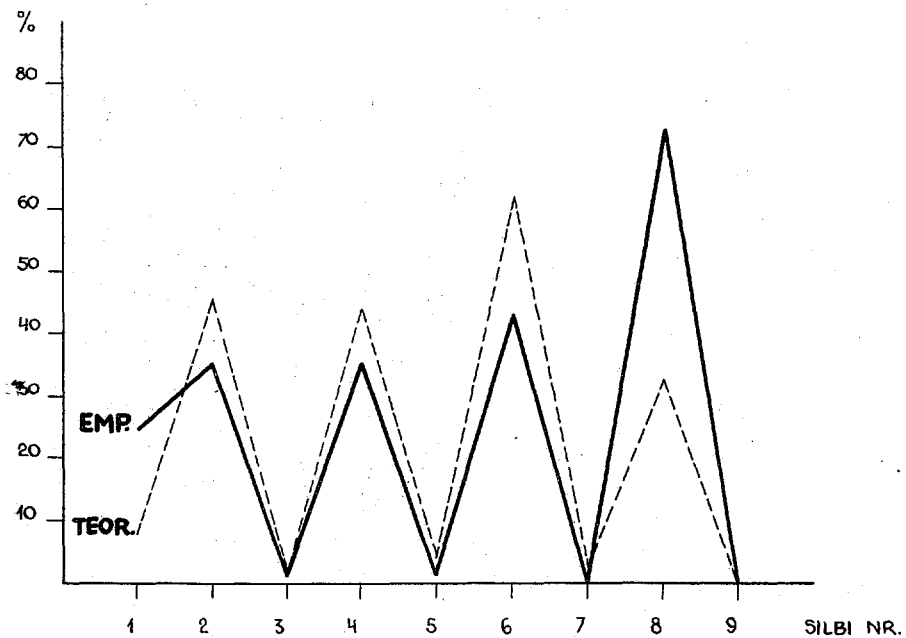
Joonis 4.

Joonis 5.

Joonis 6.

Joonis 7.

K I R J A N D U S

- Ahmanova, O.S. 1966 - O.C.Ахманова, Словарь лингвистических терминов. Москва.
- Ainelo, J., Visnapuu, H. 1932, Poetika põhijooni I. Tartu.
- Ariste, P. 1939, Eesti keele häälamine. Elav teadus 92. Tartu.
- Ariste, P. 1968, Eesti keele foneetika. Õpik Ajaloo-Keeleteaduskonna üliõpilastele. Kolmas trükk. Tartu.
- Bulanin, L.L. 1970 - Л.Л.Буланин, Фонетика современного русского языка. Москва.
- Gasparov, M.L. 1963 - М.Л.Гаспаров, Статистическое обследование русского трехударного дольника. - Теория вероятностей и ее применения, вып. I, lk. 99-104.
- Hint, M. 1968, Ortoteeria normeermise probleem. - Keel ja struktuur 2. Tõid strukturaalse ja matemaatilise lingvistika alalt. Tartu, lk. 1-123.
- Hint, M. 1971, Licentia poetica sõnarõhu valdkonnas. - Looming nr. 10, lk. 1567-1578.
- Hint, M. 1973, Eesti keele sõnafonoloogia I. Rõhusüsteemi fonoloogia ja morfofonoloogia põhiprobleemid. Tallinn.
- Ivanov, V.V. 1968 - В.В.Иванов, Метр и ритм в "Поэме конца" М.Цветаевой. - Теория стиха. Ленинград, lk. 168-201.
- Kolmogorov, A.N. 1968 - А.Н.Колмогоров, Пример изучения метра и его ритмических вариантов. - Теория стиха. Ленинград, lk. 145-167.
- Kolmogorov, A.N., Prohhorov, A.V. 1968 - А.Н.Колмогоров, А. В. Прохоров, К основам русской классической метрики. - Содружество наук и тайны творчества. Москва.
- Kondratov, A.M. 1963 - А.М.Кондратов, Теория информации и поэтика. (Энтропия ритма русской речи). - Проблемы кибернетики, вып. 9. Москва, lk. 279-286.
- Kuusi, M. 1952, Kalevalaisen säkeen, säeryhmän ja runon painavoituvuudesta. - Virittäjä nr. 4, lk. 241-261.

- Leino, P. 1970, Alliteratsioon ja regivärsiline rahvalaul.- Keel ja Kirjandus nr. 8, lk. 504-507.
- Levý, J. 1965, Die Theorie des Verses - ihre mathematischen Aspekte. - Mathematik und Dichtung. München, lk. 211-231.
- Peters, E.W. 1926-1927, Esimene katse eesti kõnemeloodia võrdlevas uurimises.-Eesti Keel, 1926, nr. 7-8, lk. 133-178; 1927, nr. 1, lk. 1-48.
- Põldmäe, J. 1969, Statistiline meetod nõukogude värsiteoorias. - Keel ja Kirjandus, nr. 10, lk. 591-599.
- Põldmäe, J. 1970, Eesti värsisüsteemid ja silbilis-rõhulise värsisüsteemi arengujooni XX sajandil. /Väitekirja käsikiri TRÜ Teaduslikus raamatukogus./
- Saareste, A. 1952, Kaunis emakeel. Vesteid eesti keele elustolust. Lund.
- Sadeniemi, M. 1951, Die Metrik des Kalevala-Verses.-FF Communications 139. Helsinki.
- Sivers, F. 1970, Intonatsioonikandjaist lekseemidest.- Keel ja Kirjandus, nr. 8, lk. 477-479.
- Sööt, B. 1966, Kirjandusteooria lühikursus. 2. väljaanne. Tallinn.
- Štšerba, L.V. 1953 - Л.В.Щерба, Фонетика французского языка. Москва.
- Taranovski, K. 1953 - К.Тарановски, Руски дводелни ритмови I-II. Београд.
- Томашевски, B.V. 1929 - Б.В.Томашевский, О стихе. Ленинград.
- Tuldava, J. 1970, Statistilised testid keeleteaduses.- Linguistica II, Tartu, lk. 125-196.
- Tukumtsev, G.R. 1966 - Г.Р.Тукумцев, Речевые звенья.- Вопросы языкознания, nr. 3, lk. 86-96.
- Vaarask, P. 1964 - П.К.Ваараск, Тонические средства речи. Исследование по синтагматической фонетике I.-Труды Таллинского политехнического института. Серия Б, № 10. Таллин.
- Vaarask, P. 1965 - П.К.Ваараск, Вопросы изучения интонационного строя эстонской речи. Таллин.

Vaarask, P. 1966, Inimkõne tonaalsed vahendid. Tallinn.

Vaarask, P. 1967, Kõnerütm. Tallinn.

Viitso, T.-R. 1962, Tüvelisest astmevaheldusest (eriti eesti keeles). - Emakeele Seltsi Aastaraamat VIII. Tallinn, lk. 44- 62.

Viitso, T.-R. 1963a, Sõnarahust eesti keeles. - Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised XII. Ühiskonnateaduste seeria, nr. 2, lk. 147-157.

Viitso, T.-R. 1963b, Üks lingvistiline ahelprobleem. - Nona-ginta. Emakeele Seltsi Toimetised nr. 6, lk. 276-283.

LÜHENDID

LVV - B.Alver, "Lugu valgest varesest";

MP - B.Alver, "Mõrane peegel";

MV - meetrumivariant;

PP - B.Alver, "Pirnipuu";

RV - rütmivariant;

RVR - rütmivariantide rühm.

МЕТОДИКА ИЗУЧЕНИЯ ЭСТОНСКОГО СИЛЛАБО-ТОНИЧЕСКОГО
СТИХА И РИТМИКА ЧЕТЫРЕХИКТНОГО

ЯМБА Б.АЛЬВЕР

Яак Пылдыяз

Р е з ю м е

Статья состоит из шести глав. В первой главе вводятся основные понятия, используемые при описании эстонского силлабо-тонического стиха (икт, неикт, интервал, анакруза, клаузула, основа =ядро стиха), и обсуждаются трудности, возникающие при определении понятия эстонского ямба. Во второй главе подвергается критике методика Томашевского и Колмогорова, которая, как показал проведенный автором статьи эксперимент, не способна дать объективных результатов из-за аморфности понятия ритмической формы. Предлагается описывать ритм, не прибегая к понятию ритмической формы, а заменив ее понятиями метрического варианта и группы ритмических вариантов. Третья глава излагает аксиоматику метрических вариантов и принципы анализа ритма на уровне метрических вариантов. Исходя из аксиоматических правил, исчислены все возможные в эстонском силлабо-тоническом стихе метрические варианты хорей, ямба, дактиля, амфибрахия и анапеста (из рассмотрения исключены шестииктные, семииктные и восьмииктные размеры, которые включают цезуру; метрические варианты таких размеров можно получить комбинаторным путем из метрических вариантов полустихий). Четвертая глава рассматривает проблематику ритмических вариантов и их групп (определения метри-

ческих вариантов, ритмических вариантов и их групп см. Я.Р. Пыльдмаэ, Системы эстонского стихосложения и черты развития силлабо-тонической системы XX века. /Автореферат/ Тарту, 1971) и излагает их аксиоматику, на основе которой перечислены все возможные группы ритмических вариантов. Пятая глава посвящена сопоставительному анализу ритма четырехиктного ямба в поэмах эстонской поэтессы Б. Альвер 1930-ых годов и в переводе "Евгения Онегина" А.С. Пушкина (перевод Б. Альвер). В первой части главы дана характеристика ритмико-композиционных особенностей текстов, которые предопределяют некоторые свойства ритмики произведения. Во второй части описывается последовательность применения конкретных исследовательских приемов. Третья и четвертая часть главы посвящены соответственно анализу ритма указанных произведений на уровне метрических вариантов (таблицы 4-9) и групп ритмических вариантов (таблицы 10-11). В шестой главе подводятся итоги.

S I S U K O R D

Reet K a s i k , Verbide ja verbaalsubstantiivide tuletusvahekorrad tänapäeva eesti keeles	15
Eessõna	15
1. Derivatsioonist ja selle käsitlemi- sest	17
2. Predikaatnominalisatsioonid	30
3. Argumentnominalisatsioonid	60
2. Isiku väljendamine	69
3. Tulemuse väljendamine	78
4. Abinõu või vahendi väljendamine ..	85
5. Tegevusalse väljendamine	93
6. Tegevuskoha väljendamine	101
4. Verbaalsubstantiivide vormilised deri- vatsioonimallid	104
5. Üldistusi ja järeldusi	126
Kirjandus	141
Sufiksrite indeks	149
Reet K a s i k , Semantic and Morphological Deriva- tion Patterns of the Estonian Verbal	
Nouns. Summary	151
Jaak P õ l d m ä e , Eesti silbilis-rõhulise värsi- süsteemi uurimismeetod ja Betti Alveri	
poeemide nelikjambi rütm	163
Яак П н л ь д м я э , Методика изучения эстонского силлаботонического стиха и ритмика четы- рехитного ямба Б. Альвер. Резюме	232

Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 363. ПРОБЛЕМЫ МОДЕЛИРОВАНИЯ ЯЗЫКА 5. На эстонском и английском языках. Тартуский государственный университет. ЭССР, г. Тарту, ул. Ойиксоли, 18.

Vastutav toimetaja H. Rätsep. Paljundamisele antud 20.VI 75. Trükipaber 30x45. 1/4. Trükipoognaid 14.75. Arvestuspoognaid 11,9. Trükiarv 500. MB 05400. Tell.nr. 848. TRÜ trükikoda, ENSV, Tartu, Pälsoni t. 14. Hind 1 rbl. 19 kop.